GRAMENET DEL BESÒS SOTA LES BOMBES

ESTUDI DOCUMENTAL DELS BOMBARDEIGS I ELS REFUGIS ANTIAERIS DE LA GUERRA CIVIL (1936-1939) A SANTA COLOMA DE GRAMENET

DAVID TORRES
JOSÉ LUIS MUÑOZ
VÍCTOR GINER

GRAMENET DEL BESÒS SOTA LES BOMBES

ESTUDI DOCUMENTAL DELS BOMBARDEIGS I ELS REFUGIS ANTIAERIS DE LA GUERRA CIVIL (1936-1939) A SANTA COLOMA DE GRAMENET

DAVID TORRES
JOSÉ LUIS MUÑOZ
VÍCTOR GINER

Gramenet del Besòs sota les bombes.
Estudi documental dels bombardeigs i els refugis antiaeris
de la Guerra Civil (1936-1939) a Santa Coloma de Gramenet

Primera edició: novembre de 2022

© de l'edició
Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet
Plaça de la Vila, 1
08921 Santa Coloma de Gramenet
www.gramenet.cat

© dels textos: David Torres, José Luis Muñoz i Víctor Giner

© de les fotografies: els autors i les institucions referenciades
Reservats tots els drets d'aquesta edició.

Amb el suport de
Memorial Democràtic
Generalitat de Catalunya

Fotografia de la coberta
Fotografia aèria de Barcelona, el riu Besòs, Badalona, Pla del Besòs i Gramenet del Besòs, presa per l'aviació italiana. (USAM, Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare, Roma).

Coordinació editorial
Museu Torre Balldovina

Correcció lingüística
CNL L'Heura

Disseny i maquetació
Estudi Marta Sansa

Impressió
CPL editorial
ISBN: 978-84-9165-541-1
Dipòsit legal: B 23879-2022

Està prohibida la reproducció total o parcial del llibre per qualsevol mitjà: fotogràfic, fotocòpia, mecànic, reprogràfic, òptic, magnètic o electrònic sense l'autorització expressa i per escrit del propietari del copyright.

ÍNDEX

Salutació 7

Introducció 9

Els bombardeigs sobre Gramenet del Besòs 1937-1938 11

Bombardeig del 13 de març de 1937 15

Bombardeig del 29 de maig del 1937 sobre el Segon Grup de Cases Barates Carles Aribau 26

Bombardeig del 25 de juliol de 1937 sobre l'empresa Colorificio 43

Bombardeig del 4 de juliol de 1938 48

Bombardeig de l'1 de novembre de 1938 54

La Defensa Passiva a Gramenet del Besòs 61

Els refugis antiaeris de Gramenet del Besòs 91

Refugis localitzats documentalment 100

Refugis coneguts per fonts orals 159

La Defensa Passiva després de la Guerra Civil 163

Conclusions 167

Annex documental 169

Bibliografia 289

CONÈIXER EL PASSAT PER A CONSTRUIR UN FUTUR MILLOR

Fer la presentació d'aquest llibre m'omple d'orgull com a alcaldessa i colomenca. Al darrere hi ha molts anys de recerca històrica sobre la Guerra Civil als arxius de la nostra ciutat i també a altres de tot l'Estat. La investigació s'ha centrat, principalment, en els bombardeigs, en la defensa passiva i en la construcció dels refugis antiaeris a la Santa Coloma de llavors, que aleshores abastava també part de l'altra riba del riu Besòs.

Sabem que la ciutat va patir cinc bombardejos de l'aviació feixista entre el mes de març de 1937 i el mes de novembre de 1938, amb nombrosos danys materials, diversos ferits i 15 víctimes mortals, totes elles de la població civil. Al llarg dels tres anys que va durar la guerra, a la vila - llavors coneguda com a Gramenet del Besòs - es van projectar i construir diversos refugis antiaeris i altres elements de defensa passiva, escampats per tota la ciutat. Quan sonaven les alarmes que anunciaven a la població el perill d'un bombardeig, els veïns, les veïnes i passavolants es distribuïen pels refugis, que van protegir-los, tot esdevenint testimonis de les vivències d'aquella cruenta guerra.

Des de l'any 2015 a Santa Coloma estem treballant per a donar a conèixer la informació i documentació que s'ha anat recopilant, en el marc del Programa de la Memòria Històrica. Així, hem pogut homenatjar les víctimes de la guerra, hem senyalitzat els llocs on van caure bombes, hem identificat i situat alguns dels espais on es refugià la ciutadania durant els atacs i, ben aviat, obrirem al públic el refugi antiaeri de la Torre Balldovina, però encara és molta la feina que resta per fer.

Aquest llibre és un important pas més i un treball rigorós, que permetrà disposar d'una riquíssima font d'informació històrica i assolir un coneixement més complet de la nostra història recent que no hem d'oblidar. És un treball més envers la recuperació de la nostra memòria històrica i el nostre patrimoni col·lectiu. Sens dubte, és fonamental conèixer i sensibilitzar sobre el passat per a poder construir un futur millor!

Núria Parlon Gil
Alcaldessa de Santa Coloma de Gramenet

INTRODUCCIÓ

Aquest treball pretén ser un estudi exhaustiu sobre els bombardeigs que patí Santa Coloma de Gramenet durant la Guerra Civil espanyola i els refugis antiaeris construïts a la població, a partir de la documentació oral i escrita conservada. En els darrers anys l'Ajuntament de la ciutat, a través del Museu Torre Balldovina, ha dut a terme una important tasca de recuperació de la memòria històrica d'aquest període emmarcada dins del programa Recuperem la Memòria Històrica, que es va iniciar l'any 2014 quan es complien 75 anys de l'entrada de les tropes franquistes a la població.

En el marc d'aquesta iniciativa, que ha tingut continuïtat al llarg dels anys següents, l'any 2017 es van senyalitzar a diferents punts del municipi un total de dotze refugis antiaeris coneguts a través de diferents fonts documentals. L'any 2019, gràcies a les informacions aportades per la ciutadania, van ser senyalitzats cinc refugis més. Les característiques d'aquests elements patrimonials, amagats al subsol de la ciutat, fa que saber-ne l'existència i localitzar-los sigui una tasca oberta i inacabada, sobretot si tenim en consideració que la documentació escrita en moltes ocasions no aporta dades de tots els refugis que es van construir. Per aquest motiu, cal ser conscients que la informació de què disposem actualment es veurà ampliada en el futur gràcies a l'aportació de noves notícies i troballes.

Per tal de conèixer en profunditat els esdeveniments de la Guerra Civil a Santa Coloma de Gramenet són imprescindibles dues obres bibliogràfiques. La primera, publicada l'any 1986 per Montserrat Carreras García i Helena Ruíz Tossas,[1] va ser el primer estudi monogràfic d'aquest període històric centrat en la població. L'any 1997, Juan José Gallardo i José Manuel Márquez[2] ampliaven i aportaven noves dades sobre la Guerra a la ciutat. Les dues publicacions dediquen apartats específics a tractar els bombardeigs sobre el municipi, que han estat fins ara la base per a conèixer l'estat de la qüestió respecte a aquest tema. Les memòries de José Berruezo,[3] alcalde de la població els últims mesos de la guerra, també són un bon testimoni de primera mà de molts dels fets succeïts a Santa Coloma de Gramenet durant aquest període.

La redacció d'aquesta monografia, que s'inicià com una recerca documental del refugi antiaeri de la Torre Balldovina, ha tingut com a punt de partida el buidatge sistemàtic del fons de l'Arxiu Històric de Santa Coloma de Gramenet (AHSCG), comprès entre els anys 1936 i 1945. L'Arxiu Municipal i l'Arxiu de Serveis Territorials de Santa Coloma de Gramenet, han estat consultats per tal d'obtenir certes dades.

---

[1] CARRERAS GARCÍA, Montserrat; RUÍZ TOSSAS, Helena (1986). *La República i la Guerra Civil a Sta. Coloma de Gramenet.* Santa Coloma de Gramenet: Ajuntament.

[2] GALLARDO, Juan José; MÁRQUEZ, José Manuel (1997). *Revolución y Guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*. Barcelona: Grupo de Estudios Históricos Gramenet del Besòs.

[3] BERRUEZO SILVENTE, José (1987). *Por el sendero de mis recuerdos (1920-1939)*. Santa Coloma de Gramenet: Grupo de Estudios Histórico-Sociales.

També s'han dut a terme consultes als fons d'altres arxius i institucions especialitzats en aquest període històric com l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona (AFB), la Biblioteca Nacional de España (BNE), el CRAI Biblioteca del Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona (BPRUB), la Biblioteca de Catalunya (BC), la Fundació Josep Irla, l'Archivo General Militar de Ávila (AGMA), l'Archivo Histórico del Ejército del Aire (AHEA), l'Archivo General Militar de Madrid (AGMM), la Biblioteca Histórico Militar de Barcelona (BHMB), l'Ufficio Storico delle'Aeronautica Militare de Roma (USAM), l'Arxiu Històric del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya (AHCOAC) i el Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca (CDMHS). No s'ha deixat de banda la consulta de les hemeroteques de la premsa del moment com les dels diaris *La Vanguardia*, *Treball*, el *Diari de Barcelona*, *Via Libre* i *La Humanitat*. L'estudi s'ha completat amb la bibliografia especialitzada referent a Santa Coloma de Gramenet, així com la genèrica dedicada als bombardeigs i refugis durant la Guerra Civil espanyola. També han estat de gran utilitat les entrevistes que formen part del Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina, que des de ja fa uns anys, recull el testimoni de la vida de molts ciutadans de Santa Coloma de Gramenet, i que en alguns casos expliquen les seves vivències durant la Guerra Civil.

A l'interès cada cop més creixent pel patrimoni de la Guerra Civil i per la recuperació de la memòria històrica a la ciutat, s'hi ha de sumar el fet que el Museu Torre Balldovina mateix tingui al seu edifici un refugi antiaeri. Recuperar-lo, com a un espai patrimonial més del municipi, permetrà a l'equipament cultural ampliar el seu discurs sobre un moment de la història recent de la població, que en moltes ocasions, és poc conegut.

Volem mostrar el nostre agraïment a tothom que ha fet possible aquest llibre, aportant informació directa o facilitant la documentació necessària per a poder fer la recerca que ha donat com a resultat aquest estudi. En primer lloc, a la Magda Clavell, directora del Museu Torre Balldovina i responsable de l'Arxiu Històric de Santa Coloma de Gramenet, que ens ha facilitat l'accés al fons documental de l'arxiu. També a les tècniques i tècnics dels altres arxius municipals de Santa Coloma de Gramenet, responsables de l'Arxiu Municipal, i de l'Arxiu de Serveis Territorials de la ciutat. A tot el personal dels arxius consultats fora de la població, que ens han atès presencialment o via correu electrònic, que ens han proporcionat en tot moment els documents sol·licitats. Especial menció a totes i tots aquells que han aportat dades personals, ja que en molts casos les informacions facilitades no es trobaven en la documentació escrita, cosa que ha ampliat el coneixement sobre els bombardeigs i el refugis construïts a Santa Coloma de Gramenet durant la Guerra Civil. Gràcies a Josep Gonzàlez, José Maria Guerra, Albert Noguera, Ernest Prats, Josep Lluís Sànchez, Sílvia Terol, i tants altres que en el transcurs de visites guiades sobre el tema a la població o adreçant-se directament al museu, ens han fet comentaris, explicat anècdotes o vivències personals de familiars que van viure de primera mà l'experiència de la guerra.

ELS BOMBARDEIGS SOBRE GRAMENET DEL BESÒS 1937-1938

La Guerra Civil espanyola suposà un canvi en la manera d'entendre el paper de l'aviació en els conflictes bèl·lics. Per primera vegada, el bombardeig sistemàtic des de l'aire sobre la rereguarda i la població civil, s'establia com una de les estratègies militars utilitzades per tal de causar sobre l'enemic la màxima destrucció possible, i especialment, per desmoralitzar i atemorir la població apropant la guerra a zones allunyades del front. L'aviació es convertí en un element decisiu per a guanyar la guerra, destruint línies de comunicació, infraestructures, indústries, a més d'objectius militars habituals com casernes, polvorins, centres d'abastiment o aeròdroms. En definitiva, Espanya serà entre 1936 i 1939 el camp de proves per a testar noves armes i estratègies militars per part de les potències estrangeres, que hi participaren directament o indirecta donant suport a un o altre bàndol. La Unió Soviètica i en especial Itàlia i Alemanya, van trobar en la Guerra Civil espanyola el lloc i el moment idoni per a experimentar amb molts dels materials bèl·lics que aplicarien mesos més tard a la Segona Guerra Mundial.

El primer bombardeig documentat sobre Catalunya es produí el 30 d'octubre de 1936.[4] Va arribar des del mar quan el creuer *Canarias* disparà diverses canonades sobre Roses. Mesos més tard, el 13 de febrer de 1937, era Barcelona la que patia el seu primer bombardeig amb víctimes mortals perpetrat pel creuer italià *Eugenio di Savoia*, que va ocasionar divuit morts. S'iniciava així una escalada que amb el pas dels mesos aniria en augment fins a instaurar-se com una quotidianitat en la vida de les poblacions catalanes situades a la rereguarda.

A partir dels primers mesos de l'any 1937 s'iniciaven els bombardeigs aeris de l'aviació italiana sobre el litoral de Catalunya i la seva àrea d'influència, fins a ser una constant a finals del mateix any. Mallorca va ser clau en aquest fet, ja que per la seva situació geogràfica es convertí en la base des d'on l'*Aviazione Legionaria delle Baleari* enviava els bombarders trimotors Savoia S-81 i Savoia S-79 Sparviero, a descarregar bombes sobre la costa mediterrània republicana.

Bombarder italià Savoia S-81. (USAM, Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare, Roma).

Gramenet del Besòs, nom de Santa Coloma de Gramenet durant la guerra, va ser bombardejada per primer cop el dia 13 de març de 1937, amb el resultat de les dues primeres víctimes mortals d'una llista que

[4] SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA I FONT, Joan (1986). *Catalunya sota les bombes: 1936-1939.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 10-11.

Insígnia del *XVIII Gruppo Falchi delle Baleari* de l'aviació italiana. (USAM, Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare, Roma).

s'amplià en els mesos següents. Va ser l'inici d'un total de cinc bombardeigs que acabaren amb la vida de 15 persones (6 dones adultes, 2 homes adults, 1 nen, 5 nenes i una víctima desconeguda), entre el mes de març de 1937 i el mes de novembre de 1938.

Gramenet del Besòs, igual que molts altres municipis, no va ser un objectiu militar prioritari dins d'aquesta campanya d'atacs aeris, més aviat va patir les conseqüències del programa de bombardeig sistemàtic de l'aviació franquista amb l'objectiu d'apropar encara més la guerra a la població civil. La seva proximitat amb Barcelona i Badalona, que comptava amb la fàbrica Cros, o Sant Adrià de Besòs amb la Central Elèctrica, que eren objectius principals de les bombes en moltes ocasions, va comportar que de retruc es veiés afectada pels mortífers projectils llençats des dels avions enemics. Al mapa elaborat per l'*Aviazione Legionaria delle Baleari* amb els principals objectius del litoral mediterrani, no hi figurava Gramenet del Besòs però sí poblacions com Badalona amb el núm. 23; el Prat de Llobregat, amb el núm. 26 i, evidentment, Barcelona, marcada amb el núm. 25. Només es podrien entendre com a objectius clarament militars els bombardeigs sobre la fàbrica Colorificio, que manufacturava tintes per a diverses publicacions diàries de l'època, i el del Segon Grup de Cases Barates Carles Aribau, situat a tocar de la fàbrica Sanchís. Aquesta última reconvertida en la Fàbrica de Guerra núm.11 durant la guerra, i, en canvi, no va veure afectades les seves instal·lacions en cap dels bombardeigs.

El ressò a la premsa diària de l'època, que a l'inici tractava el tema de manera impactant i a l'any 1938 de forma més discreta, i la documentació administrativa generada per l'Ajuntament del municipi, la Junta de Defensa Passiva de Catalunya i altres organismes, ens informen dels devastadors efectes de les bombes sobre Gramenet del Besòs. S'hi ha de sumar el material gràfic del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya i el de fotògrafs com Pérez de Rozas o Agustí Centelles, que il·lustren amb imatges els horrors de la guerra sobre la població. Acabada la guerra, Gramenet del Besòs sumava un total de 5 bombardeigs. Els tres primers, succeïts durant l'any 1937, els dies 13 de març, 29 de maig i 25 de juliol, es cobraven les vides de 13 civils. Els dos següents, ja l'any 1938, el 4 de juliol i l'1 de novembre, causaven destrosses i dues víctimes mortals més. Les víctimes van ser:

13 de març de 1937
- Maria Batllori Bernadas, 51 anys;
- Fermí Briz Ellen, 57 anys.

29 de maig de 1937
- Carme(n) Marco(s) Remigio, 47 anys;
- Maria Garcia Marco(s), 16 anys;
- Pilar Garcia Marco(s), 9 anys;
- Maria(n) Trilla Botan(c), 38 anys;
- Margarida Ventura Trilla, 17 anys;
- Antonia Ventura Trilla, 6 anys;
- Marian(o) Porres Temiño, 25 anys;

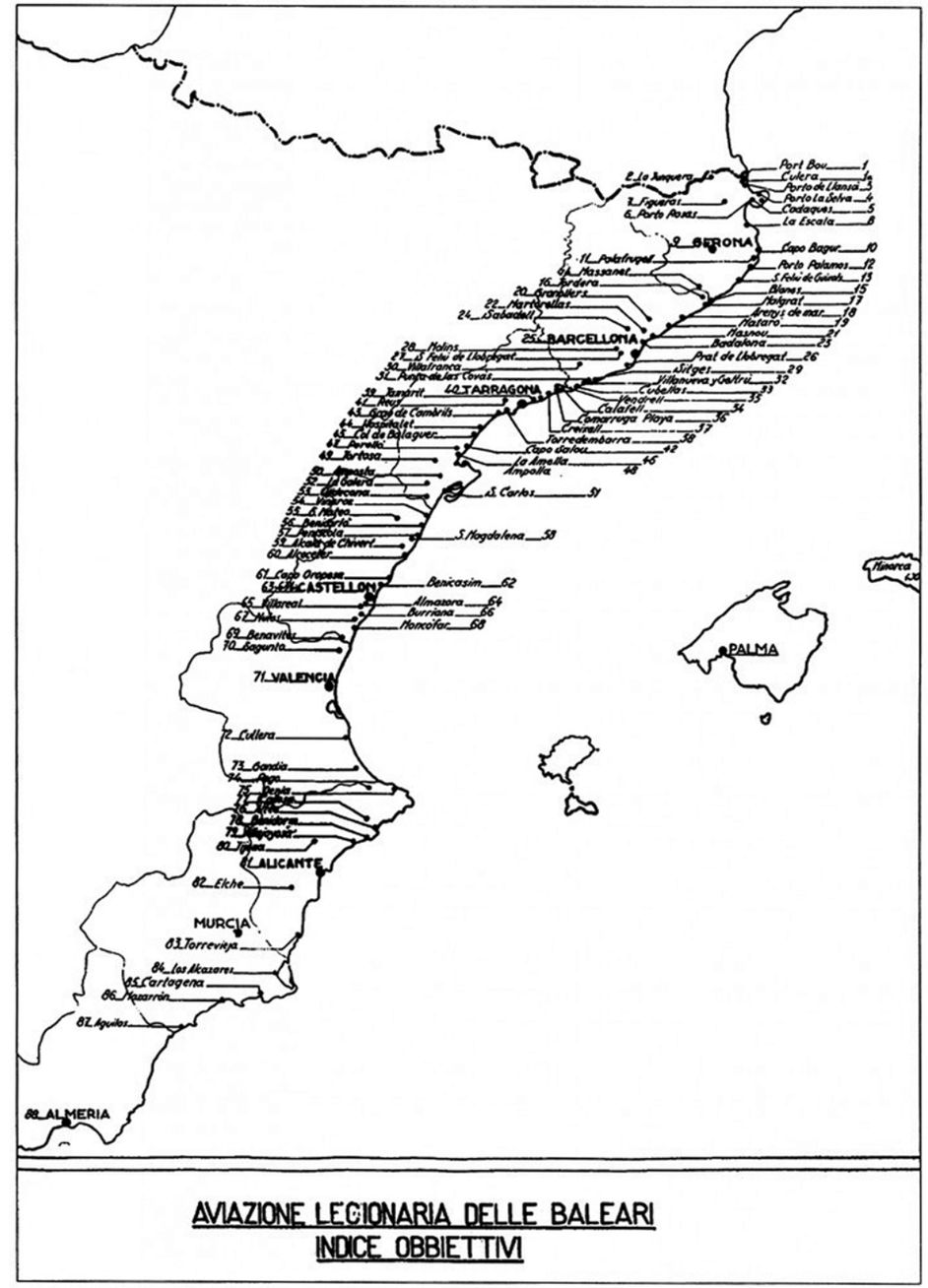

Mapa del litoral mediterrani amb els objectius de l'aviació italiana. (USAM, Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare, Roma).

- Eulalia Pérez Miguel, 26 anys;
- Progrés Porres Pérez, 3 anys.

25 de juliol de 1937
- Manuel Chafes Baila, nen;
- Maria Escudero.

4 de juliol de 1938
- Dona desconeguda.

1 de novembre de 1938
- Víctima desconeguda.

La quotidianitat del perill de bombardeig en el dia a dia del municipi va ser una constant durant el transcurs de la guerra. Alguns documents ho mostren, i plasmen la preocupació de la població per una situació que s'allargava en el temps. En són exemples les cartes adreçades a l'Ajuntament, com la d'Esquerra Republicana de Catalunya de Gramenet del Besòs en què es demanava al consistori poder ser proveït d'un aparell de ràdio necessari «en els moments que vivim, sobre tot quan venen casos de alarma o de bombardeigs i a fi de poguer avisar si es que ja perill o si es tracta de una falsa alarma com va passar fa pocs dies.» (annex, document 1).[5]

Les alarmes habituals que avisaven de bombardeig també són el motiu pel qual a data de 25 de gener de l'any 1938, Miquel Viñas i Bayà, com a representant dels empleats de les oficines municipals, demanava al consistori implantar l'horari intensiu de 8 del matí a 2 de la tarda, ja que segons exposava: «Atès que durant les hores d'oficina de la tarda es quan més sovintegen les alarmes en motiu de bombardeigs, ço que interromp constantment el treball, en prejudici de l'Erari municipal» (annex, document 2).[6] Els funcionaris, preocupats pel rendiment del seu treball i la repercussió sobre les arques municipals, proporcionen informació de com eren d'habituals les alertes sobre bombardeig a la població.

Fotografia aèria de Barcelona, el riu Besòs, Badalona, Pla del Besòs i Gramenet del Besòs, presa per l'aviació italiana. (USAM, Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare, Roma).

[5] AHSCG, Caixa 288, Correspondència 1937, Societats, 18/03/1937.

[6] AHSCG, Caixa 270, Instàncies 1936-1938, Instàncies vàries 1938, 25/01/1938.

Cartell indicant com actuar en cas de bombardeig. (CRAI Biblioteca del Pavelló de la República, Universitat de Barcelona).

Cartell "Què estàs fent per evitar-ho?". (CRAI Biblioteca del Pavelló de la República, Universitat de Barcelona).

BOMBARDEIG DEL 13 DE MARÇ DE 1937

El 13 de març de 1937 es produí el primer bombardeig sobre el municipi de Gramenet del Besòs, que es va veure afectat per la caiguda de com a mínim tres projectils: dos al voltant del recinte de la Clínica Mental (Torribera) i un altre sobre unes cases situades entre el carrer de Prat de la Riba i la riera de l'Escorxador (actual avinguda de la Pallaresa), amb el resultat de dues víctimes mortals. Les referències documentals sobre aquest primer bombardeig són abundants i les trobem tant en la premsa com en la documentació generada per l'Ajuntament. El

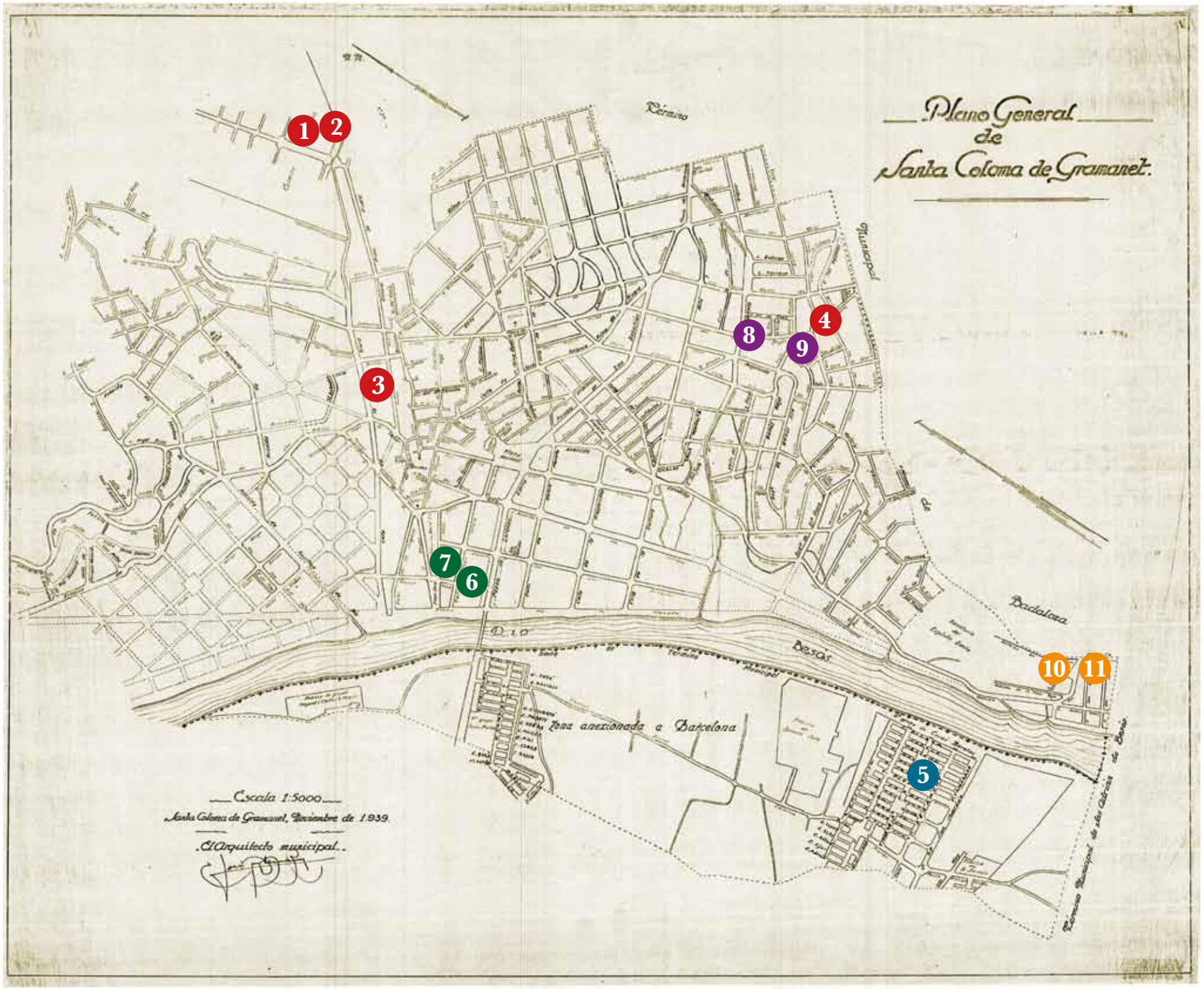

BOMBARDEIGS SOBRE GRAMENET DEL BESÒS 1937-1938

13 DE MARÇ DE 1937
1. Clínica Mental (Torribera)
2. Clínica Mental (Torribera)
3. C/ Prat de la Riba
   Riera de l'Escorxador
4. C/ Doctor Pagès
   C/ Flor i Cel

29 DE MAIG DE 1937
5. Segon Grup de Cases Barates Carles Aribau

25 DE JULIOL DE 1937
6. Fàbrica Colorificio
   Passeig d'en Llorenç Serra
   C/ Pi i Margall
7. Passatge d'en Baró

4 DE JULIOL DE 1938
8. C/ Jordi Erin
   C/ Mossèn Jacint Verdaguer
9. C/ Sant Andreu

1 DE NOVEMBRE DE 1938
10. C/ Bonavista
11. C/ Sant Antoni

Plànol de Santa Coloma de Gramenet de l'any 1939 amb indicació dels cinc bombardeigs sobre la població. (Museu Torre Balldovina).

diari *La Vanguardia* del diumenge 14 de març d'aquell any publicava en primera plana la notícia amb el titular «La trágica e inhumana crueldad de los piratas del aire».[7] L'acció bèl·lica no va tenir com a únic objectiu la població de Gramenet del Besòs, sinó que els avions van deixar caure bombes sobre Sant Adrià de Besòs, Badalona i Sabadell. De fet, la notícia parla de l'avís de bombardeig que es produí a Barcelona sense que en aquest cas caigués cap bomba a la ciutat: «Ayer mañana, al mes justo del cobarde bombardeo por la escuadra pirata, una escuadrilla de aviación pasó sobre Barcelona para traer la destrucción y la muerte a lugares pacíficos, apartados de todos los frentes de lucha y para dejar en ellos la triste huella del fascismo. Alrededor de las nueve de la mañana los servicios de vigilancia de la Consejería de Defensa dieron aviso de que unos aviones facciosos se aproximaban a Barcelona, y rápidamente funcionaron las sirenas de alarma y otros aparatos previstos contra los bombardeos aéreos para anunciar a Barcelona el peligro que sobre ella se cernía y hacer cumplir a todos los ciudadanos las disposiciones pertinentes dictadas por la autoridad. Rápidamente los barceloneses se trasladaron a sus refugios y la ciudad estuvo preparada para contener, en caso necesario, y hacer, desde luego, infructuoso el intento criminal de la aviación enemiga.» La versió oficial de la Consejería de Defensa al president de la Generalitat de Catalunya, publicada al diari, relatava de manera acurada com s'havia desenvolupat l'atac: «A las nueve y catorce minutos han aparecido sobre el llano del Besós dos trimotores que han lanzado 80 bombas incendiarias contra la fábrica Energía Eléctrica de San Adrián, que no han conseguido su objetivo. Después se han dirigido a Sabadell donde han intentado bombardear el campo de aviación, que tampoco han conseguido su objetivo. En Gramanet, han destruido dos casas resultando una mujer muerta. En Badalona han bombardeado la fábrica Cros sin causar daños. Han destruido dos casas en la calle Tortosa, resultando un muerto y tres heridos. Al retirarse los aviones facciosos, han lanzado tres bombas sobre un barco que se encontraba a unos 300 metros de la costa, no causándole daños. Los aviones facciosos, primero dos, a los cuales se han unido dos más después, eran trimotores monoplanos que llevaban en el fuselaje la bandera republicana y en las alas, unas rayas negras» (annex, document 3).[8]

Pel que fa als efectes del bombardeig sobre Gramenet del Besòs, el diari dedica una ressenya específica: «En Gramanet del Besós. Mientras uno de los dos aparatos continuaba su obra criminal sobre Badalona, el otro se desvió hacia Gramanet del Besós para lanzar sobre esta población su carga mortífera. Este aparato arrojó varias bombas cayendo una de ellas en el patio que une tres casas, situadas dos en la calle de Prat de la Riba y la otra en la Riera del Escorxador, que han quedado completamente destruidas, resultando gravemente herido Fermín Briz Ellen, de unos cincuenta años de edad, habitante en la calle de Prat de la Riba, y muerta su esposa María, de 48 años, aproximadamente. El primero fue trasladado al Hospital General de Cataluña, después de haber sido atendido en el Hospital Municipal de Gramanet del Besós por los doctores Vendrell y Vilaseca, los cuales dictaminaron que presentaba numerosas lesiones en el tórax, rostro, nariz, párpados, región parietal, destrucción de parte del cráneo, con salida de la masa encefálica. La infeliz esposa de este herido tenía el cuerpo com-

[7] *La Vanguardia*, 14/03/1937, p. 1.

[8] *La Vanguardia*, 14/03/1937, p. 1.

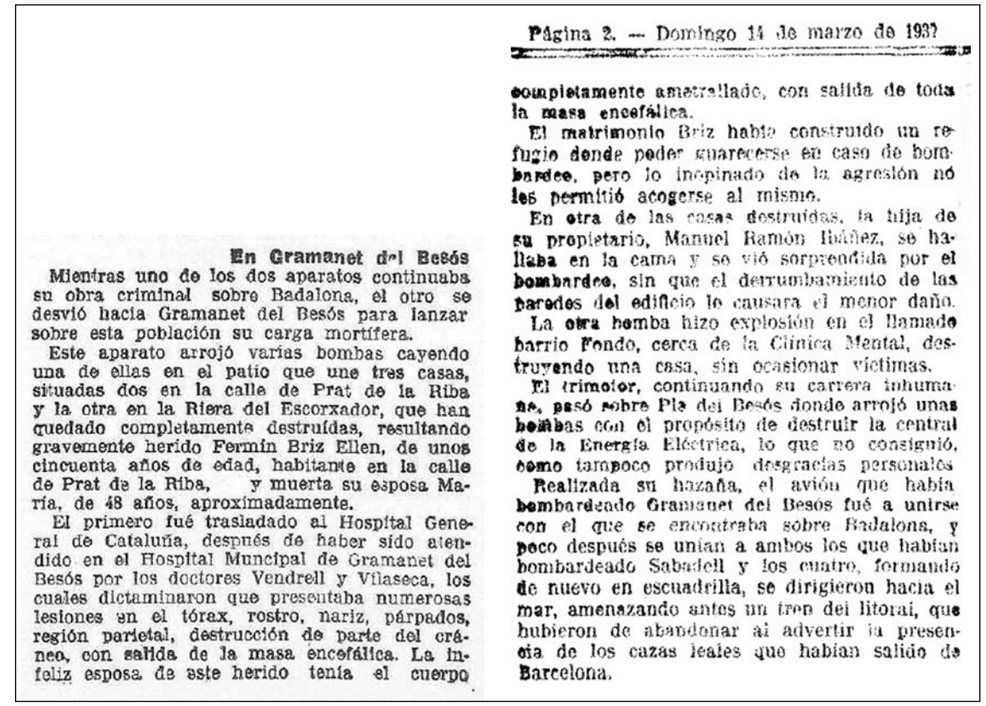

Página 2. — Domingo 14 de marzo de 1937

En Gramanet del Besós

Mientras uno de los dos aparatos continuaba su obra criminal sobre Badalona, el otro se desvió hacia Gramanet del Besós para lanzar sobre esta población su carga mortífera.

Este aparato arrojó varias bombas cayendo una de ellas en el patio que une tres casas, situadas dos en la calle de Prat de la Riba y la otra en la Riera del Escorxador, que han quedado completamente destruídas, resultando gravemente herido Fermín Briz Ellen, de unos cincuenta años de edad, habitante en la calle de Prat de la Riba, y muerta su esposa María, de 48 años, aproximadamente.

El primero fué trasladado al Hospital General de Cataluña, después de haber sido atendido en el Hospital Muncipal de Gramanet del Besós por los doctores Vendrell y Vilaseca, los cuales dictaminaron que presentaba numerosas lesiones en el tórax, rostro, nariz, párpados, región parietal, destrucción de parte del cráneo, con salida de la masa encefálica. La infeliz esposa de este herido tenía el cuerpo completamente ametrallado, con salida de toda la masa encefálica.

El matrimonio Briz había construído un refugio donde poder guarecerse en caso de bombardeo, pero lo inopinado de la agresión no les permitió acogerse al mismo.

En otra de las casas destruídas, la hija de su propietario, Manuel Ramón Ibáñez, se hallaba en la cama y se vió sorprendida por el bombardeo, sin que el derrumbamiento de las paredes del edificio le causara el menor daño.

La otra bomba hizo explosión en el llamado barrio Fondo, cerca de la Clínica Mental, destruyendo una casa, sin ocasionar víctimas.

El trimotor, continuando su carrera inhumana, pasó sobre Pla del Besós donde arrojó unas bombas con el propósito de destruir la central de la Energía Eléctrica, lo que no consiguió, como tampoco produjo desgracias personales.

Realizada su hazaña, el avión que había bombardeado Gramanet del Besós fué a unirse con el que se encontraba sobre Badalona, y poco después se unían a ambos los que habían bombardeado Sabadell y los cuatro, formando de nuevo en escuadrilla, se dirigieron hacia el mar, amenazando antes un tren del litoral, que hubieron de abandonar al advertir la presencia de los cazas leales que habían salido de Barcelona.

La Vanguardia, 14/03/1937, p. 1-2.

pletamente ametrallado, con salida de toda la masa encefálica. El matrimonio Briz había construido un refugio donde poder guarecerse en caso de bombardeo, pero lo inapropiado de la agresión no les permitió acogerse al mismo. En otra de las casas destruidas, la hija de su propietario, Manuel Ramón Ibáñez, se hallaba en la cama y se vió sorprendida por el bombardeo, sin que el derrumbamiento de las paredes del edificio le causara el menor daño. La otra bomba hizo explosión en el llamado barrio Fondo, cerca de la Clínica Mental, destruyendo una casa sin ocasionar víctimas» (annex, documents 3 i 4).[9]

Si *La Vanguardia* parlava de les bombes caigudes sobre els carrers de Prat de la Riba, la riera de l'Escorxador i a prop de la Clínica Mental, altres diaris com *Via Libre* (*Semanario Portavoz de la Confederación Nacional del Trabajo y de la Federación Anarquista Ibérica*) editat a Badalona, en el seu número del 20 de març publicava la caiguda de tres projectils: «uno de ellos cayó en los jardines de la Clínica Mental, sin que llegara a explotar el artefacto por haber caido en terreno blando. Otro también en los alrededores de la mencionada clínica, frente a la calle, pero algo más lejos de la zona urbana de la misma. La tercera, que causó dos víctimas, cayó en una casa de un solo piso de la calle hundiendo la finca y sepultando entre sus escombros al matrimonio que vivia en el citado edificio...» (annex, document 5).[10]

[9] *La Vanguardia*, 14/03/1937, p. 1-2.

[10] *Via Libre*, 20/03/1937, p. 1.

També l'edició del dia 14 de març del *Diari de Barcelona Estat Català* es feia ressò del bombardeig publicant la referència del succeït a Gramenet del Besòs, afegint a la notícia la caiguda de bombes incendiàries (annex, document 6).

La publicació periòdica *Treball* (òrgan central del Partit Socialista Unificat de Catalunya), al seu número 203 del 14 de març de 1937, publicava a la pàgina 5 la fotografia d'una nena caminant entre la runa de les cases ensorrades amb un peu que deia: «Aquesta xicota que es veu a la foto es filla del matrimoni Fermí Briz i Maria Batllori, el qual resultà greument ferit en produir-se l'ensuisiada de la casa on vivia a Gramenet del Besòs. La mare, Maria Batllori, morí poc després del bombardeig. El reporter gràfic recull el moment que els familiars de les víctimes retiren de la casa tot el que poden aprofitar extret d'entre les runes.» (annex, document 7).[11] L'edat de les filles del matrimoni en aquell moment, 28 anys la Consuelo i 30 anys la Rosa Briz Batllori, fa poc probable que la nena de la fotografia sigui alguna d'elles, més aviat sembla que el peu de foto va ser una llicència periodística de l'autor de l'article.

La Humanitat del 14 de març es feia ressò del bombardeig, publicant els efectes sobre Gramenet del Besòs: «A la Riera de l'Escorxador de Gramenet del Besós les bombes esfondraren part de dues finques de planta baixa en una de les quals es trobava el matrimoni Fermí Britz Ellen, de 56 anys, i Maria Batllori Bermúdez, de 53. Aquesta darrera morí als pocs moments a conseqüència de les ferides causades per la metralla. El seu marit resultà gravíssimament ferit i fou portat seguidament a l'Hospital General.

[11] *Treball*, 14/03/1937, p. 5.

De la salvatjada feixista d'ahir

Aquesta xicota que es veu a la foto és filla del matrimoni Fermí Briz i Maria Batllori, el qual resultà greument ferit en produir-se l'ensuisiada de la casa on vivia a Gramenet del Besòs. La mare, Maria Batllori, morí pocs moments després del bombardeig. — El reporter gràfic recull el moment que els familiars de les víctimes retiren de la casa tot el que poden aprofitar extret d'entre les runes.
(Foto Centelles)

Detall de la fotografia del la pàgina 5 de la publicació *Treball*, 14/03/1937. (Fotografia d'Agustí Centelles).

També caigueren algunes bombes al carrer Doctor Pagès, sense però produir desgràcies» (annex, document 8).[12] L'article presenta un error a l'hora de mencionar a la víctima mortal, ja que es refereix a ella com a Maria Batllori Bermúdez, quan en realitat és Maria Batllori Bernadas. D'altra banda aporta una dada que els altres diaris no mencionen, que és la caiguda de bombes sobre el carrer del Doctor Pagès.

[12] *La Humanitat*, 14/03/1937, p. 8.

ALES NEGRES ASSASSINES

Les bombes llançades pels avions italians al servei dels traidors, causaren víctimes. La Creu Roja, amatent, les recollí i les traslladà als llocs de socors. Una secció d camillers de Gramenet de Besós, ingressant al dispensari una de les víctimes
(Centelles)

Fotografia de la pàgina 8 de la publicació *La Humanitat*, 14/03/1937. (Fotografia d'Agustí Centelles).

Acompanyant la notícia es publicà una fotografia en la qual es veu el servei de la Creu Roja local traslladant un ferit a l'Hospital Municipal de la població amb el peu «Les bombes llançades pels avions italians al servei dels traïdors, causaren víctimes. La Creu Roja, amatent, les recollí i les traslladà als llocs de socors. Una secció de camillers de Gramenet de Besós, ingressant al dispensari una de les víctimes. (Centelles)». Es tracta de l'Hospital Municipal de la població instal·lat des de pràcticament l'inici de la guerra a la finca de Can Roig i Torres.

Aquest primer atac aeri sobre la població es va saldar amb dues víctimes mortals, una a l'acte tal com relaten les notícies i una segona que moria hores més tard a conseqüència de les greus ferides. La primera d'elles va ser Maria Batllori Bernadas (nascuda el 15/06/1885 i natural d'Alella) de 51 anys, i el ferit greu que moriria posteriorment, el seu marit Fermí Briz Ellen (nascut el 07/07/1879 i natural de Barcelona) de 57 anys. Encara que les edats de les dues víctimes varien lleugerament segons les publicacions, les dates de naixement que apareixen en el padró d'habitants de l'any 1924[13] permeten establir l'edat dels morts. El matrimoni residia al carrer de la Riera de l'Escorxador núm. 148, actual avinguda de la Pallaresa núm. 120, juntament amb una de les seves dues filles, la Consol Briz Batllori de 28 anys, segons el padró de cèdules personals de l'any 1936.[14]

[13] AHSCG, Llibre 246.

[14] AHSCG, Llibre 256.

Un comunicat emès per la Unidad Sanitaria de Gramenet del Besós de la Cruz Roja Española el mateix dia 13 adreçat a l'Ajuntament de la població, confirma les dades de *La Vanguardia* i la resta de publicacions. En aquest document s'explica la intervenció del personal dels llocs de socors 5, 6 i 7 de la Creu Roja realitzant els serveis de «Recollida del cadàver d'una dona i a un home ferit de gravetat en la Riera del Matadero o sigui en el perímetre comprès entre els esmentats llocs. El ferit greu després de la primera assistència en el Hospital local, fou traslladat a requeriment de l'Ajuntament, a l'Hospital General de Catalunya, quedant instal·lat en el Pabelló nº 1 baixos, llit nº 14».[15] També es menciona l'assistència a una noia «que presentava desvaneixement i forta exitació nerviosa per causas dels moments passats».[16]

Fermí Briz Ellen moria el dia 14 de febrer i el seu cadàver era traslladat al cementiri de Gramenet del Besòs el dia 15 del mateix mes per ser-hi enterrat juntament amb el de la seva esposa. Així ho confirma el comunicat del Departament de Sanitat i Assistència Social de la Generalitat de Catalunya adreçat a l'alcalde el 15 de març de 1937 (annex, document 9).[17]

Aquest primer bombardeig suposà l'evidència de la barbàrie de la guerra dins del municipi, i va causar un fort impacte sobre la població que patia per primer cop l'efecte de la tàctica del bàndol franquista, que pretenia estendre el conflicte bèl·lic a les zones de rereguarda allunyades del front de guerra. Una de les mostres de suport a la població després del bombardeig es troba a una carta emesa pel Sindicato Único de Productos Químicos, Sección Curtidores que des de Barcelona condemnava «el criminal atentado de que ha sido objeto la barriada de Gramanet de Besos y asociandose a la protesta, y a la condolencia de la misma, por las victimas causadas por la cobarde y mercenaria aviacion facciosa, delega a los compañeros miembros de esta comision, ENRIQUE LECHA y ENRIQUE PIQUER, para que representen a todos los compañeros curtidores, en el entierro de las victimas del fascismo internacional» (annex, document 10).[18]

Un ofici d'alcaldia del 14 de març de 1937 comunicava a Ràdio Badalona la celebració del funeral del matrimoni víctima del bombardeig, assenyalant la data, hora i lloc de la comitiva: «demà dilluns, a les cinc de la tarda, tindrà lloc l'enterrament de les víctimes del criminal atemptat feixista. La comitiva, que serà presidida per l'Ajuntament, s'organitzarà a la Plaça de la República» (annex, document 11).[19]

La participació de l'Ajuntament a la comitiva del funeral va suposar la compra d'una corona de flors per valor de 35 pessetes destinada «a l'enterrament per a les víctimes que ocasionà el criminal bombardeig feixista el dia 13 del corrent en aquesta localitat»,[20] tal i com ho testimonia el rebut de la despesa.

Altres dades de les víctimes mortals del bombardeig es poden extreure de les factures expedides pels Serveis Municipals Funeraris Casa d'Assistència President Macià amb data del 15 de març de 1937.[21] A càrrec de l'Ajuntament es cobraven les quanties

[15] AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 13/03/1937.

[16] AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 13/03/1937.

[17] AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 15/03/1937.

[18] AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 16/03/1937.

[19] AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, 14/03/1937.

[20] AHSCG, Caixa 287, Lliuraments i càrrecs març 1937.

[21] AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs març 1938.

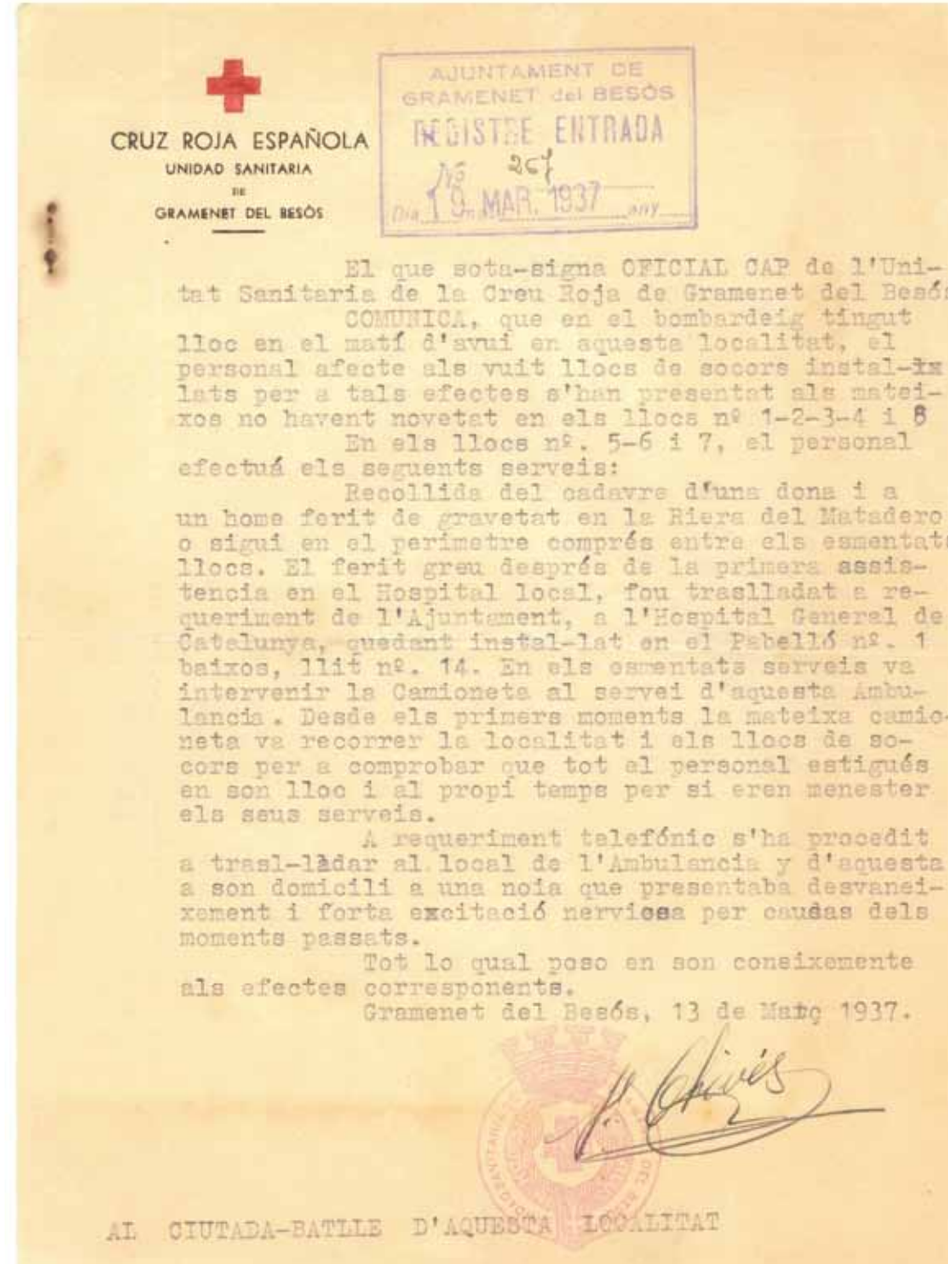

CRUZ ROJA ESPAÑOLA
UNIDAD SANITARIA
DE
GRAMENET DEL BESÓS

AJUNTAMENT DE GRAMENET del BESÓS
REGISTRE ENTRADA
Núm. 267
Dia 19 MAR. 1937 any

El que sota-signa OFICIAL CAP de l'Unitat Sanitaria de la Creu Roja de Gramenet del Besós
COMUNICA, que en el bombardeig tingut lloc en el matí d'avui en aquesta localitat, el personal afecte als vuit llocs de socors instal-lats per a tals efectes s'han presentat als mateixos no havent novetat en els llocs nº 1-2-3-4 i 8
En els llocs nº. 5-6 i 7, el personal efectuá els seguents serveis:
Recollida del cadavre d'una dona i a un home ferit de gravetat en la Riera del Matadero o sigui en el perimetre comprés entre els esmentats llocs. El ferit greu després de la primera assistencia en el Hospital local, fou traslladat a requeriment de l'Ajuntament, a l'Hospital General de Catalunya, quedant instal-lat en el Pabelló nº. 1 baixos, llit nº. 14. En els esmentats serveis va intervenir la Camioneta al servei d'aquesta Ambulancia. Desde els primers moments la mateixa camioneta va recorrer la localitat i els llocs de socors per a comprobar que tot al personal estigués en son lloc i al propi temps per si eren menester els seus serveis.
A requeriment telefónic s'ha procedit a trasl-ladar al local de l'Ambulancia y d'aquesta a son domicili a una noia que presentaba desvaneixement i forta excitació nerviosa per causas dels moments passats.
Tot lo qual poso en son coneixemente als efectes corresponents.
Gramenet del Besós, 13 de Maig 1937.

AL CIUTADA-BATLLE D'AQUESTA LOCALITAT

Comunicat de la Cruz Roja Española Unidad Sanitaria de Gramenet del Besós referent al bombardeig del dia 13 de març de 1937. (AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 13/03/1937).

He rebut de l'Ajuntament d'aquesta població, la quantitat de TRENTA-CINC PESSETES, import d'una corona destinada a l'enterrament per a les víctimes que ocasionà el criminal bombardeig feixista el dia 13 del corrent en aquesta localitat.

Gramenet del Besòs, 19 de Març del 1937.

SON = 35'" = PESSETES

Rebut

Rebut per la compra d'una corona de flors per part de l'Ajuntament per al funeral de les víctimes del bombardeig. (AHSCG, Caixa 287, Lliuraments i càrrecs març 1937).

de 250,20 pessetes per al funeral de Maria Batllori Bernadas traslladada des del Dipòsit Judicial, i 679,25 pessetes per al funeral de Fermí Briz Ellen traslladat des de l'Hospital Clínic. En els dos casos s'especifica el dia 15 com a data de l'enterrament, a les 17 hores per a Maria Batllori al cementiri nou de Gramenet del Besòs i a les 16 hores per a Fermí Briz al cementiri de Gramenet del Besòs (annex, documents 12, 13, 14 i 15).

Un cop acabada la guerra, molts propietaris de les cases destruïdes durant el conflicte engegaven un procés administratiu per tal de reconstruir les seves propietats a través del Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones, organisme del règim franquista encarregat de la reconstrucció de poblacions, infraestructures i edificis malmesos com a conseqüència de la guerra. Les filles del matrimoni Briz-Batllori, Rosa i Consuelo Briz Batllori, tramitaren aquesta documentació com ho demostra el comunicat d'aquest organisme adreçat a l'Ajuntament el 24 de maig de 1940,[22] en què consten com a propietàries d'una casa situada al número 148 del carrer de la Riera (annex, document 16).

A més dels atacs a la Clínica Mental, al grup de cases situades entre el carrer de Prat de la Riba i la riera de l'Escorxador, i al carrer del Doctor Pagès, un certificat de l'arquitecte municipal Josep Alemany, presenta un altre punt afectat pel bombardeig d'aquell dia. Es tracta d'una casa situada al número 1 del carrer de Flor i Cel, propietat d'Emilia Jorba i Mercedes Reig, que «por haber sufrido los

[22] AHSCG, Caixa 344, Apéndices urbana, Facturas varias 1940-1941.

MINISTERIO DE LA GOBERNACIÓN
SERVICIO NACIONAL DE REGIONES DEVASTADAS Y REPARACIONES
COMISIÓN DE BARCELONA
Palacio de la Diputación

SERVICIO NACIONAL DE REGIONES DEVASTADAS Y REPARACIONES
COMISIÓN DE BARCELONA
25 MAY. 1940
REGISTRO DE SALIDA
N.º 13120

4.642

AYUNTAMIENTO DE SANTA COLOMA DE GRAMANET
REGISTRO ENTRADA
Nº 1210
Día 29 mes Mayo año 40

En virtud del expediente que se instruye a instancia de Dª. Rosa y Dª. Consuelo Briz Batllori, *propietario de la casa n.º* 148 *de la calle* La Riera, *de esa población, y en cumplimiento de lo previsto en el art. 5.º de la Orden del Ministerio de la Gobernación de fecha 11 de junio de 1938 y normas complementarias de 19 de junio último, he de rogar a usted se sirva ordenar sea expedida una certificación acreditativa del valor que tenía asignado dicha finca en 18 de julio de 1936 y de si la misma se halla o no sujeta a nueva alineación.*

Dios guarde a usted muchos años.

Barcelona, 24 *de* Mayo *de 1940.*

El Secretario,

Sr. Alcalde de SANTA COLOMA DE GRAMANET.

Requeriment del Servicio Nacional de Regiones Devastadas, referent a l'expedient de les germanes Briz Batllori (AHSCG, Caixa 344).

efectos de la guerra en el Mes de Marzo del año de mil novecientos treinta y siete, quedaron los elementos que la componen en estado ruinoso».[23] No tenim cap referència documental més a aquest punt, motiu pel qual és molt probable que correspongui a la mateixa bomba que caigué al carrer del Doctor Pagès, arran de la relativa proximitat dels dos indrets.

Aquest primer bombardeig va quedar gravat a la memòria dels colomencs i les colomenques, que molts anys després, encara han recordat els efectes del primer atac de l'aviació sobre la població.[24]

BOMBARDEIG DEL 29 DE MAIG DE 1937 SOBRE EL SEGON GRUP DE CASES BARATES CARLES ARIBAU

El segon bombardeig sobre Gramenet del Besòs va ser el que va causar el nombre més elevat de víctimes i ferits de tots els que va patir la població entre 1937 i 1938. Les bombes van caure sobre el Segon Grup de Cases Barates i la barriada Sanchís, situades les dues zones al marge dret del riu Besòs, actualment barri del Bon Pastor (Barcelona). Igual que al primer bombardeig del mes de març, l'aviació franquista no va tenir la població de Gramenet del Besòs com a únic objectiu, sinó que els bombardeigs van afectar de manera molt intensa Badalona i diferents barris de la ciutat de Barcelona com Hostafrancs, el Poblenou i la Barceloneta. El resultat del bombardeig indiscriminat sobre la població civil de Gramenet del Besòs es va saldar amb un total de 9 víctimes mortals, una important quantitat de ferits i grans destrosses materials.

[23] AHSCG, Caixa 346, Apéndices urbana, 1940-1941.

[24] AHSCG, Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina.

El diari *La Vanguardia* del diumenge 30 de maig d'aquell any publicava en primera plana la notícia amb el titular «Barcelona, bárbaramente bombardeada. Siete trimotores facciosos arrojaron, en la madrugada de ayer sobre nuestra ciudad, gran número de bombas explosivas e incendiarias».[25] La referència oficial del bombardeig també queda exposada en aquesta primera plana que explica les fases de l'atac aeri: «El general jefe del Ejército del Este dio al Presidente de la Generalidad la siguiente referencia del bombardeo: A las 3'40 horas del día de hoy, siete aviones trimotores enemigos, Junkers, procedentes de Palma de Mallorca, lanzaron sin objetivo alguno, sobre el casco de esta población, Coloma de Gramanet, Badalona, y otras inmediatas a ella, gran número de bombas incendiarías y explosivas de gran peso. Las explosiones produjeron daños de consideración en numerosos edificios de la población civil, elevándose el número de muertos por este criminal bombardeo fascista a unos 60, rebasando a 50 el de heridos. Dichos aviones, una vez producida la cobarde agresión, huyeron con rumbo al sur ante el fuego antiaéreo de nuestras baterías, viéndose que uno de los aviones volaba con gran dificultad, lanzando una llamarada al mismo tiempo que se inclinaba, perdiendo altura y velocidad. En la dirección que desapareció se vió una densa columna de humo, lo que hace suponer que fue tocado por alguno de los disparos.» (annex, document 17).[26]

L'hora del bombardeig, cap a les 3.40 hores de la matinada, era el moment en què s'agafava més d'imprevist la població civil objecte de l'atac, però també el més idoni per a l'aviació ja que la foscor de la nit dificultava enormement l'actuació de les bateries anti-

[25] *La Vanguardia*, 30/05/1937, p. 1.

[26] *La Vanguardia*, 30/05/1937, p. 1.

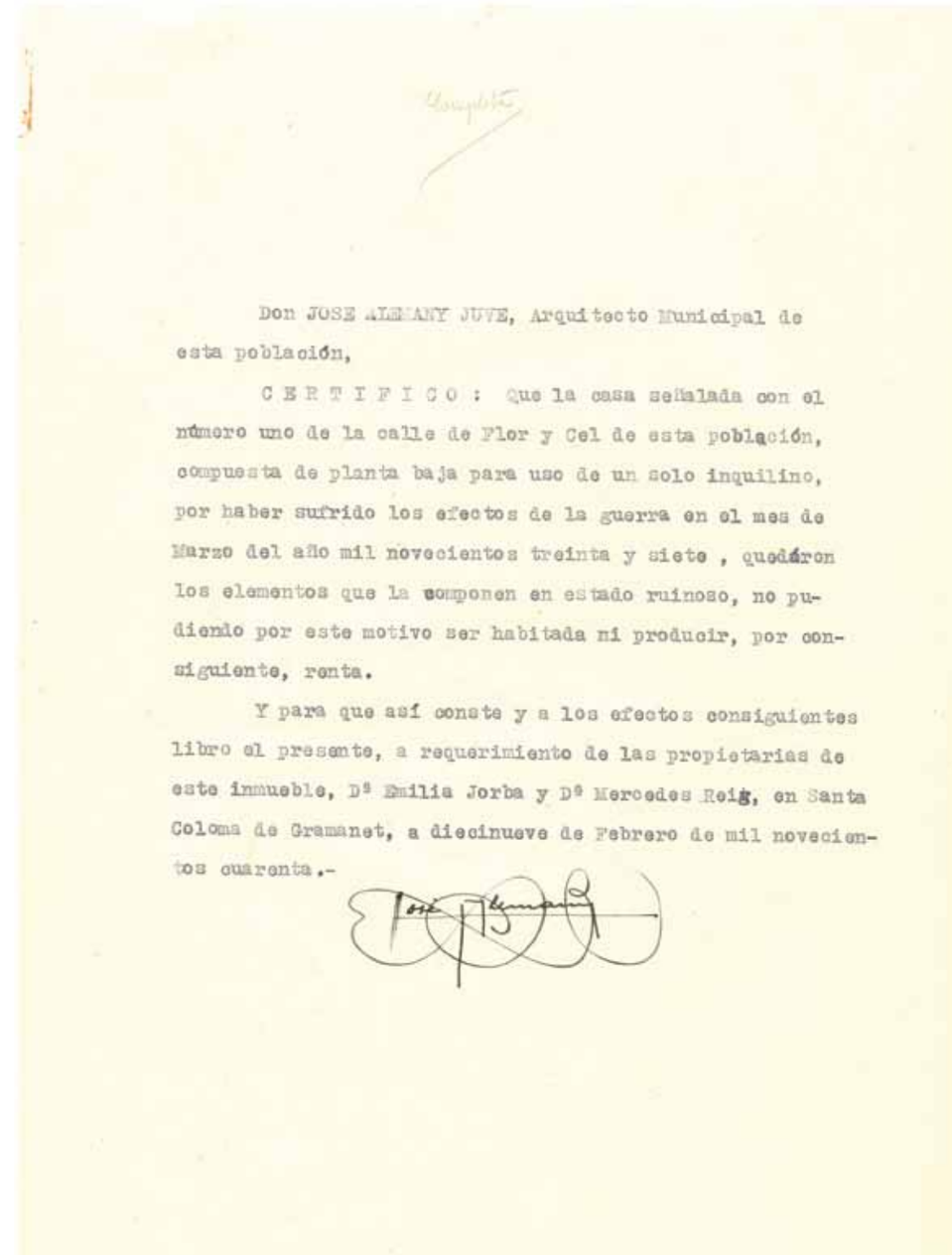

Don JOSE ALEMANY JUVE, Arquitecto Municipal de esta población,

C E R T I F I C O : Que la casa señalada con el número uno de la calle de Flor y Cel de esta población, compuesta de planta baja para uso de un solo inquilino, por haber sufrido los efectos de la guerra en el mes de Marzo del año mil novecientos treinta y siete , quedáron los elementos que la componen en estado ruinoso, no pudiendo por este motivo ser habitada ni producir, por consiguiente, renta.

Y para que así conste y a los efectos consiguientes libro el presente, a requerimiento de las propietarias de este inmueble, Dª Emilia Jorba y Dª Mercedes Reig, en Santa Coloma de Gramanet, a diecinueve de Febrero de mil novecientos cuarenta.-

Certificat de la situació ruïnosa de la casa del carrer de Flor i Cel, emès per l'arquitecte municipal Josep Alemany el 19 de febrer de 1940. (AHSCG, Caixa 346).

aèries que defensaven les poblacions. Encara que a molts llocs es comptava amb reflectors per tal d'il·luminar el cel i facilitar així la visió dels avions enemics, les accions nocturnes pretenien evitar la localització dels bombarders dins de l'espai aeri. Pel que fa als avions que causaren el bombardeig, la notícia oficial parla de «siete aviones trimotores enemigos, Junkers, procedentes de Palma de Mallorca», models alemanys que possiblement es van confondre amb els Savoia S.81 de l'aviació italiana, veritables responsables del bombardeig d'aquell dia i habituals en les accions a la zona de Catalunya.[27]

Gramenet del Besòs va ser fortament afectada per aquest atac, tal com descriu el mateix diari: «El bombardeo en Coloma de Gramanet. Terminada su fechoría en nuestra capital, y perseguidas por los cazas republicanos, las dos escuadrillas facciosas desaparecieron, dirigiéndose primero a Coloma de Gramanet, donde descargaron su carga mortífera, que causó daños y víctimas en el segundo grupo de casas baratas. Resultaron, a consecuencia de esta criminal agresión, ocho muertos y unos cuarenta heridos. Luego, en Pla del Besós, también lanzaron algunas bombas, que causaron daños e hirieron a catorce personas.» (annex, document 18).[28]

La notícia parla d'un total de 8 morts i 40 ferits, que no apareixen al llistat de víctimes publicada al diari i que s'haurien d'incloure en l'apartat de morts desconeguts ingressats al Dipòsit Judicial de l'Hospital Clínic de Barcelona. Els noms sí que es troben en l'edició del dia 1 de juny d'aquest diari, quan al referir-se als enterraments de les víctimes de Gramenet del Besòs diu: «Ayer por la tarde fueron sacados del Depósito Judicial para ser conducidos a su última morada los cadáveres de los siguientes vecinos de Gramanet del Besós: María Porras, María Trilla, Antonia Ventura, una niña de pocos años, Carmen Marcos, Pilar y María García.» (annex, document 19).[29] En aquesta ocasió es parla d'un total de 6 dones mortes.

Tal com es pot veure, les xifres varien segons la font, de fet el diari *Treball* en la seva edició del dia 30 de maig també parla del bombardeig, i assenyala la mort de 8 persones i un total de 25 ferits: «Bombes a Gramanet i Pla de Besòs. Els avions facciosos volaren també sobre Gramenet de Besòs i hi llançaren diverses bombes, les quals caigueren sobre el segon grup de les cases barates i hi produïren destroces. A conseqüència d'això resultaren vuit morts i vint-i-cinc ferits.» (annex, document 20).[30]

Per tal d'aclarir el nombre total de víctimes disposem de diferents documents generats per l'Ajuntament de Gramenet del Besòs. D'una banda la carta del Jutjat Municipal de la població adreçada a l'alcalde el 31 de maig en la qual es demanava pel lloc on «siguin enterrats el cadàvers de MARIA TRILLA BOTANC, MARGARIDA VENTURA I TRILLA, ANTONIA VENTURA I TRILLA, MARIAN PORRES I TEMIÑO, EULARIA PEREZ I MIGUEL, PROGRES PORRES I PEREZ, CARME MARCO I REMIGIO, MARIA GARCIA I MARCO i PILAR GARCIA I MARCO, morts per explosius llençats per avions al mati del vint-i-nou del corrent al segon Grup de Cases Barates. (Carles Aribau).» (annex, document 21).[31] La

[27] ALBERTÍ, Elisenda; ALBERTÍ, Santiago (2004). *Perill de bombardeig. Barcelona sota les bombes (1936-1939)*. Barcelona: Ed. Albertí, p. 101.

[28] *La Vanguardia*, 30/05/1937, p. 2.

[29] *La Vanguardia*, 01/06/1937, p. 5.

[30] *Treball*, 30/05/1937, p. 3.

[31] AHSCG, Caixa 288, Jutjats 1937, 31/05/1937.

El bombardeo en Coloma de Gramanet

Terminada su fechoría en nuestra capital, y perseguidas por los cazas republicanos, las dos escuadrillas facciosas desaparecieron, dirigiéndose primero a Coloma de Gramanet, donde descargaron su carga mortífera, que causó daños y víctimas en el segundo grupo de casas baratas. Resultaron, a consecuencia de esta criminal agresión, ocho muertos y unos cuarenta heridos.

Luego, en Pla del Besós, también lanzaron algunas bombas, que causaron daños e hirieron a catorce personas.

La Vanguardia, 30/05/1937, p. 2.

Las víctimas de Gramanet del Besós

Ayer por la tarde fueron sacados del Depósito Judicial para ser conducidos a su última morada los cadáveres de los siguientes vecinos de Gramanet del Besós: María Porras, María Trilla, Antonia Ventura, una niña de pocos años, Carmen Marcos, Pilar y María García.

La Vanguardia, 01/06/1937, p. 5.

Bombes a Gramenet i Pla de Besòs

Els avions facciosos volaren també sobre Gramenet de Besòs i hi llançaren diverses bombes, les quals caigueren sobre el segon grup de les cases barates i hi produïren destroces. A conseqüència d'això resultaren vuit morts i vint-i-cinc ferits.

A Pla de Besòs els aparells feixistes també deixaren caure llur càrrega mortífera. Es registraren catorze ferits.

Treball, 30/05/1937, p. 3.

resposta de l'Ajuntament a aquesta carta es donava el 12 de juny, en què es comunicava que els cadàvers d'aquestes víctimes «foren enterrats a la tomba-cova número 1 del Cementiri Nou d'aquesta població.» (annex, document 22).[32]

Gràcies al padró de cèdules personals de l'any 1936[33] es poden localitzar les adreces on vivien les víctimes així com les relacions personals que hi havia. Maria Trilla Botan, natural d'Albesa (Lleida), de 37 anys en el moment de la seva mort, vivia al núm. 414 del carrer 24 del Segon Grup de Cases Barates Carles Aribau, juntament amb el seu marit, Emili Ventura Martí, de 36 anys, natural de Sabadell i fuster de professió. El matrimoni tenia tres fills, Margarida Ventura Trilla de 17 anys, Antonia Ventura Trilla de 6 anys (les dues víctimes mortals del bombardeig) i Ricardo Ventura Trilla, de 12 anys.

Un altre matrimoni que va perdre la vida durant el bombardeig va ser el format per Marian Porres Temiño, de 25 anys, fuster i natural de Lerma (Burgos), i la seva esposa Eulalia Pérez Miguel, de 26 anys i natural de Barriolo (Palència). La parella residia al carrer 24 s/n, així consta al padró, encara que la seva adreça figura entre els números 410 i 412. La filla d'aquest matrimoni, Progrés Porres Pérez, de 3 anys, també perdria la vida com a conseqüència de l'atac aeri.

La tercera família desfeta pel bombardeig va ser la formada per Carmen Marco Remigio, de 47 anys, natural de Madrid, i les seves filles Maria Garcia Marco, de 16 anys, i Pilar Garcia Marco, de 9 anys. Carmen Marco Remigio estava casada amb José García

[32] AHSCG, Caixa 288, Jutjats 1937, 12/06/1937.

[33] AHSCG, Llibre 256.

Pardo de 48 anys i residien, segons el padró d'habitants de 1930,[34] al núm. 77 del carrer núm. 5 del Segon Grup de Cases Barates Carles Aribau. Al padró de cèdules personals de l'any 1931 també hi figura un fill, Antonio Garcia Marco, de 18 anys en aquell moment, que no constava al padró de l'any anterior. A partir de l'any 1931, aquesta família deixa d'aparèixer als padrons de cèdules personals, motiu pel qual no es pot saber amb exactitud l'emplaçament de la seva residència dins del Segon Grup de Cases Barates, que segur que no era el carrer número 5, on consten al padró de l'any 1931, ja que el gruix de les bombes va caure sobre el carrer núm. 24.

La llista publicada l'any 1986 per Montserrat Carreras i Helena Ruíz[35] donava un total de 9 víctimes mortals, 6 dones i 3 homes. Anys més tard, Juan José Gallardo i José Manuel Márquez[36] discrepaven d'aquestes dades, ja que consideraven com a dones Marian Porres i Antonia Ventura (que s'havien comptabilitzat anteriorment com a homes, Mariano Porres i Antonio Ventura). La revisió efectuada per aquest treball del padró d'habitants de 1930, així com dels padrons de cèdules personals de 1931 i 1936, confirmen que Marian Porres Temiño era un home de 25 anys natural de Lerma (Burgos), fuster de professió, casat amb Eulalia Pérez Miguel.

D'altra banda, també cal assenyalar que aquests dos últims autors van continuar mantenint Progrés Porres Pérez com a persona de sexe masculí. La localització dins de la documentació de l'Arxiu Històric de Santa Coloma de Gramenet d'un plec relacionat amb les víctimes dels bombardeigs sobre la població, ens remet que Progrés Porres era una nena, ja que es refereixen a la víctima com Na Progrés i no En Progrés. Així figura a la factura dels Serveis Municipals Funeraris Casa d'Assistència President Macià, en què s'especifica «Barcelona 30 de Maig del 1937 carrer H. Clínic Nº 16531 A compte a càrrec d Excm. Ajuntament de Gramenet del Besós per a les despeses d'enterrament d Na Progrés Porres Perez».[37]

La llista de les víctimes mortals del bombardeig del 29 de maig de 1937 queda conformada per un total de 9 persones, 8 de sexe femení i una de sexe masculí:

- Carme(n) Marco(s) Remigio,[38] 47 anys;
- Maria Garcia Marco(s),[39] 16 anys;
- Pilar Garcia Marco(s), 9 anys;
- Maria(n) Trilla Botan(c),[40] 38 anys;
- Margarida Ventura Trilla, 17 anys;
- Antonia Ventura Trilla, 6 anys;
- Marian(o) Porres Temiño, 25 anys;
- Eulalia Pérez Miguel, 26 anys;
- Progrés Porres Pérez, 3 anys.

Com a testimoni dels efectes del bombardeig, el Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya va realitzar una sèrie fotogràfica que retratava la destrucció provocada per l'atac aeri del 29 de maig de 1937 a Barcelona i altres localitats veïnes. Actualment el fons de la Biblioteca Nacional de España conserva un sobre amb 77 fotografies dels bombardeigs dels dies 16 de març, 29 de maig, 22 i 25 de juliol, 1 d'octubre i 7 i 19 de desembre de l'any 1937.

[34] Arxiu Municipal de Santa Coloma de Gramenet, AMSCG.

[35] CARRERAS, M.; RUÍZ, H. (1986). Op. cit., p. 135.

[36] GALLARDO, J. J.; MÁRQUEZ, J. M. (1997). Op. cit., p. 143.

[37] AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs, març 1938.

[38] A uns documents apareix com a Carmen i a altres com a Carme.

[39] A uns documents apareix com a Marco i a altres com a Marcos.

[40] A uns documents apareix com a Maria Botan i a altres com a Marian Botanc.

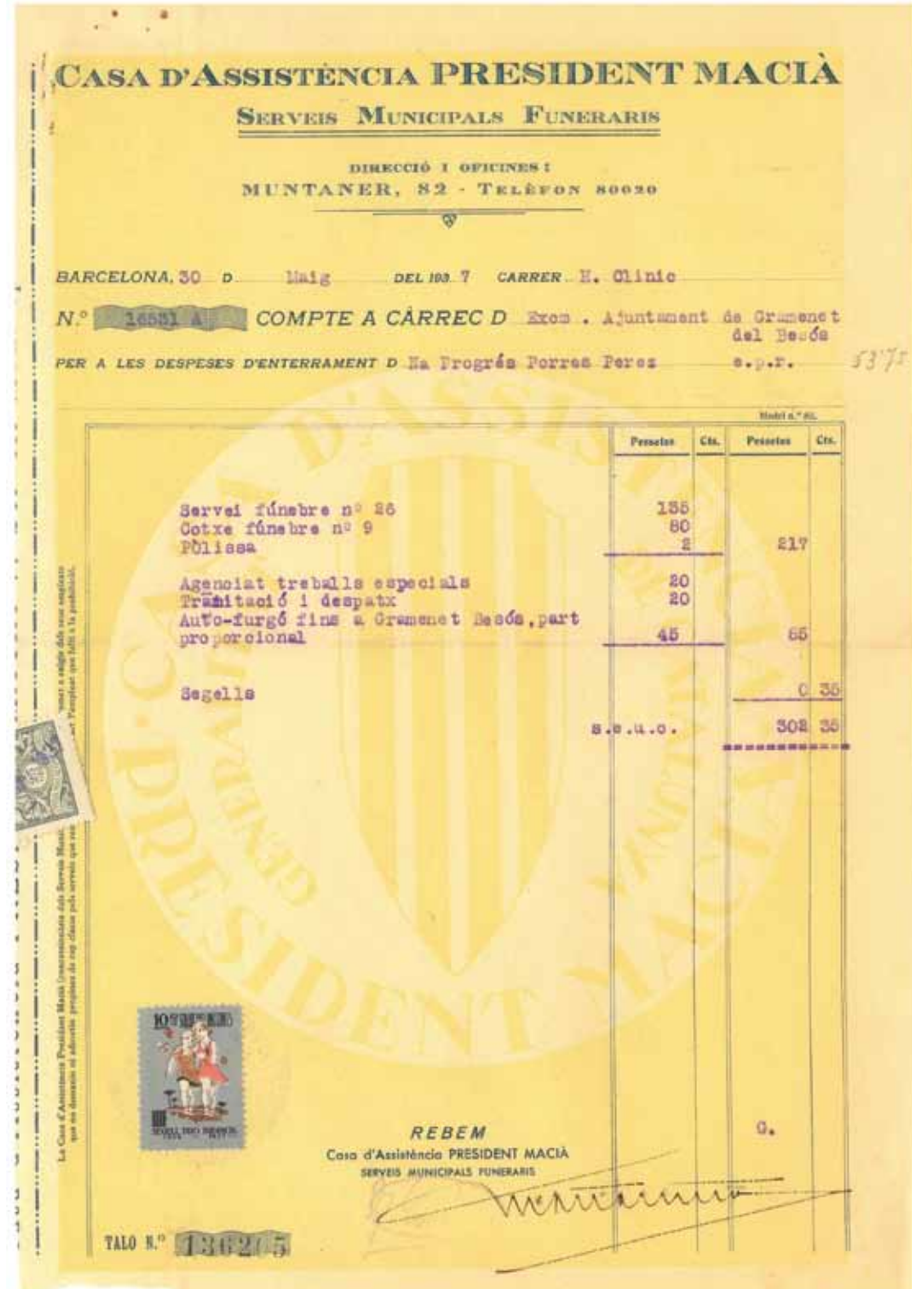

CASA D'ASSISTÈNCIA PRESIDENT MACIÀ

SERVEIS MUNICIPALS FUNERARIS

DIRECCIÓ I OFICINES:
MUNTANER, 82 - TELÈFON 80020

BARCELONA, 30 D Maig DEL 193 7 CARRER H. Clínic

N.º 16531 A COMPTE A CÀRREC D Excm. Ajuntament de Gramenet del Besòs

PER A LES DESPESES D'ENTERRAMENT D Na Progrés Porres Perez s.p.r.

	Pessetes	Cts.	Pessetes	Cts.
Servei fúnebre nº 26	155			
Cotxe fúnebre nº 9	80			
Pòlissa	2		217	
Agenciat treballs especials	20			
Tramitació i despatx	20			
Auto-furgó fins a Gramenet Besòs, part proporcional	45		65	
Segells			0	35
S.e.u.o.			302	35

REBEM
Casa d'Assistència PRESIDENT MACIÀ
SERVEIS MUNICIPALS FUNERARIS

TALÓ N.º 136205

Factura de les despeses per l'enterrament de Na Progrés Porres Pérez. (AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs, març 1938).

Imatges dels efectes del bombardeig del dia 29 de maig de 1937 sobre el Segon Grup de Cases Barates de Gramenet del Besòs (més imatges a l'annex, document 23). (Biblioteca Nacional de España, BNE, GC-Caja/49/1).

Imatge del revers de les fotografies dels bombardeigs del dia 29 de maig de 1937 (Biblioteca Nacional de España, BNE, GC-Caja/49/1).

Dins d'aquest grup algunes corresponen als efectes de les bombes sobre el Segon Grup de Cases Barates de Gramenet del Besòs, encara que les imatges al revers tenen una anotació manuscrita on hi posa «bombardeo de Barcelona 29 de mayo 937».

Les imatges van ser publicades al número 5 de la revista *Visions de Guerra i de Reraguarda. Història Gràfica de la Revolució*, del dia 5 de juny de 1937. Aquesta publicació dedicava un monogràfic al bombardeig del dia 29 de maig de 1937, amb fotografies dels barris de la Barceloneta, el Poblenou, altres punts de Barcelona i Gramenet del Besòs. El text que acompanya les imatges descriu el lloc com «El grup de cases barates de St. Adrià de Besós quedà gairebé completament destruït. Ací teniu dos aspectes». Sens dubte, les imatges corresponen al Segon Grup de Cases Barates Carles Aribau de Gramenet del Besòs, tant per l'urbanisme dels carrers com per la tipologia dels habitatges de planta baixa. És cert que aquesta barriada, situada al marge dret de Besòs i, per tant, separada físicament pel riu de la resta de la ciutat, està molt més pròxima a Sant Adrià de Besòs que a Santa Coloma de Gramenet. El fet que el Segon Grup de Cases Barates es trobi just al límit amb Sant Adrià de Besòs, pot ser un dels motius pels quals en algunes ocasions, com és el cas, les imatges s'hagin identificat de manera errònia amb aquesta població.

La destrucció causada per les bombes està descrita de manera detallada a l'informe elaborat per l'arquitecte municipal Josep Ale-

Visions de Guerra i de Reraguarda. Història Gràfica de la Revolució, núm. 5, 05/06/1937. (Biblioteca Nacional de España, BNE).

many Juvé, del 3 de juny, en el qual per error es data el bombardeig al començar el document en el dia 26 de maig: «efectuar la valoració dels danys causats en varis inmobles d'aquesta localitat per el bombardeix sufert en la mateixa en la matinada del dia 26 del prop passat mes de Maig».[41] En aquest informe es desglossen les destrosses carrer per carrer i casa per casa adjuntant un pressupost de la despesa de les reparacions necessàries, cosa que dona una idea de l'efecte del bombardeig. Comença valorant els desperfectes del carrer núm. 9 (4 cases afectades), del carrer núm. 22 (10 cases afectades), del carrer núm. 24 (12 cases afectades de les quals 9 s'havien de reconstruir íntegrament), del carrer núm. 26 (8 cases afectades) i del carrer núm. 18 (12 cases afectades, 2 de les qual completament). Queda patent que el gruix de les bombes va caure sobre el carrer núm. 24, i que va enrunar totalment les cases del núm. 408 al núm. 416 (al núm. 414 hi vivien les víctimes Maria Trilla Botan i les seves dues filles i, entre els núm. 410 i 412, residien Marian Porres Temiño, Eulalia Pérez Miguel i Progrés Porres Pérez). En el cas de Carmen Marco Remigio, Pilar Garcia Marco i Maria Garcia Marco, el padró d'habitants de l'any 1930[42] situa la seva residència al número 77 del carrer núm. 5, no afectat pel bombardeig segons l'informe tècnic, motiu pel qual cal deduir que la seva residència en aquells moments era una altra.

També s'inclou la descripció dels danys a altres espais com l'edifici de l'Economat i a diverses cases del carrer d'Empúries, del carrer de Blanes i de l'avinguda de García Hernández (les cases situades entre els números 20 i 28). Un exemple és el cas de Pedro Gasulla Pascual, propietari de la casa núm. 22 situada a l'avinguda de García Hernández, que exposava davant del consistori el dia 14 de maig de 1938, la situació ruïnosa en què es trobava «como consecuencia del bombardeo ocurrido en GRAMENET DEL BESÓS el dia 29 de Mayo del pasado año 1937» (annex, document 24).[43]

L'informe conclou amb una valoració econòmica dels desperfectes, un total de 147.825 pessetes a les quals s'afegeixen 4.435 pessetes d'imprevistos, acabant amb una xifra de 152.260 pessetes (annex, document 25).

La proximitat del Segon Grup de Cases Barates amb la fàbrica Enrique Sanchís, i en concret amb el sector del barri on van caure les bombes, fa pensar en la possibilitat de que l'objectiu real de l'atac aeri fos aquesta indústria reconvertida durant el conflicte bèl·lic en la Fàbrica de Guerra núm. 11. A les seves instal·lacions es produïen tota una sèrie de materials militars que anaven des de càpsules de *Mauser*, encebs per a mines i detonadors de granades, passant per diferents productes indispensables per a la manufactura d'explosius com el fulminant de mercuri o el nitrur de plom. A més, també és cert, que en aquest barri de classe obrera de Gramenet del Besòs hi vivia una bona part de la militància d'esquerres de la població, que malgrat que no era un objectiu militar definit com a tal, ho acabava sent amb la finalitat de sembrar el terror i provocar la màxima destrucció física i moral.

Els efectes d'aquesta por i preocupació es poden veure en una carta manuscrita, per Adolfo Agudo, veí de València, dirigida a l'alcalde del municipi dies després del bombardeig, en la qual demanava per l'estat de la seva germana

[41] AHSCG, Caixa 302, Lligall 1, Matrimonis.

[42] Arxiu Municipal de Santa Coloma de Gramenet, AMSCG.

[43] AHSCG, Caixa 346, Apéndices urbana 1940-1941.

Sector del Segon Grup de Cases Barates afectat pel bombardeig, en blau, molt proper a la fàbrica Sanchís, reconvertida en la Fàbrica de Guerra F11, encerclada en vermell.

En vermell, l'àrea afectada pel bombardeig: carrers 9, 18, 22, 24, 26, carrer de Blanes, carrer d'Empúries i avinguda de García Hernández.

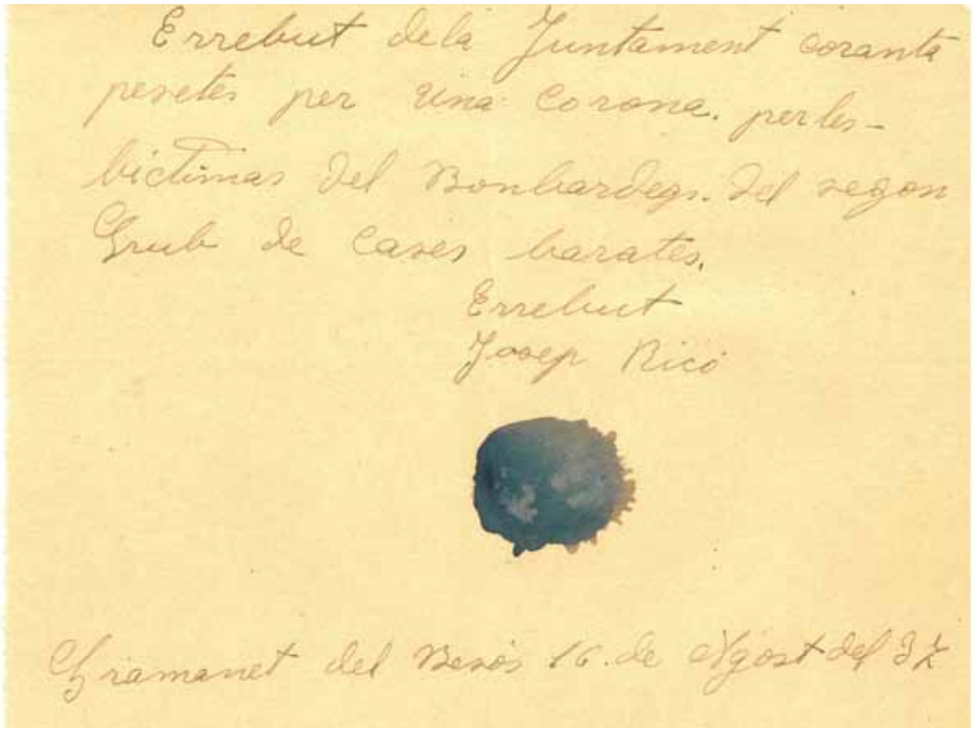

Errebut dela Juntament corante
pesetes per una corona. per les-
víctimas del Bombardeig. Del segon
Grup de Cases barates.
Errebut
Josep Ricó

Gramanet del Besòs 16. de Agost del 37

Rebut de la corona de flors comprada per l'Ajuntament per al funeral de les víctimes. (AHSCG, Caixa 286, Lliuraments i càrrecs, agost- setembre 1937, 16/08/1937).

resident al carrer de la Plata núm. 95:

«Valencia 1=6=37

Mi distinguido presidente de la consergeria Municipal de Santa Coloma de Gramanet (Barcelona)

Mi distinguido compañero;

El que tiene el honor de molestar a V., afiliado a la U.G.T y hermano de la vecina de esa, Luisa Agudo Pintado, de 67 años, habitante en la calle de Plata nº 95 bajo, como poco antes de el ultimo bombardeo de esa poblacion, no he tenido noticias de mi referida hermana la cual ademas de tener una neurastenia aguda no gozaba de mucha salud y menos de sus facultades mentales ruego a su atenta amabilidad si tiene habien me diga cual es su estado. Dandole un millon de gracias anticipadas que a V[..] camarada.

Adolfo Agudo Su casa Cadiz 59=4ª=Puerta Valencia» (annex, document 26).[44]

La resposta de l'Ajuntament no es feia esperar i el 7 de juny comunicava a l'interessat el bon estat de salut de la seva germana Luisa Agudo Pintado, després que la guàrdia municipal comprovés que «goza de buena salud, no habiendole ocurrido desgracia alguna a

[44] AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, Oficis varis 1937, 01/06/1937.

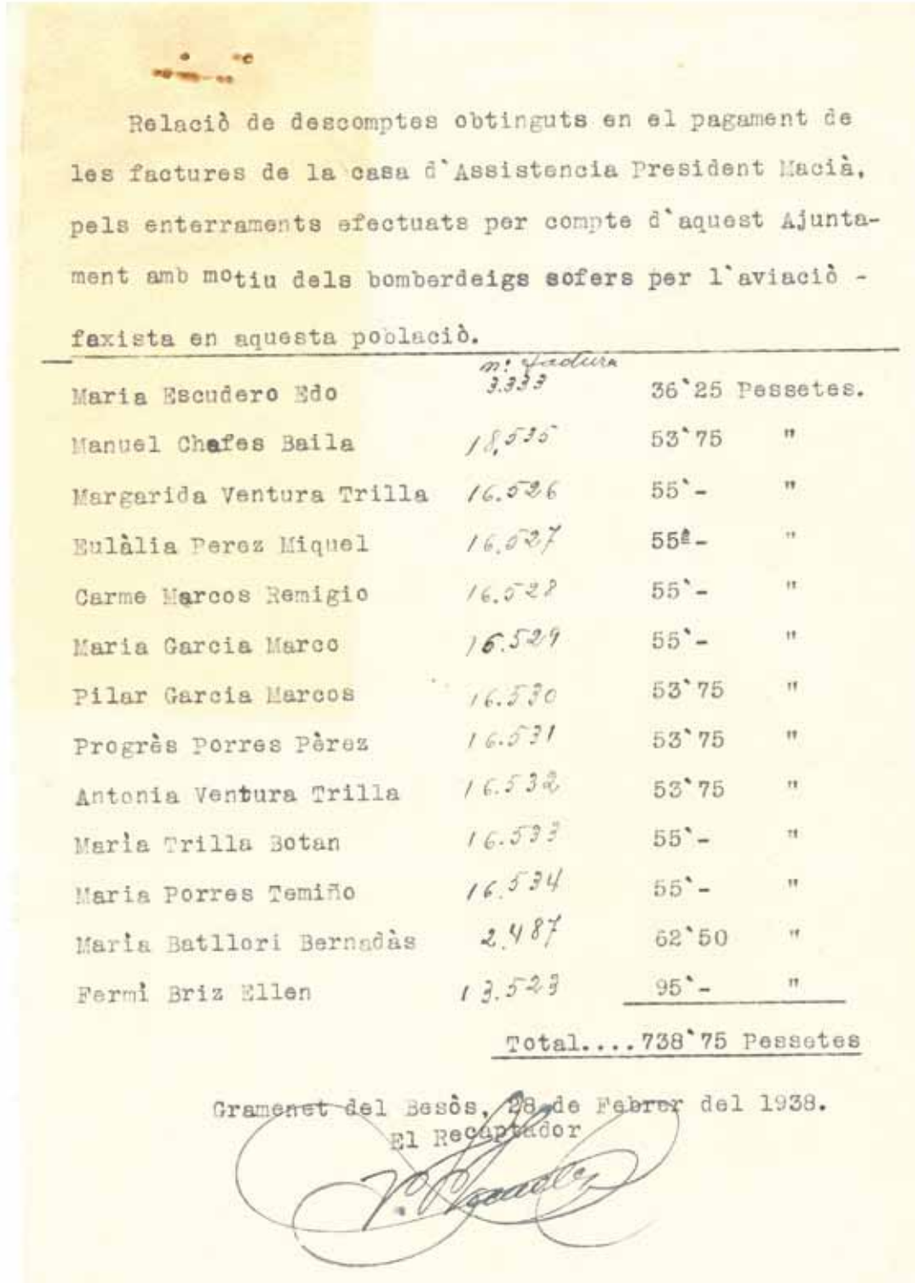

Relació de descomptes obtinguts en el pagament de les factures de la casa d'Assistencia President Macià, pels enterraments efectuats per compte d'aquest Ajuntament amb motiu dels bomberdeigs sofers per l'aviació - faxista en aquesta població.

	nº factura		
Maria Escudero Edo	3.333	36'25	Pessetes.
Manuel Chafes Baila	16.525	53'75	"
Margarida Ventura Trilla	16.526	55'-	"
Eulàlia Perez Miquel	16.527	55'-	"
Carme Marcos Remigio	16.528	55'-	"
Maria Garcia Marco	16.529	55'-	"
Pilar Garcia Marcos	16.530	53'75	"
Progrès Porres Pèrez	16.531	53'75	"
Antonia Ventura Trilla	16.532	53'75	"
Maria Trilla Botan	16.533	55'-	"
Maria Porres Temiño	16.534	55'-	"
Maria Batllori Bernadàs	2.487	62'50	"
Fermi Briz Ellen	13.523	95'-	"
	Total....	738'75	Pessetes

Gramanet del Besòs, 28 de Febrer del 1938.
El Recaptador

Relació de víctimes mortals dels bombardeigs fins al dia 28 de febrer de 1938. (AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs març 1938).

Imatges preses per Pérez de Rozas del funeral de les víctimes del bombardeig del dia 29 de maig de 1937 (més imatges a l'annex, document 27). (Arxiu Fotogràfic de Barcelona, AFB).

consecuencia del último bombardeo de esta población» (annex, document 28).[45]

La mort de dones i criatures, la majoria de les víctimes d'aquest bombardeig, fa encara més evident la crueltat dels atacs aeris sobre la població civil.

La commoció de la població per aquest bombardeig, el més mortífer sobre el municipi, es va traduir en uns funerals multitudinaris als que assistiren un gran nombre d'habitants de Gramenet del Besòs. Gràcies al fotògraf Carlos Pérez de Rozas, que va fer un ampli reportatge gràfic actualment conservat a l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona, ens podem fer una idea de l'abast dels funerals.

BOMBARDEIG DEL 25 DE JULIOL DE 1937 SOBRE L'EMPRESA COLORIFICIO

El 25 de juliol de l'any 1937 sobrevenia el tercer bombardeig sobre Gramenet del Besòs. Afectà de ple les instal·lacions de l'empresa col·lectivitzada Colorificio, o fàbrica de tintes E. Abadal (com es coneixia abans de la guerra), situada entre el passeig d'en Llorenç Serra i el carrer de Pi i Margall (actual carrer de Lluís Companys). L'atac sobre el municipi no va ser aïllat, sinó que s'ha d'emmarcar en la campanya de bombardeigs que durant els dies 22, 24 i 25 de juliol afectaren de forma constant la ciutat de Barcelona i les poblacions veïnes. Un ofici d'alcaldia amb data del mateix dia del bombardeig, adreçat al Conseller de Governació, n'informava de les conseqüències: «Conseqüencia bombardeig avui resultant un mort i vint (20) ferits, alguns greus. Destruïda per bombes incendiaries fàbrica tintes imprempta Abadal. Diverses cases destruïdes, deixant veïns sense eixopluc.» (annex, document 29).[46] Gràcies al rebut per al lliurament del certificat de defunció per part del Jutjat núm. 9 de Barcelona sabem que el mort a qui es refereix el document és el nen Manuel Chafes i Baila.[47]

La carta del Jutjat Municipal de la població dirigida a l'alcalde l'1 de setembre, en què es demana el lloc d'enterrament de Manuel Chafes «mort a consequencia de bombardeig del 24 de juliol prop passat» (annex, document 30)[48] i la resposta a aquesta carta el 7 de setembre que hi diu «el cadàver del nen Manuel Chafes, fou inhumat al nínxol número 55 del grup 1r. del Cementiri Nou d'aquesta població» (annex, document 31),[49] confirmen les dades respecte a aquesta víctima. Cal apuntar la confusió en la data del bombardeig, que en la carta del Jutjat hi diu 24 de juliol quan en realitat va ser el 25 d'aquell mes. Manuel Chafes Baila era fill del matrimoni format pel jornaler Manuel Chafes Llobregat, de 43 anys i natural de Bolbaite (València), i Maria Baila Roca de 45 anys, natural de la Jana (Castelló), que residien al núm. 6 del passatge d'en Baró, a tocar de la fàbrica Colorificio.

Una altra víctima, que devia formar part dels vint ferits inicials que aporten les dades documentals, apareix al plec dels Serveis Municipals Funeraris Casa d'Assistència President Macià, en el qual es recullen les

[45] AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, 07/06/1937.

[46] AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Oficis alcaldia, 25/07/1937.

[47] AHSCG, Caixa 286, Lliuraments i càrrecs agost 1937, 21/08/1937.

[48] AHSCG, Caixa 288, Correspondència jutjats 1937, 01/09/1937.

[49] AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Còpia oficis alcaldia 1937, 07/09/1937.

Ha rebut de l'Ajuntament de Gramanet del Besós la quantitat de cinc pessetes import corresponent al lliurament pel Jutjat número 9 de Barcelona de la certificació de defunció del nen MANUEL CHAFES I BAILA, mort a conseqüència de l'últim bombardeig esdevingut en aquest poble, i que va ésser enterrat en el cementiri d'aquest poble, quel certificació deu ésser presentada a la Conselleria de Sanitat de la Generalitat.

Gramanet del Besós 21 Agost del 1937.

SECRETARIA DEL JUTJAT MUNICIPAL CORRESPONENT AL DISTRICTE VI BARCELONA
FE PÚBLICA JUDICIAL

Rebut del lliurament de la certificació de defunció de Manuel Chafes i Baila. (AHSCG, Caixa 286, Lliuraments i càrrecs agost 1937, 21/08/1937).

factures corresponents als «serveis fùnebres efectuats per compte d'aquest Ajuntament, per l'enterrament de les víctimes ocasionades pels bombardeigs de l'aviació feixista en aquesta població».[50] En aquest plec documental no hi consten únicament les víctimes mortals del bombardeig del dia 25 de juliol, hi apareixen les factures de totes les persones mortes des del primer bombardeig fins al 28 de febrer de 1938. Es tracta de Maria Escudero Edo, de qui es desconeix l'edat ja que la factura només especifica «Barcelona 26 de Juliol del 1937 carrer Diposit Judicial Nº 3333 B-1708 (de la factura) compte a càrrec d Excm. Ajuntament de G. del Besos per a les despeses d'enterrament de Na Maria Escudero Edo» (annex, document 32).

Aquesta última víctima planteja una identificació difícil, ja que al padró d'habitants de 1930 i als padrons de cèdules personals fins l'any 1936, no hi consta cap dona anomenada Maria Escudero Edo. En canvi, sí que hi apareix Maria Escudero Caballero, resident al passatge d'en Baró entre el números 18 i 30, carrer afectat pel bombardeig i adreça molt propera a la residència de la víctima mortal Manuel Chafes Baila. Als padrons de cèdules personals dels anys posteriors a 1936, el nom de Maria Escudero Caballero deixa de figurar-hi. Davant d'aquesta circumstància, cal ser curós a l'hora de comptabilitzar Maria Escudero Caballero com una de les víctimes mortals, i és per això que a la llista de víctimes totals del període 1937-1938 fem constar només una dona anomenada Maria Escudero.

[50] AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs març 1938.

Pel que fa al danys causats a la fàbrica col·lectivitzada Colorificio, l'acta del consell de l'empresa adreçat al conseller de Governació de la Generalitat de Catalunya amb data del 7 de juliol, aporta dades de com van quedar les diferents infraestructures de la fàbrica, a què es dedicava en el moment del bombardeig, la possible raó de ser un objectiu de l'aviació italiana i quin va ser el valor econòmic de les destrosses causades per les bombes. De fet el primer que apunta aquest informe és el moment de l'atac i el motiu pel qual la fàbrica podia ser un objectiu per als bombarders: «Durant l'atac aeri efectuat per l'aviació feixista, la matinada del diumenge passat, fou totalment destruida la nostra fábrica de Gramanet del Besós. El fet de que els avions volessin durant algun temps sobre les varies fabriques d'aquella població i finalment escollissin la de Colorificio E.C. per abocar-hi varies bombes explosives i incendiaries, desapareixent inmediatament cap al mar, sembla indicar que's tractava d'un objectiu determinat, lo que'ns fà suposar una confusió estre la nostra fábrica i la de la Comissió de Industries de Guerra que es trova a poca distància».[51]

Efectivament, tal com assenyala l'informe, el possible objectiu de l'aviació era la fàbrica Enrique Sanchís situada al costat del Segon Grup de Cases Barates i relativament propera a la Colorificio. L'empresa Sanchís fou reconvertida durant el període del conflicte en la Indústria de Guerra núm. 11 o F11, es dedicava a la producció de material bèl·lic. En canvi, la fàbrica Colorificio produïa «materies colorants destinades especialment a les fabriques de tintorería per a vestits de l'exercit; l'altre produía les tintes gràfiques per a la major part de la premsa gràfica actual: "La Vanguardia", "Dia Gráfico", "Ahora", "Umbral", "Estampa", "Revista Pro-Exercit Popular Regular».[52] També s'assenyala que feia molt poc temps que s'havia projectat la fabricació de nous productes químics, en concret bicarbonat de sosa, un producte que consideraven de poc interès i que no justificava tampoc el bombardeig sobre la fàbrica. De totes maneres, malgrat que no era un objectiu estrictament militar, entrava dins dels paràmetres de l'aviació enemiga en la campanya de destrucció de qualsevol infraestructura del teixit industrial del bàndol republicà.

El document finalitza amb la demanda d'una indemnització al Govern de la Generalitat, en base a un càlcul aproximat dels danys soferts, per tal de poder continuar desenvolupant la seva activitat. Així exposaven els consellers de la fàbrica la necessitat d'aquest ajut econòmic per tal de continuar amb el funcionament de l'empresa: «Nosaltres, Consellers de Colorificio E.C., i al costat nostre tots els obrers ens comprometem formalment a treballar sense descans per a que la producció sigui normalitzada promptament de forma que les empreses a les quals subministrem els colorants i la Premsa diària de Barcelona i Valencia es vegin lo menys perjudicadas i esperem del Govern de la Generalitat un ajut generós al qual sabrem correspondre dignament» (annex, document 33).[53]

Mesos més tard, ja acabada la guerra, l'empresa cursava un expedient amb el número 1.518 al Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones, com queda

[51] AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats 1936/1938, 281/10, 27/07/1937.

[52] AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats 1936/1938, 281/10, 27/07/1937.

[53] AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats 1936/1938, 281/10, 27/07/1937.

- 1518 -

MINISTERIO DE LA GOBERNACIÓN

SERVICIO NACIONAL DE REGIONES DEVASTADAS Y REPARACIONES

COMISIÓN DE BARCELONA
Palacio de la Diputación

SERVICIO NACIONAL DE REGIONES DEVASTADAS Y REPARACIONES
COMISIÓN DE BARCELONA
24 FEB. 1940
REGISTRO
Nº 5603

AYUNTAMIENTO DE SANTA COLOMA DE GRAMANET
REGISTRO ENTRADA
Nº 480
Día 27 mes Febrero año 40

En virtud del expediente que se instruye a instancia de "Colorificio S.A." *, propietario de la casa n.º* 75 *de la calle* Pi y Margall *, de esa población, y en cumplimiento de lo previsto en el art. 5.º de la Orden del Ministerio de la Gobernación de fecha 11 de junio de 1938 y normas complementarias de 19 de junio último, he de rogar a usted se sirva ordenar sea expedida una certificación acreditativa del valor que tenía asignado dicha finca en 18 de julio de 1936 y de si la misma se halla o no sujeta a nueva alineación.*

Dios guarde a usted muchos años.

Barcelona, 23 *de* Febrero *de 1940.*

El Secretario,

Sr. Alcalde de SANTA COLOMA DE GRAMANET.-

Requeriment del Servicio Nacional de Regiones Devastadas, referent a l'expedient de l'empresa Colorificio S.A. (AHSCG, Caixa 344).

patent pel comunicat d'aquest organisme adreçat a l'Ajuntament el 23 de febrer de 1940: «En virtud del expediente que se instruye a instancia de Colorificio S.A. propietario de la casa n.º 75 de la calle Pi y Margall».[54]

El testimoni de Francisco Martínez Ridau, fruit d'una entrevista que se li fa ver el 10 de juliol de l'any 2006, aporta informació viscuda de primera mà sobre el dia d'aquell bombardeig.[55] Al llarg de l'entrevista, Francisco Martínez relatava la seva arribada a Santa Coloma de Gramenet amb 3 anys i la seva vida a la població. Una part del document està dedicada a la Guerra Civil i la seva experiència amb els bombardeigs sobre el municipi, fent referència al que havia succeït el 25 de juliol de 1937: «La nit de Sant Jaume van sonar les sirenes, la meva mare va dir "yo me voy" i va agafar de la mà a la tercera de les meves germanes, la Beatriz, i a més estava embarassada». La festivitat de Sant Jaume se celebra el dia 25 de juliol, data del tercer bombardeig sobre Gramenet del Besòs. Continua el seu relat parlant d'aquell dia dient: «Quan anava (la seva mare) camí de can Zam un pagès, el Sr. Tallaret li va oferir de ficar-se en un refugi que hi havia a prop. Quan la resta de la família arribà a can Zam, als camps, no la troben. Comencen a sentir el soroll dels avions i cauen tres bombes seguides, la més lluny a 20 metres. Jo vaig quedar tonto, el meu pare tenia un tall al cap, el meu germà en aquell moment tenia 9 anys i jo tenia 12. Vam començar a tornar i vam pujar a dalt de la carretera. Un cotxe que passava per la carretera parà i recollí al meu pare i se l'emportà en veure'l ple de sang. A l'arribar on era el Tallaret, el pagès, la meva mare em preguntà pel meu pare. Vam anar a l'Ajuntament a informar-nos, al carrer Major hi havia una torreta que durant la guerra la feien servir d'hospital i el vam trobar allà amb el cap embolicat, el metge va dir que havia perdut molta sang però que no moriria». Del relat deduïm l'existència d'un refugi antiaeri proper als terrenys de can Zam, que no es pot identificar clarament amb els localitzats en la documentació, per la poca precisió en la ubicació que ofereix el testimoni. En tot cas, un dels més propers a la zona descrita podria ser el situat a l'actual plaça de l'Olimp. Una altra possibilitat és que aquest refugi fos la galeria de la mina de regants de Santa Coloma de Gramenet, utilitzada en algunes ocasions com a amagatall durant la guerra,[56] que presenta un tram del seu recorregut per la finca de can Zam.

Francisco Martínez parla també de la caiguda de tres projectils als camps de can Zam, un espai poc definit però relativament proper al radi d'acció del bombardeig d'aquell dia sobre la fàbrica Colorificio. Al testimoniatge també es fa referència a l'Hospital Municipal de Can Roig i Torres, «una torreta que feien servir d'hospital», on va ser traslladat el seu pare, ferit.

Més endavant recorda com s'avisava la població del perill de bombardeig quan diu «Les sirenes de les fàbriques que abans tocaven pels treballadors, ara tocaven per avisar a tothom del perill». Gramenet del Besòs comptava amb diverses indústries dins del seu municipi, la ja esmentada Colorificio, però també les situades a l'altre marge del riu Besòs com la fàbrica de paper de fumar Miquel i Costas & Miquel, la fàbrica Ignacio Sala, dedicada al

[54] AHSCG, Caixa 344, Apéndices urbana, Facturas varias 1940-1941.

[55] Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina.

[56] Informació proporcionada per Rosa i Jaume Blanchart Pujols.

tèxtil, i la fàbrica Enrique Sanchís, convertida en la Fàbrica de Guerra núm. 11. Al marge esquerre del riu o dins de la població hi havia també altres fàbriques, la dedicada al treball de la pell Narcís Font i Eusebio Renom, la tèxtil Pañolerías Baró o el taller Metalistería Moderna.[57]

Francisco Martínez Ridau també descriu, de manera breu, quines eren les estratègies dels habitants de la població per a posar-se a redós dels bombardeigs, «la gent s'amagava al camp, a un forat, a la muntanya, i la seva família ho feia als terrenys que estaven a can Zam, uns camps que avui ja no hi són». La manca de refugis, la llunyania respecte al domicili de molta gent o fins i tot la por de ficar-se dins d'una estructura soterrada, va fer que en moltes ocasions els habitants d'algunes zones busquessin abrics o refugis naturals «a un forat», o es quedaven a camp obert «el camp o la muntanya» tal com relata el testimoni. Molts altres habitants no es traslladaven a cap refugi, es quedaven a casa sota un matalàs[58] o directament al llit de casa seva, si el bombardeig era a la nit.[59]

BOMBARDEIG DEL 4 DE JULIOL DE 1938

La nit del 4 de juliol de 1938, a les 23.10 hores, s'iniciava l'avís de bombardeig a la població veïna de Badalona. L'atac afectà diferents carrers d'aquesta ciutat, en especial al barri de la Salut, i va destruir prop de trenta edificis particulars i va causar alguns ferits, dos del quals moririen hores més tard. La proximitat de la zona bombardejada amb al terme municipal de Gramenet del Besòs va fer que alguns dels projectils llançats per l'aviació italiana impactessin sobre alguns carrers de Gramenet, i van provocar la destrucció de diverses cases i una víctima mortal. Hores més tard, cap a les 8.05 del matí del dia 5 de juliol, les bombes tornaven a caure sobre Badalona, aquest bombardeig, però, no va afectar Gramenet del Besòs ja que els quinze bombarders Savoia S-79 centraren l'atac sobre la zona industrial de la ciutat,[60] més allunyada de Santa Coloma de Gramenet.

El comunicat diari del Ministerio de Defensa Nacional del dia 5 de juliol, publicat al diari *La Vanguardia* del dia 6, descrivia com s'havien desenvolupat aquests dos atacs, el primer dels quals afectà Gramenet del Besòs: «a las 23 horas de ayer, la aviación enemiga en número de dos patrullas bombardeó Badalona causando víctimas. También dejó caer bombas sobre Malgrat y Blanes». Més endavant, el comunicat es refereix ja al bombardeig del dia 5 a les 08.05 del matí: «Hoy, a las ocho horas, quince trimotores Savoia, al Servicio de los facciosos, lanzaron más de ciento cincuenta bombas sobre Badalona, destruyendo setenta edificios. Como consecuencia de la brutal agresión han sido recogidos hasta el momento quince muertos y veinticinco heridos» (annex, document 34).[61]

La caiguda d'algunes de les bombes de l'atac del dia 4, al voltant de les 23.00 hores sobre Gramenet del Besòs, es confirma per un ofici d'alcaldia amb data del 5 de juliol adreçat al Comisario de los Cuarteles Fermín

[57] GALLARDO, J. J.; MÁRQUEZ, J. M. (1997). Op. cit., p. 151-167.

[58] Entrevista a Concepció Puig i Coloma Bayà, 27/06/2018.

[59] Entrevista a Jordi Saladrigas i Maria Rosa Pla, 12/07/2018.

[60] VILLARROYA I FONT, Joan (2017). *Badalona sota les bombes 1936-1939.* Badalona: Museu de Badalona, p. 125.

[61] *La Vanguardia*, 06/07/1938, p. 1.

Ayuntamiento de Sta. Coloma de Gramanet

Negociado de URBANA

D. FELIX JOVE FERRANDO

El día 19 de junio a las 11 horas deberá Vd. presentarse en este Negociado en virtud del expediente que instruye el Servicio Nacional de Regiones devastadas y reparaciones de esta provincia.

Santa Coloma de Gramanet 13 de Junio de 1940.

El Secretario,

Calle de San Andrés núm. 76 piso puerta

Document de l'expedient de la casa número 76 del carrer de Sant Andreu, de la tramitació del Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones. (AHSCG, Caixa 344, Apéndices urbana 1940-1941).

Salvochea. L'alcalde li demanava personal i material per tal de desenrunar els edificis afectats pel bombardeig: «Ante la necesidad de proceder al desemcombro de algunos edificios en los cuales existe la posibilidad de que pueda encontrarse algún cadáver, y encontrándose esta Alcaldía sin medios suficientes para llevarlo a cabo con la prontitud necesaria, se ruega a V. vea la posibilidad de facilitar personal y material, con lo cual contribuiría a aminorar los efectos del bombardeo de esta noche» (annex, document 35).[62]

Les conseqüències queden també plasmades a diversos informes de l'arquitecte municipal Josep Alemany, que després del bombardeig redactà certificacions de l'afectació d'alguns edificis de la població, com del situat al carrer de Mossèn Jacint Verdaguer núm. 97, propietat de Maria Fabregat (annex, document 36), del qual diu que «a consecuencia del bombardeo que tuvo lugar el 5 de julio del presente año, ha sufrido graves desperfectos quedando el citado immueble en un estado de no poderse habitar a partir de dicha fecha».[63]

També al carrer de Sant Andreu, molt proper al de Mossèn Jacint Verdaguer, la casa de planta baixa situada al número 76 i propietat de Fèlix Jové Fernando, patia segons informe

[62] AHSCG, Caixa 308, Lligall 90, Oficis, Notificacions, núm. 308/6, 05/07/1938.

[63] AHSCG, Caixa 346, Apéndices urbana 1940-1941.

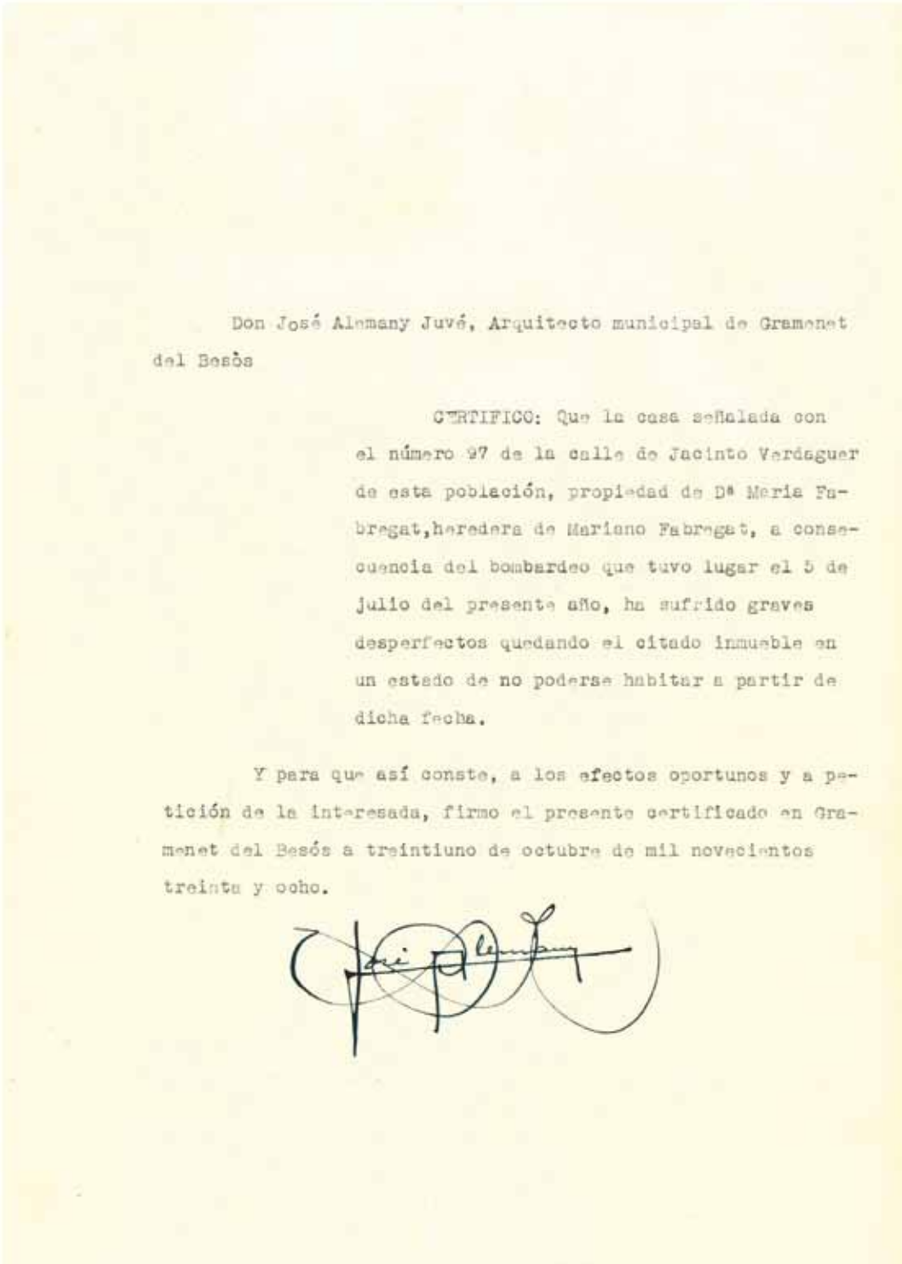

Don José Alemany Juvé, Arquitecto municipal de Gramenet del Besòs

CERTIFICO: Que la casa señalada con el número 97 de la calle de Jacinto Verdaguer de esta población, propiedad de Dª María Fabregat, heredera de Mariano Fabregat, a consecuencia del bombardeo que tuvo lugar el 5 de julio del presente año, ha sufrido graves desperfectos quedando el citado inmueble en un estado de no poderse habitar a partir de dicha fecha.

Y para que así conste, a los efectos oportunos y a petición de la interesada, firmo el presente certificado en Gramenet del Besós a treintiuno de octubre de mil novecientos treinta y ocho.

Certificació de l'arquitecte municipal referent als danys causats pel bombardeig a la casa número 97 del carrer de Mossèn Jacint Verdaguer. (AHSCG, Caixa 346, Apéndices urbana 1940-1941).

tècnic de l'arquitecte municipal emès el 19 de juliol de 1940 «su completa ruina a causa de la guerra» (annex, document 37).[64]

La mateixa finca apareix l'any 1940 dins d'un expedient tramitat pel Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones (annex, document 38).[65] Aquest organisme, creat per la dictadura franquista, es va encarregar durant uns anys de la reconstrucció de poblacions, infraestructures i edificis destruïts durant el període bèl·lic. Alguns propietaris de Santa Coloma de Gramenet, com en aquest cas, s'hi acolliren un cop finalitzada la guerra a les prestacions que oferia.

Una altra de les cases afectades pel bombardeig d'aquell dia, apareix a l'informe redactat el dia 1 d'agost de 1938 per Josep Alemany, que exposa els danys causats a una finca situada al carrer de Jordi Erin (actual carrer de Magalhaes) cantonada amb el carrer de Mossèn Jacint Verdaguer: «Requerit per la Comissiò de Cultura, a fi d'inspeccionar els desperfectes produits per l'ùltim bombardeig sofert en aquest poble, en el local destinat a escoles i situat en el pis de la casa, situada al carrer de Jordi Erin, cantonada al carrer de Mn. Jacint Verdaguer, d'aquesta població».[66] Un cop feta la inspecció assenyalava que en aquest cas els danys quedàven limitats a «vàries esquerdes aparegudes en varis embants i desperfectes a l'escala que condueix al mencionat pis», els desperfectes detectats a l'edifici eren, per tant, de poca importància. Com que era un edifici on hi havia un local que era utilitzat com a escola, l'arquitecte aconsellava deixar de fer servir l'espai fins que els desperfectes fossin reparats.

[64] AHSCG, Caixa 346, Apéndices urbana 1940-1941.

[65] AHSCG, Caixa 344, Apéndices urbana 1940-1941.

[66] AHSCG, Caixa 309, Llistat contribuents 1938, 01/08/1938.

El testimoni de la Juana Espi Sarabia,[67] que durant la guerra i els anys posteriors vivia al carrer de Magalhaes de Santa Coloma de Gramenet, coincideix amb les dades aportades per la documentació. La Juana recorda el bombardeig d'aquest dia sobre la confluència dels carrers de Mossèn Jacint Verdaguer i el carrer de Magalhaes, així com la destrucció provocada per les bombes sobre una de les cases, on els nens jugaven un cop acabada la guerra, i que anomenaven la casa rota. La casa propietat de Maria Fabregat situada al núm. 97-99 del carrer de Mossèn Jacint Verdaguer i destruïda pel bombardeig segons l'informe de l'arquitecte municipal Josep Alemany, encaixaria amb la descripció proporcionada per la Juana, ja que es trobava pràcticament a la confluència amb el carrer de Magalhaes. D'altra banda, aquest testimoni oral també recorda la bomba caiguda al carrer de Sant Andreu, que situa a prop del carrer de Valentí Escalas, i que pot correspondre amb la casa de planta baixa del número 76 propietat de Fèlix Jové Fernando, destruïda per l'acció de l'aviació i que segons el testimoni va causar la mort a una dona que s'havia refugiat sota el llit.

El comunicat diari de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya del 4 de juliol de 1938, descriu detalladament el bombardeig d'aquell dia sobre Badalona i altres poblacions, sense fer esment a Gramenet del Besòs: «A les 23'11, el guaita de Torre Baró, comunica que se sent soroll d'aviació per la part NE. A les 23'12, el guaita de Torre Baró, comunica que se sent soroll d'aviació per el Besós. A les 23'13, Torre Baró, comunica que l'aviació pren rumb O. A les 23'14, Torre Baró, comunica que bombardejan per Bada-

[67] Informació proporcionada pel seu fill José Maria Guerra Espi el 17/03/2021.

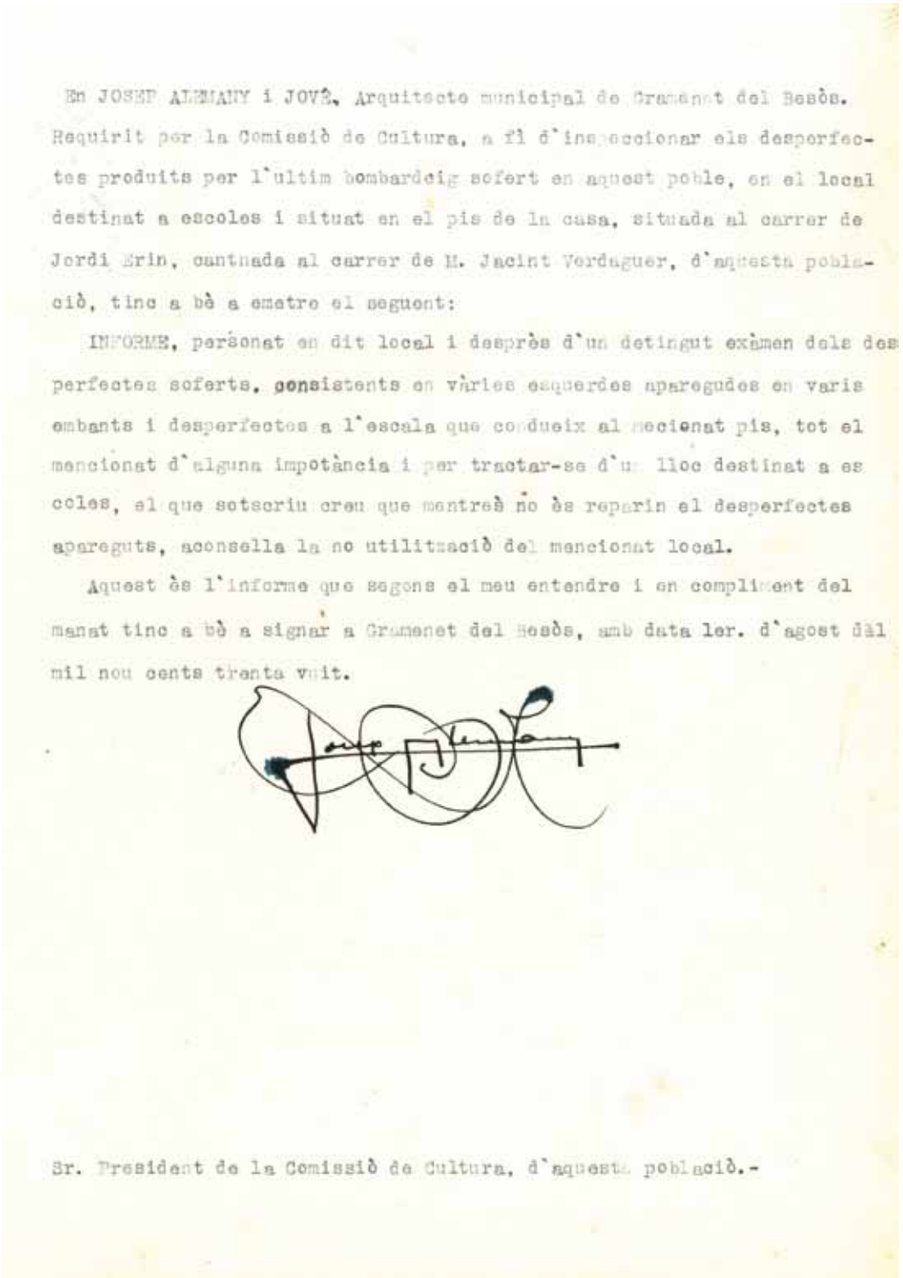

En JOSEP ALEMANY i JOVÉ, Arquitecte municipal de Gramenet del Besòs.
Requirit per la Comissió de Cultura, a fi d'inspeccionar els desperfectes produits per l'ultim bombardeig sofert en aquest poble, en el local destinat a escoles i situat en el pis de la casa, situada al carrer de Jordi Erin, cantnada al carrer de M. Jacint Verdaguer, d'aquesta población, tinc a bè a emetre el seguent:

INFORME, personat en dit local i després d'un detingut exàmen dels desperfectes soferts, consistents en vàries esquerdes aparegudes en varis embants i desperfectes a l'escala que condueix al mencionat pis, tot el mencionat d'alguna impotància i per tractar-se d'un lloc destinat a escoles, el que sotscriu creu que mentreà no ès reparin el desperfectes apareguts, aconsella la no utilització del mencionat local.

Aquest ès l'informe que segons el meu entendre i en compliment del manat tinc a bè a signar a Gramenet del Besòs, amb data 1er. d'agost dàl mil nou cents trenta vuit.

Sr. President de la Comissió de Cultura, d'aquesta población.-

Informe de l'arquitecte municipal que feia referència als danys causats pel bombardeig en una casa del carrer de Jordi Erin. (AHSCG, Caixa 309, Llistat contribuents 1938, 01/08/1938).

lona i S. Andreu.»[68] Uns minuts més tard, ja el 5 de juliol, el comunicat continua: «A les 0'02, comuniquen que a la carretera de Badalona, prop de la plaça de Pep Ventura, ha caigut una bomba de gran potència. A les 0'07 comuniquen que han bombardejat Blanes. A les 0'11 comuniquen que han bombardejat Malgrat.[...] A les 0'35, Junta Local de Defensa Passiva, ens comunica que han sigut llançades varies bombes en el tros de carretera que va del pont del Besós a la Caserna de S. Andreu, sense ocasionar victimes, dues bombes a la barriada de la Prosperitat i una a la barriada d'Estadella. A les 0'55 donem final d'alarma.»

És a l'informe de la mateixa Junta de Defensa Passiva de Catalunya de l'endemà, el 5 de juliol, on apareix una referència a Gramenet del Besòs, que detalla els carrers i les cases afectades, i comuniquen una víctima mortal i dos ferits a la població. Fent balanç del bombardeig del dia 4 a la nit, el comunicat diu: «A les 4'12 rebem informació detallada del bombardeig de Badalona de les 23'09: Aquesta alarma a sigut produïda per la presència de tres aparells facciosos, que procedents del mar s'han internat a l'alçada de Badalona i després de bombardejat aquest terme municipal, han sortit pel Prat, internant-se al mar. Han llençat les següents bombes». Després de descriure totes les bombes caigudes sobre Badalona, un apartat està dedicat a Gramenet del Besòs: «Gramanet del Besos. Carrer de S. Andreu una bomba explosiva de 100 Kg ocasionant desperfectes en varies cases. Una dona morta i dos nens ferits.

1 bomba explosiva al carrer Jacint Verdaguer; desperfectes en les cases nº 95, 97, 99 i 110, sense victimes.

carrer Jordi Ariu, desperfectes greus en un estanc, ocasionats per la bomba caiguda al carrer Jacint Verdaguer.1 bomba explosiva al Passatge i Ronda, enfront del nº 1. Desperfectes en dita casa i al numeros 5.9 i 13 de l'esmentat carrer i en els números 83 i 87 del carrer Salvador Seguí, no ocasionant cap victima» (annex, document 39).

La descripció del comunicat coincideix amb les referències que aporten els documents generats per l'Ajuntament: l'afectació de les cases del carrer de Mossèn Jacint Verdaguer, els desperfectes al carrer de Jordi Erin (que al document surt com a Jordi Ariu) i la bomba caiguda al carrer de Sant Andreu. En aquest darrer cas, només el comunicat de la Junta de Defensa Passiva parla d'una dona morta i dos nens ferits, mentre que a cap document del consistori municipal apareixen aquestes víctimes. El testimoni oral de Juana Espi Sarabia, és l'única informació que coincideix amb el document oficial de la Generalitat de Catalunya, quan recorda la mort d'una dona, que segons s'explicava, havia mort a casa seva al refugiar-se a sota del llit.

Un document adreçat a l'Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet, el 23 d'abril de 1940, per Remedios Soro Pastor, sol·licitava al consistori permís per tal de reparar una casa de la seva propietat situada al carrer de Flor i Cel en què exposava: «Que debido al bombardeo ocurrido el dia 18 de junio de 1938 en Sta. Coloma de Gramanet se derrumbó una casa del final de la calle Flor y cielo el cual por la expanciòn del aire de la bomba, sufrimos desperfectos en la nuestra propiedad situada en la segunda casa de la misma calle» (annex, document 40).[69] Les dades documentals sobre aquell dia no indiquen cap atac sobre

[68] CRAI Biblioteca del Pavelló de la República, Universitat de Barcelona (BPRUB, F-DH 3 (7) /1).

[69] AHSCG, Caixa 260, Obres 1935-1964, 23/04/1940.

Gramenet de Besòs, cosa que podria fer pensar en una errada de Remedios Soro al datar el bombardeig, sobretot si es té present que el document porta data del 23 d'abril de 1940, quasi dos anys després del fet que exposa. És cert que durant el mes de juny de 1938, la intensitat dels bombardeigs sobre les poblacions veïnes com Barcelona, Badalona i Sant Adrià de Besòs, va ser continuada. La matinada del 16 de juny queien bombes sobre la central elèctrica de Sant Adrià i el port de Barcelona. Hores més tard eren bombardejats els barris del Poblenou i la Barceloneta. El dia 17 l'objectiu era Montjuïc i el 18 hi havia alarma a Barcelona, però els bombarders no descarregaven sobre la ciutat. Atacaven l'aeròdrom del Prat de Llobregat a les 10.49 hores descarregant 40 bombes explosives de 50 kg i 10 bombes incendiàries,[70] per dirigir-se després a l'aeròdrom de Sabadell, sobrevolant Barcelona.

La proximitat del carrer de Flor i Cel amb els carrers de Jordi Erin i Mossèn Jacint Verdaguer, fa pensar que possiblement el bombardeig a què es refereix el document era el del dia 4 de juliol de 1938, de fet, el més proper a la data que s'exposa a la carta adreçada a l'Ajuntament.

En el cas que realment la data a què fa referència al document fos correcta, cal plantejar-se si és possible que en aquestes anades i vingudes a Barcelona, al Prat de Llobregat i Sabadell dels avions italians, no deixessin caure alguna bomba sobre Gramenet del Besòs. No se n'ha localitzat més documentació però no es pot descartar. De fet, el dia 19, un altre atac queia sobre el port de Barcelona, Sant Andreu, l'aeròdrom del Prat de Llobregat i el de Sabadell, cosa que ens dona una idea de la campanya sistemàtica de bombardeig desplegada durant aquelles dates.

BOMBARDEIG DE L'1 DE NOVEMBRE DE 1938

Darrer bombardeig conegut documentalment sobre la població, que de la mateixa manera que el que hi havia hagut el 4 de juliol del mateix any, no va tenir com a objectiu principal de l'aviació Gramenet del Besòs, sinó les poblacions veïnes de Badalona i Pla del Besòs (Sant Adrià de Besòs).

El diari *La Vanguardia* del dia 2 de novembre d'aquell any, feia una petita ressenya sobre els atacs aeris del dia anterior, que afectaren el port de Barcelona, diferents barris de la ciutat comtal i Tarragona. Al vespre, tal com precisa l'informe de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya publicat en aquest diari, es produïa l'atac sobre Gramenet del Besòs: «A las 20 horas cinco trimotores bombardearon los pueblos de Badalona, Santa Coloma de Gramanet, Mongat y Vilasar de Dalt, desconociéndose hasta el momento las víctimas y daños ocasionados.» (annex, document 41).[71]

La font directa de l'informe diari elaborat per la Secretaria Tècnica d'Informació i Enllaços sobre bombardeigs, de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya del dia 1 de novembre, descriu detalladament com a les 18.59 hores es donava l'alarma de bombardeig a la ciutat de Barcelona. Minuts més tard, les bombes començaven a caure sobre el Pla del Besòs i Badalona, a les 19.06 hores.

[70] Informe diari de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya del 18 de juny de 1938. (CRAI Biblioteca del Pavelló de la República, Universitat de Barcelona (BPRUB, F-DH 3 (7) /1)).

[71] *La Vanguardia*, 02/11/1938, p. 1.

GOVERN DE LA GENERALITAT

CONSELLERIA DE TREBALL

JUNTA DE DEFENSA PASSIVA DE CATALUNYA

JUNTA DE DEFENSA PASSIVA DE CATALUNYA -2 NOV 1938 SORTIDA Nº 2738

Amb referència al bombardeig de que ha estat objecte aquesta població el dia d'ahir, plau-me adjuntar-vos una fitxa a fí de que amb la major rapidesa i exactitut possible us serviu retornar degudament omplenada.

Barcelona, 2 de Novembre del 1938

AJUNTAMENT DE GRAMENET del BESÒS REGISTRE ENTRADA Nº 1087 Dia 5 NOV 1938 any

EL SECRETARI TECNIC D'INFORMACIO I ENLLAÇOS

Florenci Tor

JUNTA DE DEFENSA PASSIVA DE CATALUNYA - SECRETARIA TÈCNICA D'INFORMACIÓ I ENLLAÇOS

V.P. SECRETARI GENERAL

JUNTA DE DEFENSA PASSIVA DE CATALUNYA - SECRETARIA GENERAL

Ciutadà President de la Junta Local de Defensa Passiva de GRAMANET DEL BESOS

Comunicat de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya adreçat a la Junta Local de Defensa Passiva de Gramenet del Besòs. (AHSCG, Caixa 304, Lligall 89, Correspondència Generalitat 1938, 02/11/1938).

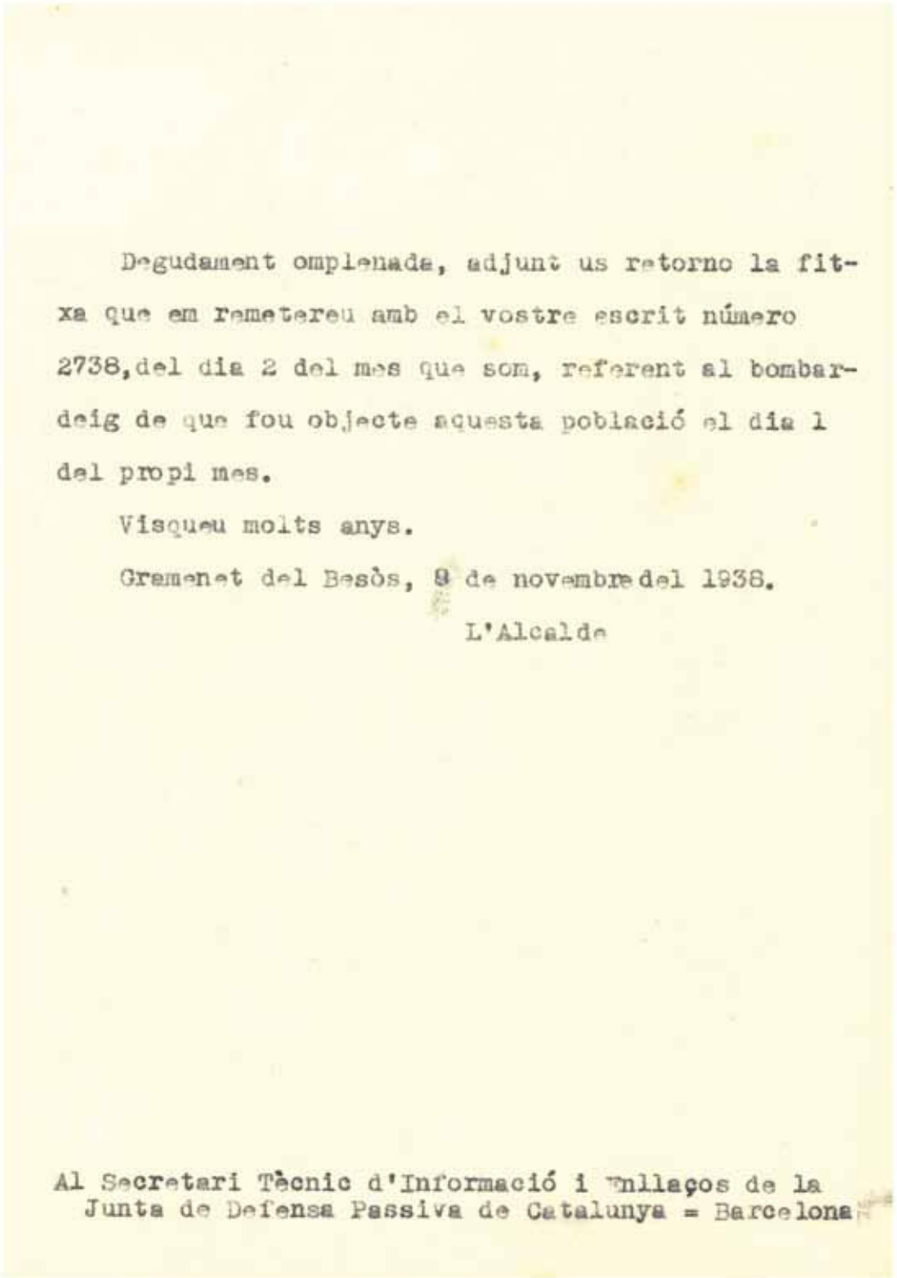

Degudament omplenada, adjunt us retorno la fitxa que em remetereu amb el vostre escrit número 2738, del dia 2 del mes que som, referent al bombardeig de que fou objecte aquesta població el dia 1 del propi mes.

Visqueu molts anys.

Gramenet del Besòs, 8 de novembre del 1938.

L'Alcalde

Al Secretari Tècnic d'Informació i Enllaços de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya = Barcelona

Resposta de l'Ajuntament al comunicat de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya. (AHSCG, Caixa 308, Lligall 90, Còpies oficis, 308/5, 09/11/1938).

A les 20.02 l'informe apunta que «des de Pla de Besòs comuniquen que han caigut algunes bombes a dita població i en terreny de Gramenet del Besòs. Hi ha de 5 a 6 ferits» (annex, document 42).[72] No hi ha notícia més exacta sobre Gramenet del Besòs, ni tampoc de si algun dels ferits era de la població.

No és fins a l'endemà, en el comunicat del dia 2 de novembre de la mateixa Junta, que es pot llegir: «11.43.-De Badalona comunican que ha muerto uno de los 5 heridos que tenian hospitalizados a consecuencia del bombardeo de Gramenet del Besós del dia anterior».[73] En aquest cas sí que hi consta l'origen dels ferits i, fins i tot, informa de com un d'ells va acabar morint. La documentació generada per l'Ajuntament de Gramenet del Besòs no ens n'aporta cap dada i la referència de l'informe de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya no determina la identitat de la víctima. A l'Arxiu Històric de la ciutat només es conserva la comunicació enviada per la Junta de Defensa Passiva de Catalunya adreçada a l'Ajuntament, per tal que informi sobre les conseqüències del bombardeig[74] i el comunicat de resposta, però no la fitxa d'aquest bombardeig, datat a 9 de novembre.[75]

Aquest últim bombardeig, en el qual els avions italians van deixar caure bombes sobre Sant Adrià de Besòs i Badalona, va afectar Gramenet del Besòs just al límit del terme municipal amb el d'aquestes poblacions veïnes. Pels informes redactats per l'arquitecte municipal Josep Alemany, i la documentació generada pel Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones, es pot veure com els carrers afectats van ser els de Sant Antoni i de la Bonavista.

El dia 20 de juny de 1939, Josep Alemany certificava l'estat de la casa propietat de Juan Oller Bachs situada al núm. 6 del carrer de Sant Antoni, que: «debido a los efectos de la guerra, ha sufrido diferentes desperfectos de importancia que afectan a la estructura general del edificio, tales como paredes de carga, entramados de techos, etc, por cual motivo esta casa a partir del primero de novembre de mil novecientos treinta y ocho no reune ninguna condición de habitabilidad» (annex, document 43).[76]

Uns mesos més tard, el 7 de maig de 1940, la finca se cita en la documentació generada pel Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones, amb l'expedient 3.243 (annex, document 44).[77]

El mateix dia l'arquitecte municipal certificava també el mal estat de la casa contigua a l'anterior, propietat de Ramon Oller Casas i situada al núm. 8 del mateix carrer, amb les mateixes paraules: «debido a los efectos de la guerra, ha sufrido diferentes desperfectos de importancia que afectan a la estructura general del edificio, tales como paredes de carga, entramados de techos, etc,, por cual motivo esta casa a partir del primero de novembre de

[72] Arxiu Nacional de Catalunya, Fons ANC1-1/ Generalitat de Catalunya (Segona República), ANC1-1-T-6315.

[73] Arxiu Nacional de Catalunya, Fons ANC1-1/ Generalitat de Catalunya (Segona República), ANC1-1-T-6315.

[74] AHSCG, Caixa 304, Lligall 89, Correspondència Generalitat 1938, 02/11/1938.

[75] AHSCG, Caixa 308, Lligall 90, Còpies oficis, 308/5, 09/11/1938.

[76] AHSCG, Caixa 344, Apéndices urbana, Facturas varias 1940-1941.

[77] AHSCG, Caixa 344, Apéndices urbana, Facturas varias 1940-1941.

3242

MINISTERIO DE LA GOBERNACIÓN

SERVICIO NACIONAL DE REGIONES DEVASTADAS Y REPARACIONES

COMISIÓN DE BARCELONA
Palacio de la Diputación

AYUNTAMIENTO DE SANTA COLOMA DE GRAMANET
REGISTRO ENTRADA
Nº 858
Día 13 mes abril año V.º

SERVICIO NACIONAL DE REGIONES DEVASTADAS Y REPARACIONES
COMISIÓN DE BARCELONA
12 ABR. 1940
REGISTRO DE SALIDA
N.º 9419

En virtud del expediente que se instruye a instancia de Dn. Ramón Oller Casas, *propietario de la casa n.º* 8 *de la calle* San Antonio, *de esa población, y en cumplimiento de lo previsto en el art. 5.º de la Orden del Ministerio de la Gobernación de fecha 11 de junio de 1938 y normas complementarias de 19 de junio último, he de rogar a usted se sirva ordenar sea expedida una certificación acreditativa del valor que tenía asignado dicha finca en 18 de julio de 1936 y de si la misma se halla o no sujeta a nueva alineación.*

Dios guarde a usted muchos años.

Barcelona, 9 *de* Abril *de 1940.*

El Secretario,

Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones - Comisión de Barcelona

Sr. Alcalde de Santa Coloma de Gramanet.

Comunicat del Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones, referent a la casa núm. 8 del carrer de Sant Antoni. (AHSCG, Caixa 344, Apéndices urbana, Facturas varias 1940-1941).

DON JOSE ALEMANY JUVE, Arquitecto, con residencia y ejercicio de su profesión en esta ciudad, requerido por D. Ramón Oller Casas, propietario de la casa señalada con el número ocho de la calle de San Antonio de la población de Santa Coloma de Gramanet, compuesta de bajos y un piso de altura para uso de un solo inquilino, para proceder a la inspección de este inmueble,

CERTIFICA: Que personado en la finca de referencia ha procedido a un minucioso examen de la misma, habiendo podido apreciar que, debido a los efectos de la guerra, ha sufrido diferentes desperfectos de importancia que afectan a la estructura general del edificio, tales como paredes de carga, entramados de techos, etc., por cual motivo esta casa a partir del día primero de Noviembre de mil novecientos treinta y ocho, no reune ninguna condición de habitabilidad ni, por lo tanto de producir renta.

Y para que así conste y a los efectos consiguientes, libro el presente en Barcelona a veinte de junio de mil novecientos treinta y nueve. Año de la Victoria.

José Alemany Juvé
ARQUITECTO
PLAZA 20 2ª 2ª
BARCELONA
TELF. 21401

Certificat dels desperfectes causats pel bombardeig a la casa núm. 8 del carrer de Sant Antoni. (AHSCG, Caixa 344, Apéndices urbana, Facturas varias 1940-1941).

mil novecientos treinta y ocho no reune ninguna condición de habitabilidad».[78]

A la mateixa zona de la població, el carrer de la Bonavista també es va veure afectat. Les cases situades al núm. 1, propietat de Juan Feliubadaló, al núm 3 i 5 propietat de Teresa Mateu Palou, i al núm. 8 propietat de Juan Mateu Tubella. Així queda palès en la documentació generada pel Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones, amb data de maig de l'any 1940 (annex, documents 45 i 46).

L'últim, però no menys important, bombardeig sobre Gramenet del Besòs a finals de l'any 1938 donava com a resultat una víctima mortal i una gran quantitat de destrosses materials.

[78] AHSCG, Caixa 344, Apéndices urbana, Facturas varias 1940-1941.

LA DEFENSA PASSIVA A GRAMENET DEL BESÒS

La nova situació generada a la Guerra Civil espanyola, en la qual la rereguarda i la població civil es convertiren en front de guerra i objectiu de l'aviació respectivament, plantejà la necessitat urgent de protegir els municipis i els seus habitants dels atacs aeris. Les primeres mesures adoptades a tal fi a Catalunya van recaure sobre la Conselleria de Defensa de la Generalitat, comandada pel tinent coronel Felip Díaz Sandino. El 21 de setembre de 1936 el conseller Díaz Sandino, juntament amb l'Ajuntament de Barcelona, van emetre un ban amb les instruccions a seguir en cas de bombardeig aeri. Pel que fa als refugis destinats a la protecció de la població, aquest ban deixa constància del desconeixement de l'efecte de les bombes llançades mesos més tard per l'aviació, ja que en un primer moment no parla de la construcció d'aquest tipus d'estructures sinó que únicament fa referència a la utilització dels soterranis de les cases com a espais de protecció.

Aquesta coordinació entre l'Ajuntament de Barcelona i la Conselleria de Defensa de la Generalitat donarà com a fruit la creació del primer Servei de Defensa Passiva Antiaèria. El pas següent no arribarà fins al 9 de juny de 1937, amb la creació per part de la Generalitat de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya amb la intenció de crear un organisme que unifiqués tots els esforços i criteris de la defensa civil. A tal efecte, el president Companys al decret de creació deia: «Contra ella (l'aviació feixista) cal prevenir i cal assegurar milers de vides preuades que a la rereguarda són el suport dels que lluiten al front; cal posar fora de perill milers d'infants, de dones i de vells que no podem deixar que serveixin d'objectiu als atacs aeris i navals d'un enemic professional de la guerra com el que tenim enfront. Els deu mesos d'experiència viscuts a Catalunya, aconsellen d'unificar tots els esforços que diferents organismes oficials i particulars han desenvolupat a la memòria i altruista causa de rescatar vides a la metralla feixista».[79] Creada ja com un òrgan dirigit a la protecció de la població civil, la JDPC (Junta de Defensa Passiva de Catalunya) prendrà les mesures necessàries contra tota classe d'atacs, fossin químics, aeris o navals. La construcció de refugis centrarà la seva prioritat a partir d'aquest moment, però també serà clau en la gestió dels sistemes d'alarma i comunicacions, en la coordinació del cossos de bombers, dels grups de salvament o dels equips sanitaris. Serà també l'inici d'una campanya destinada a la formació, tant de la població com de les autoritats locals, en la prevenció i actuació davant dels atacs aeris.

A tal fi, s'editaren infinitat de fullets, manuals, auques i cartells destinats a la difusió de les recomanacions, normes i mesures, per tal d'aconseguir la màxima protecció en cas d'un bombardeig.

El mes d'agost de 1937, a partir d'un decret de Presidència, totes les competències de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya es traspassaven als municipis, amb la constitució de les Juntes Locals de Defensa Passiva. En el cas de Gramenet del Besòs, l'Ajuntament

[79] PUJADÓ I PUIGDOMÈNECH, Judit (1998). *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 46.

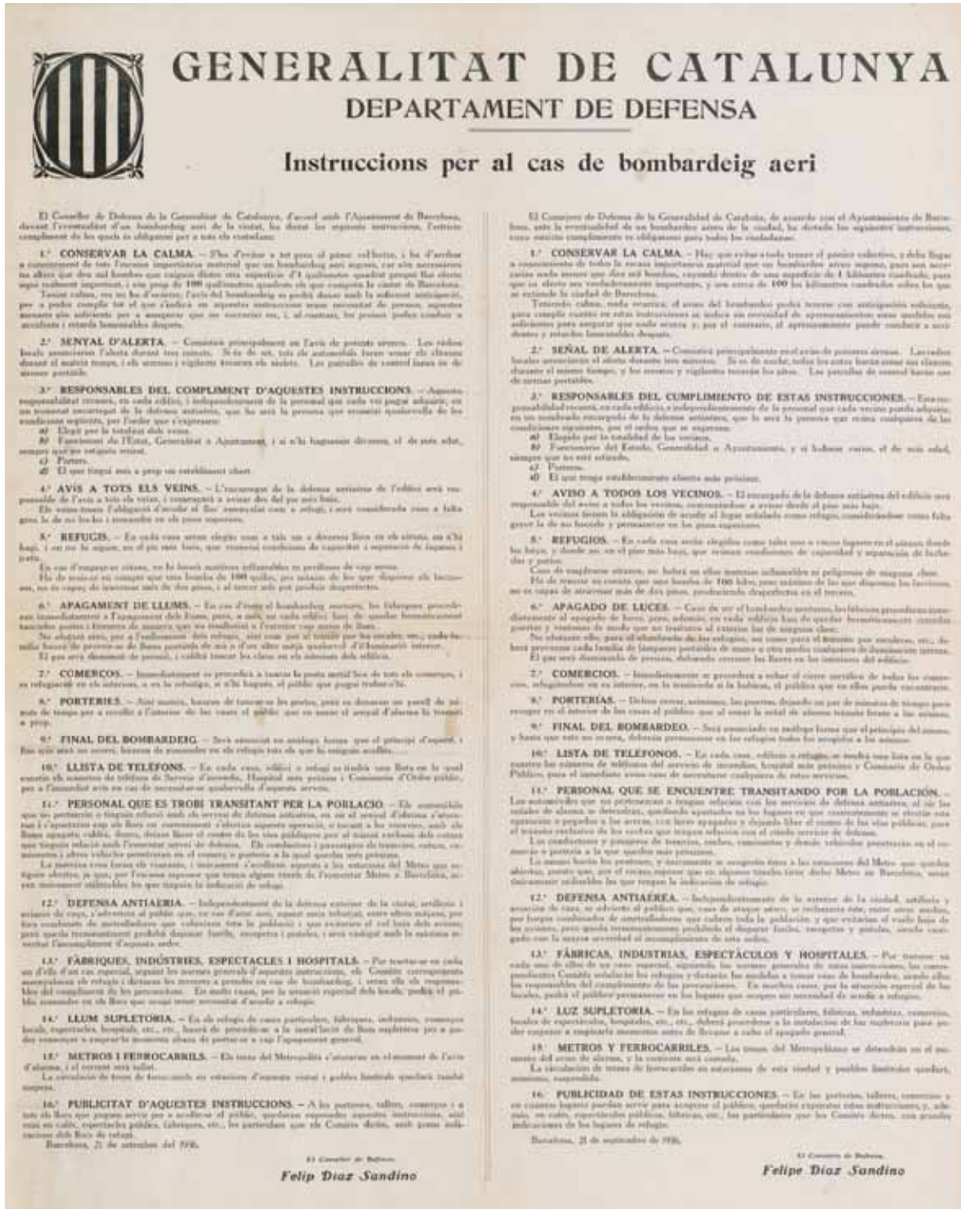

GENERALITAT DE CATALUNYA

DEPARTAMENT DE DEFENSA

Instruccions per al cas de bombardeig aeri

Felip Diaz Sandino

Ban oficial del Departament de Defensa de la Generalitat amb les instruccions a seguir en cas de bombardeig. (Biblioteca de Catalunya).

Segell de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya. (AHSCG, Caixa 302, Lligall 1).

Cartell *Ciutadà: què has de fer davant la guerra aèria? Adquireix el llibre d'instruccions editat pel Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya.* Barcelona: Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, [1937?] (Barcelona: Gràfica Manen). Cartell: col.; 37 x 32 cm. (Parlament de Catalunya, Col·lecció Josep Fornas).

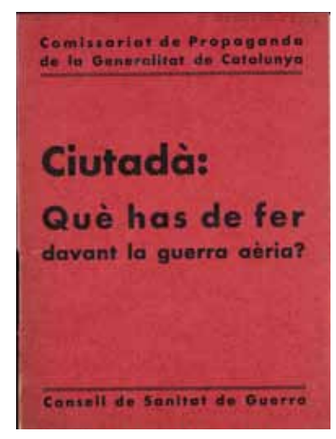

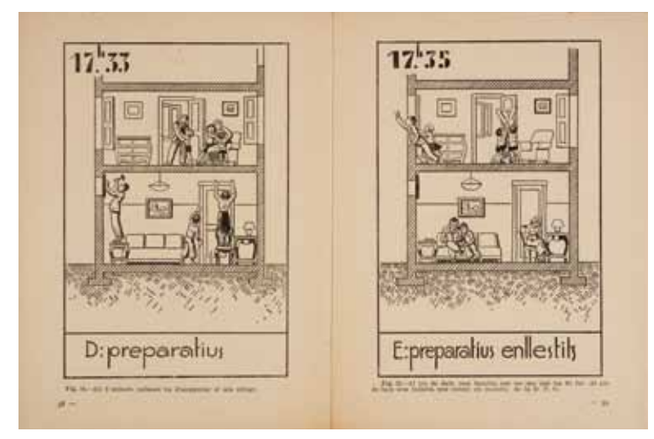

Llibre d'instruccions *Ciutadà, què has de fer davant la guerra aèria?*, editat pel Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya l'any 1937. (Biblioteca de Catalunya).

serà des de l'inici de la guerra l'encarregat de la protecció de la població civil. Com veurem més endavant, el consistori municipal coordinarà des de ben aviat els sistemes d'alarma, els equips de salvament, l'atenció sanitària i la construcció de refugis en prevenció de possibles bombardeigs sobre el municipi. No serà fins al mes de novembre de 1937 que es constituirà la Junta Local de Defensa Passiva de Gramenet del Besòs, presidida per l'alcalde Celestí Boada.

La constitució de les Juntes Locals quedaven conformades, segons el decret del mes d'agost de 1937, per la presidència de l'alcalde, un cap militar, un cap d'ordre públic, l'arquitecte municipal, el metge i tres ciutadans en representació de la CNT, la UGT i ERC. Malgrat que van suposar un canvi oficial respecte de l'organització en la defensa passiva de la població civil, a tots els efectes no deixava de ser el consistori municipal qui actuava tal com havia fet des dels primers mesos de la guerra. Valgui com a exemple un document adreçat per l'alcalde al president de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, el dia 26 de setembre de 1938, al qual s'exposa com la Junta Local no tenia fons ni recursos econòmics, i remarca que els refugis construïts fins al moment havien estat sufragats per l'Ajuntament o per particulars: «En contestació al vostre telegrama, em plau comunicar-vos que actualment la Junta local de Defensa Passiva no arbitra recursos de cap mena ni disposa de fons ni sobrants, i les quantitats que han estat destinades a la construcció de refugis foren recaptades pels particulars o per l'Ajuntament que fou el que en el primer moment s'encarregà d'aquelles despeses» (annex, document 47).[80] L'Ajuntament apareix, doncs, com l'organisme públic encarregat, des del primer moment, d'assumir la iniciativa i les despeses en la construcció de molts del refugis de la localitat, a excepció dels de caràcter particular. El mes de gener de 1937 ja es genera documentació econòmica de l'exercici d'aquest any, on figuren per primera vegada referències a la construcció de refugis antiaeris per part de les brigades municipals de l'Ajuntament.

Una de les primeres mesures adoptades pel consistori municipal davant del perill de bombardeig, fou la instal·lació de vuit punts de socors repartits per diferents llocs de la població. A través de la Cruz Roja Española Unidad Sanitaria de Gramanet del Besós, el mes de febrer de l'any 1937 ja s'havien creat aquests llocs d'atenció sanitària amb l'objectiu de poder socórrer amb la màxima promptitud possibles víctimes de bombardeig. Dos comunicats de la Creu Roja,[81] un del 15 de febrer i un altre del 25 del mateix mes, dirigits a l'Ajuntament, informen de quina era la localització d'aquests llocs de socors. Cal destacar, tal com relaten els documents, que en aquests primers moments la majoria dels llocs de socors es van establir en cases particulars de diferents ciutadans de la població i alguns d'ells, eren molt a prop dels refugis antiaeris construïts o en procés de construcció.

Les funcions de les Juntes Locals de Defensa Passiva no es limitaven a la construcció de refugis per a protegir a la població. Entre les seves tasques també hi havia les d'obligar al compliment d'una sèrie de mesures de seguretat per tal de protegir els municipis, dictades per la Junta de Defensa Passiva de Catalunya. Un clar exemple té a veure amb l'enllumenat públic i privat, ja que fer-lo servir durant la

[80] AHSCG, Caixa 308, Lligall 90, Còpies oficis alcaldia 1938, núm. 308/5, 26/09/1938.

[81] AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 1937.

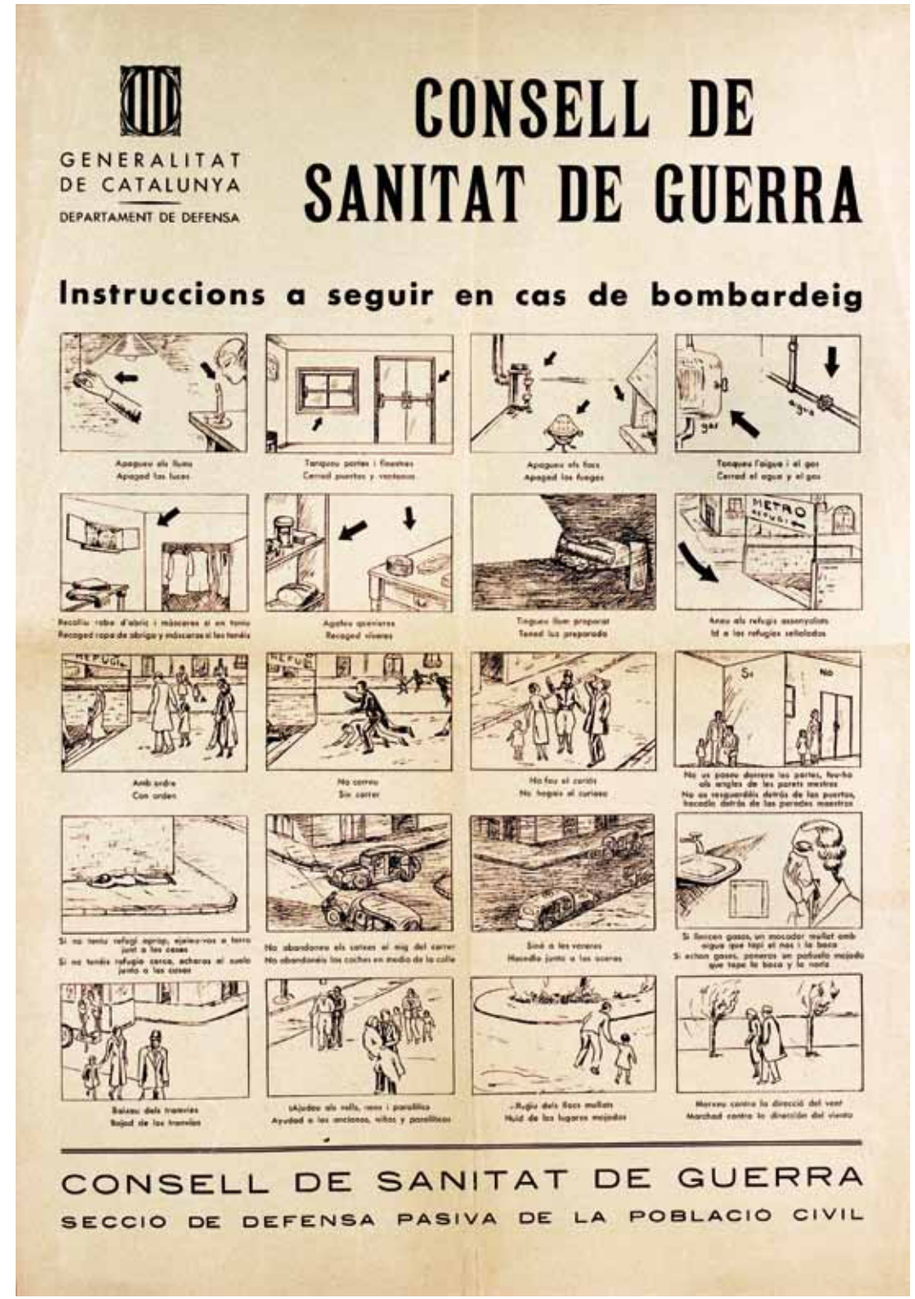

Auca editada per la Generalitat amb les instruccions a seguir en cas de bombardeig (CRAI Biblioteca del Pavelló de la República, Universitat de Barcelona).

CRUZ ROJA ESPAÑOLA
UNIDAD SANITARIA
DE
GRAMANET DEL BESÓS

AJUNTAMENT DE GRAMANET del BESÒS
REGISTRE ENTRADA
Nº 258
Dia 17 mes FEB. 1937 any

El que suscribe Oficial Jefe de la Unidad Sanitaria de la Cruz Roja local.

Comunica que han quedado instalados los siguientes puestos de socorro, atendidos por personal integrantes de la misma:

Puesto nº. 1 - en la Avenida de la República, lugar denominado "EL MOLINET" frente al refugio construído en dicho lugar.

Puesto nº. 2 - en la casa de la ciudadana Estrella Corsi Almeró, situada en la calle Fivaller nº. 2 (Arrabal Blasco Ibañez) frente al refugio construído denominado de la Montaña Partida.

Puesto nº. 3 - en la calle Torres y Bages, nº. 67 domicilio del ciudadano Antonio Aledo Martínez, frente al refugio construído denominado del "Pensament"

En preparación lo están el de la Plaza de la República; el de la calle Bethowen; el del Tercer Grupo de las Casas Baratas, los cuales una vez instalados se remitirá el lugar de su emplazamiento.

En perspectiva, si no se ordena lo contrario, se preparará la instalación de un puesto de socorro en la barriada de Singuerlin y otro en la calle de Wilson nº. 17, a mas de los que se nos indicare.

Viva Vd. muchos años.

Gramanet del Besós, 15 Febrero 1937.

AL CIUDADANO-ALCALDE DEL AYUNTAMIENTO DE GRAMANET DEL BESÓS

Comunicat de la Cruz Roja Española Unidad Sanitaria de Gramanet del Besós amb situació dels «puestos de socorro» núm. 1 al 3 establerts a la població. (AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 1937).

CRUZ ROJA ESPAÑOLA
UNIDAD SANITARIA
DE
GRAMANET DEL BESÓS

El que suscribe Oficial Jefe de la Unidad Sanitaria de la Cruz Roja local,

Comunica que han quedado instalados los siguientes puestos de socorro, atendidos por personal integrante de la misma:

Puesto nº. 4 - en la calle Wagner, 17 domicilio del ciudadano Miguel Almirall Gallart (falta instalar el material)

Puesto nº. 5 - en la calle Wilson, 37 domicilio del ciudadano Enrique Guixé, lado del refugio en construcción en dicha calle.

Puesto nº. 6 - en la calle de Avenida de Cataluña, nº. 6, domicilio del ciudadano Juan Padrós (falta instalar material)

Puesto nº. 7 - en la carretera de la Roca, nº. 37 - frente teléfonos, domicilio del ciudadano Enrique Llurba, cerca del refugio del la Plaza República.

Puesto nº. 8 - en la Colonia Pi y Margall, Tercer grupo Casas Baratas.

Esperando se nos comunicará la conformidad de los instalados según comunicados de fecha 15 ctes. y el presente, y en espera de ordenes por si fuera preciso la instalación de alguno más.

Viva Vd. muchos años.

Gramanet del Besós, 25 Febrero 1937.

AL CIUDADANO ALCALDE DEL AYUNTAMIENTO DE GRAMANET DEL BESÓS

Comunicat de la Cruz Roja Española Unidad Sanitaria de Gramanet del Besós amb situació dels «puestos de socorro» núm. 4 al 8 establerts a la població. (AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 1937).

nit podia suposar ser el blanc perfecte d'un atac aeri nocturn. En aquest sentit, un comunicat de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, adreçat a l'Ajuntament el 8 de desembre de 1938, constata com aquest aspecte era un problema habitual i de difícil compliment: «Si en aqueixa població no han estat preses mesures en el que fa referència a l'enllumenat públic, és precís que s'adoptin d'igual manera, suprimint aquell».[82] En la carta s'hi adjunta l'ordre general referent a l'enllumenat en la qual es pot llegir: «Davant els repetits atacs de l'aviació facciosa contra diferents ciutats de la nostra Regió i notant aquesta Junta de Defensa Passiva de Catalunya alguns defectes, en el compliment de les disposicions dictades amb referència a l'excés d'enllumenat en els edificis particulars i oficials, reprodueix de nou aquelles, ordenant a tots els ciutadans l'adopció de les mesures següents:

1er.- Així que vespregi s'evitarà que transllueixi a l'exterior (via pública, patis, etc.), cap llum de l'interior de les vivendes; es tindrà cura de tancar totes les portes de finestres i balcons, suplint la manca d'aquelles amb cortines o bé altres mitjans que privin que la llum trasllueixi a l'exterior i porteries que puguin comunicar-hi.

2on.- Les escales amb pati, seràn il·luminades per bombetes blaves, amb pantalla protectora si és precís, a l'objecte de que la seva claror no s'acusi per la claraboia d'aquell.

3er.- De la mateixa manera es dissimularà l'enllumenat dels portals d'entrada a les vivendes.

4rt.- Els llums interiors dels establiments públics, botigues, bars, cafès, etc., es procurarà que no projectin il·luminació a l'exterior. En cas contrari, s'utilitzaran tal com s'indica en els apartats segon i tercer, pantalles protectores i bombetes blaves.

5è.- Els vehicles que circulin durant la nit, solament podran utilitzar els llums de ciutat o encreuament, prescindint totalment dels llums llargs. Les Autoritats competents tindran cura del més exacte compliment d'aquestes disposicions. Els contraventors seran seriosament sancionats. Barcelona, 8 de desembre del 1938» (annex, document 48).[83]

Tal com expressa l'ordre de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, el compliment d'aquests requeriments requeia sobre les Juntes Locals, «Les Autoritats competents tindran cura del més exacte compliment d'aquestes disposicions» i en cas de no ser així, es preveia una sanció per als infractors, «Els contraventors seran seriosament sancionats». Gramenet del Besòs no estava exempta de situacions que se saltaven la norma i cal destacar el cas del Sanatori Màxim Gorki, actual Hospital de l'Esperit Sant, que el 15 de gener de 1938 era amonestat per escrit des de la Junta Local de Defensa Passiva per mantenir els llums encesos a la nit. Celestí Boada, com a alcalde de la població i president de la Junta Local de Defensa Passiva, advertia de la necessitat de complir una ordre ja donada amb anterioritat: «Vist que a pesar de les ordres dictades amb caràcter general i dels requeriments verbals que han estat fets pels agents municipals al personal d'aqueix Sanatori, continúa l'edifici il-luminat, a les nits, en forma que resulta un objectiu precís i definit, visible des de molts kilòmetres de distancia, se us fa avinent que immediatament haureu de procedir a disposar que els llums dels edificis del Sanatori siguin

[82] AHSCG, Caixa 302, Lligall 1, Matrimonis 1938, 08/12/1938.

[83] AHSCG, Caixa 302, Lligall 1, Matrimonis 1938, 08/12/1938.

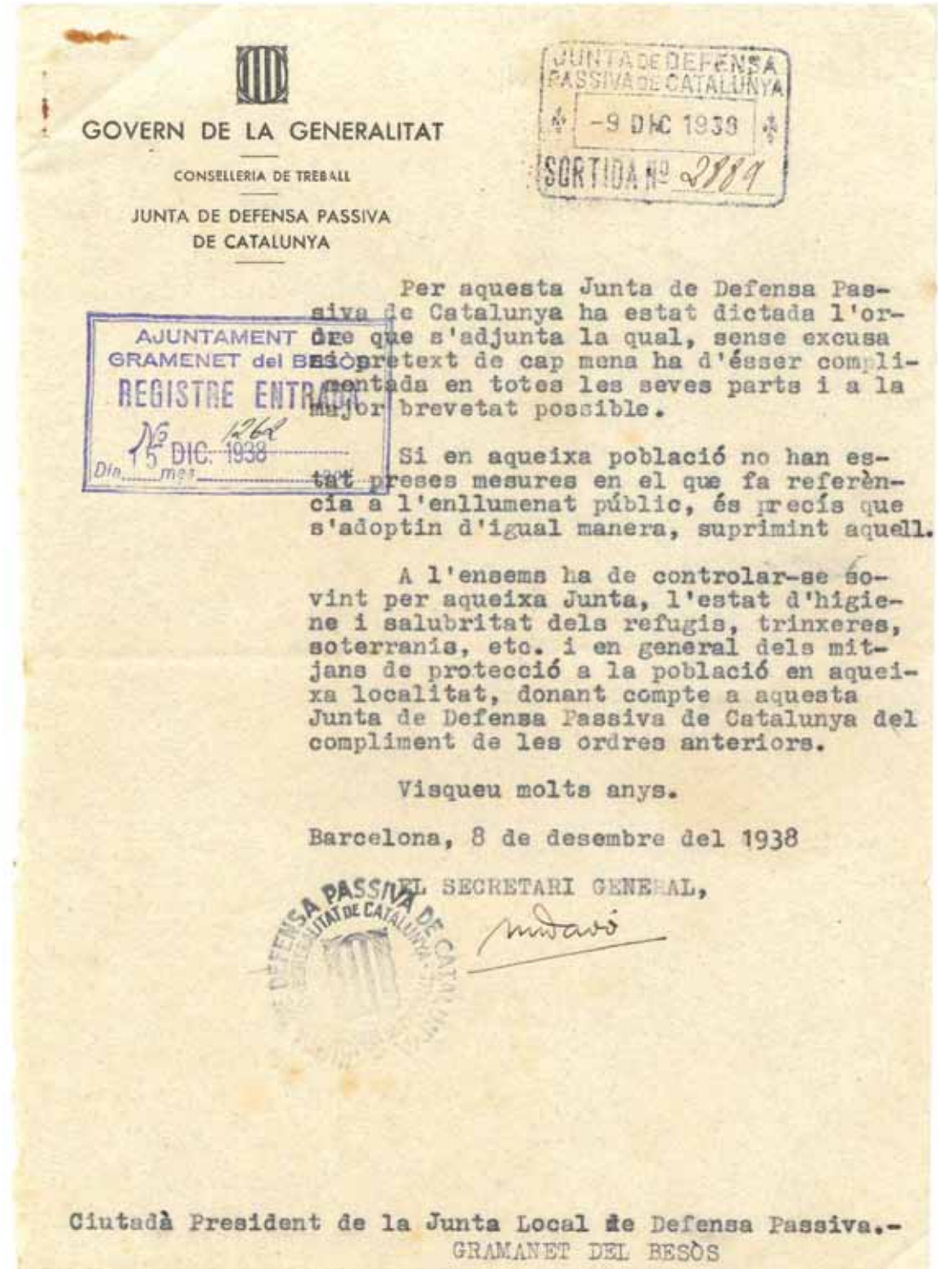

GOVERN DE LA GENERALITAT

CONSELLERIA DE TREBALL

JUNTA DE DEFENSA PASSIVA DE CATALUNYA

JUNTA DE DEFENSA PASSIVA DE CATALUNYA -9 DIC 1938 SORTIDA Nº 2884

AJUNTAMENT DE GRAMENET del BESÒS REGISTRE ENTRADES Nº 1262 15 DIC. 1938 Dia mes

Per aquesta Junta de Defensa Passiva de Catalunya ha estat dictada l'ordre que s'adjunta la qual, sense excusa ni pretext de cap mena ha d'ésser complimentada en totes les seves parts i a la major brevetat possible.

Si en aqueixa població no han estat preses mesures en el que fa referència a l'enllumenat públic, és precís que s'adoptin d'igual manera, suprimint aquell.

A l'ensems ha de controlar-se sovint per aqueixa Junta, l'estat d'higiene i salubritat dels refugis, trinxeres, soterranis, etc. i en general dels mitjans de protecció a la població en aqueixa localitat, donant compte a aquesta Junta de Defensa Passiva de Catalunya del compliment de les ordres anteriors.

Visqueu molts anys.

Barcelona, 8 de desembre del 1938

EL SECRETARI GENERAL,

Ciutadà President de la Junta Local de Defensa Passiva.-
GRAMANET DEL BESÒS

Comunicat de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya a la Junta Local de Defensa Passiva de Gramenet del Besòs. (AHSCG, Caixa 302, Lligall 1, Matrimonis 1938, 08/12/1938).

completament invisibles des de l'exterior».[84] L'argument de l'alcalde per a justificar la necessitat d'apagar els llums no era altre que la seva visibilitat enmig de la nit, fet que el convertiria en un perfecte objectiu durant un atac de l'aviació enemiga, cosa que comportava, a més, un perill per a la població, tal com conclou: «La importancia que per a la seguretat de la població civil comporta la mesura que se us indica pendre farà, segurament, que aquesta Alcaldia-Presidencia no es vegi en el cas d'haver de renovar la present ordre» (annex, document 49).

Un ofici d'alcaldia del dia 11 de juny de 1938 ens torna a aportar informació sobre la necessitat de controlar la il·luminació de la població durant la nit. La por de ser objectiu dels atacs aeris nocturns, tan constants sobre les poblacions veïnes al llarg de l'any 1938, farà que l'Ajuntament demani a la Companyia Barcelonesa d'Electricitat, el tall del subministrament elèctric de places i carrers de la població: «En cumpliment d'un acord de la Comissió de Governació d'aquest Ajuntament davant de la corresponent petició de la Junta local de Defensa Passiva, i en atenció, a la vegada, a que actualment no més cremen en hores de llum solar, serviu-vos disposar que cessi en absolut, fins a nova ordre, el llum públic dels carrers i places d'aquesta localitat» (annex, document 50).[85]

Si la Conselleria de Defensa de la Generalitat recomanava en un principi, de manera improvisada, el condicionament de plantes baixes i soterranis com a refugis, amb el pas del mesos, veient els efectes dels bombardeigs

Cartell sobre el perill de la il·luminació nocturna. (Fundación Pablo Iglesias, Madrid).

i la seva continuïtat, es projectaren construccions específiques per a protegir la població civil. La poca experiència davant d'aquesta nova situació comportà un esforç considerable en l'estudi de la manera més eficaç de combatre els efectes d'aquest tipus d'atacs. El resultat va ser la publicació de diversos manuals, tant de caràcter militar com civil, destinats a assessorar sobre la millor manera de protegir-se de les bombes aèries. En són exemples la monografia del comandant d'Artilleria Hermenegildo Tomé Cabrero, titulada *Defensa Antiaérea de la población civil y establecimientos Industriales*, i el manual publicat per l'Ajuntament de

[84] AHSCG, Caixa 308, Lligall 90, Oficis 1938, notificació núm. 308/6, 15/01/1938.

[85] AHSCG, Caixa 308, Lligall 90, Còpies oficis 1938, núm. 308/5, 11/06/1938.

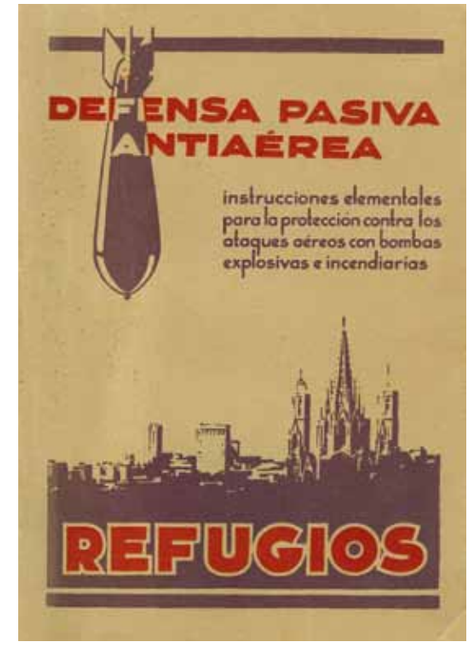

Monografia i manual conservats a la Biblioteca Històrico Militar de Barcelona.

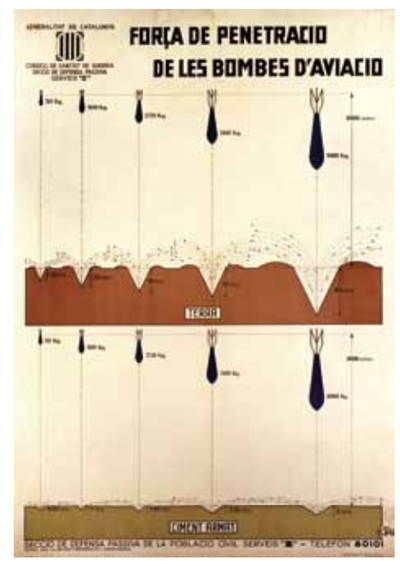

Informació sobre la construcció de refugis de la Secció de Defensa Passiva de la població civil. (CRAI Biblioteca del Pavelló de la República, Universitat de Barcelona).

Barcelona dedicat a la construcció de refugis antiaeris per a la protecció contra les bombes explosives i incendiàries, que es va posar a l'abast dels municipis per tal d'orientar-los en la protecció de la població civil.

El Sindicat d'Arquitectes de Catalunya va tenir un paper destacat en la construcció de refugis antiaeris. Constituït dins dels sindicats de la CNT i la UGT el 31 de juliol de l'any 1936, es va fundar amb la finalitat de crear i desenvolupar el projecte dels centres escolars del Consell de l'Escola Nova Unificada. Molt ràpidament, però, el sindicat va tenir un paper clau al servei de la defensa passiva ja que els arquitectes que el conformaven van ser els encarregats de projectar molts del refugis, dur a terme les inspeccions durant la construcció i redactar els informes dels desperfectes com a conseqüència d'algun bombardeig. Amb la creació de les Juntes Locals de Defensa Passiva, aquestes competències es van traspassar als arquitectes municipals de les poblacions, que en moltes ocasions, eren tècnics afiliats a aquest sindicat. És el cas de Josep Alemany Juvé, arquitecte municipal de Gramenet del Besòs, abans, durant i després de la guerra, que consta en la documentació del Colegio Oficial de Arquitectos de Catalunya y Baleares com a membre del Sindicat.

L'Arxiu Històric del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya conserva l'expedient de Josep Alemany amb la sol·licitud d'ingrés al Sindicat d'Arquitectes de Catalunya datada el 14 d'agost de 1936: «Josep Alemany Juvé Arquitecte, resident a Barcelona domiciliat al carrer de Pelayo 28-2º-2ª disposat a defensar els principis socials que aquest Sindicat considera com essencials. SOL·LICITA ingressar com membre del Sindicat d'Arquitectes de Catalunya».[86] Un document adjunt, sense data, estableix la zona d'actuació en les seves funcions, Gramanet de Besòs i Just Desvern. A més fa una petita descripció del tipus d'obres o *especialitats* en què havia desenvolupat la seva tasca professional: 2 cases barates, 6 hotels, 1 apartament, 11 edificis d'espectacles, 8 esportius, 9 sanitaris, 7 fàbriques i tallers, 10 sitges, dipòsits i magatzems, 5 edificis d'oficines públiques i 3 escoles. També consten els seus treballs en 13 mesuraments, 4 traçats i reformes de poblacions, intervenció a 14 problemes de sanejament, 15 instal·lacions i 16 organitzacions de treballs. El document afegeix informació personal, referida a la seva situació familiar, mencionant que tenia companya i tres filles (annex, document 51).

Pel que fa a la construcció de refugis antiaeris a la població de Gramenet del Besòs, l'expedient no aporta cap dada. Com veurem més endavant en l'apartat dedicat a aquest tema, durant aquest treball s'han localitzat a l'Arxiu Històric de Santa Coloma de Gramenet diverses referències de visites tècniques de l'arquitecte municipal, J. Alemany, a refugis en construcció, així com el projecte elaborat per al refugi de l'Hospital Municipal.

El nom de l'arquitecte torna a aparèixer mesos més tard en un llistat elaborat un cop finalitzada la guerra, per la Comisión de Depuración Profesional, el mes de juliol de 1940.[87] En aquest llistat figuren una sèrie de noms d'arquitectes que aquesta comissió adreça a la Junta Superior de Depuración per a determinar possibles conseqüències de caràc-

[86] Expedient de Josep Alemany Juvé. (Arxiu Històric del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, AHCOAC).

[87] Expedient de Josep Alemany Juvé. (Arxiu Històric del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, AHCOAC).

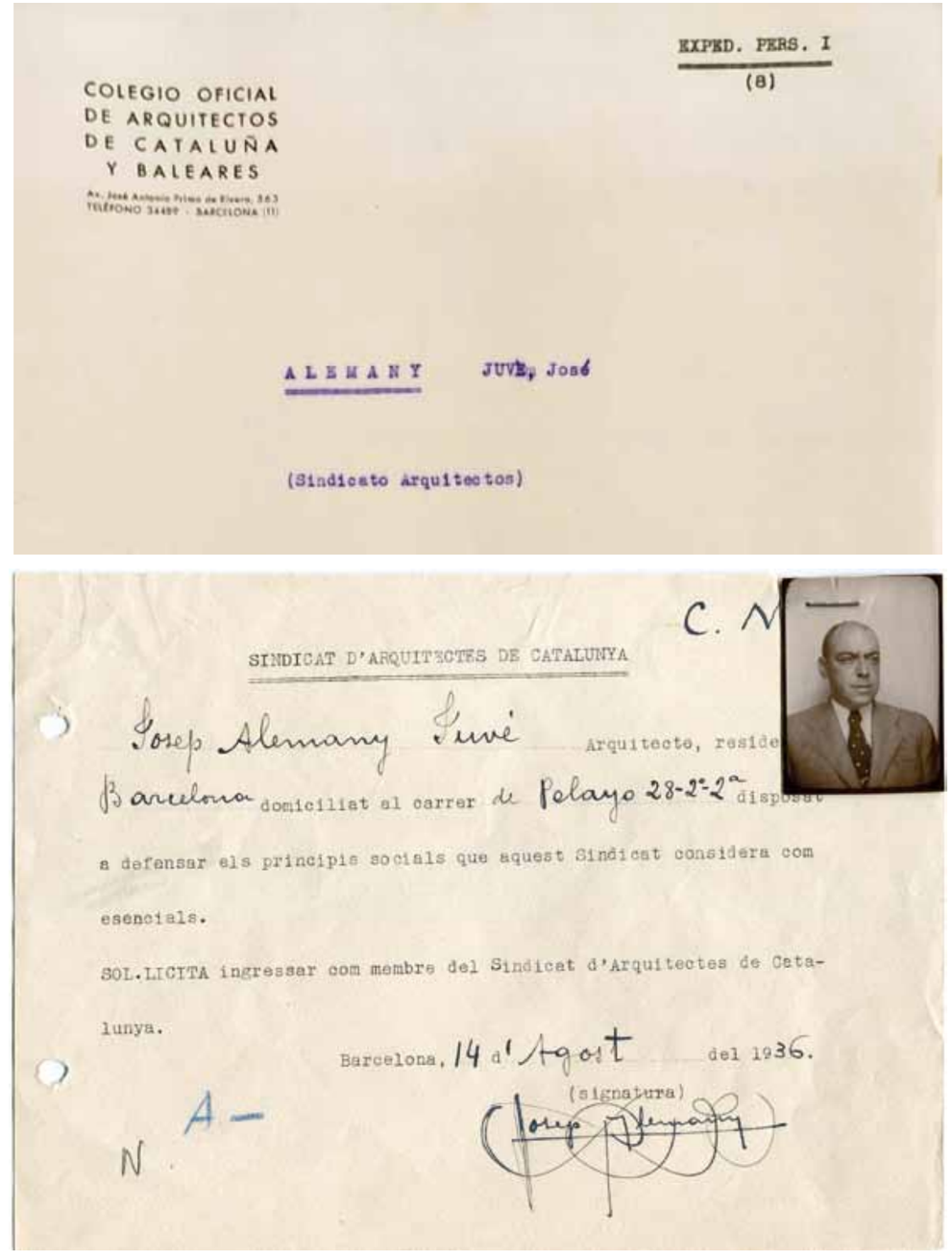
EXPED. PERS. I
(8)

COLEGIO OFICIAL
DE ARQUITECTOS
DE CATALUÑA
Y BALEARES

ALEMANY JUVÉ, José

(Sindicato Arquitectos)

C. N

SINDICAT D'ARQUITECTES DE CATALUNYA

Josep Alemany Juvé Arquitecte, resident a Barcelona domiciliat al carrer de Pelayo 28-2º-2ª disposat a defensar els principis socials que aquest Sindicat considera com essencials.

SOL.LICITA ingressar com membre del Sindicat d'Arquitectes de Catalunya.

Barcelona, 14 d'Agost del 1936.

(signatura)

A —

N

Expedient de l'arquitecte Josep Alemany Juvé del Sindicat d'Arquitectes de Catalunya. (Arxiu Històric del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, AHCOAC).

ter professional davant del Glorioso Movimiento Nacional: «Examinada, por esta Junta Superior de Depuración, la propuesta formulada por la Comisión Depuradora designada por la Junta de Gobierno de este Colegio, respecto a la consideración de que no procede ser sancionados los Arquitectos que figuran en la relación que se acompaña; practicadas las diligencias necesarias para comprobación de las afirmaciones que hacen los interesados y no derivándose responsabilidad de caracter profesional por su actuación ante el Glorioso Movimiento Nacional. Esta Junta ha acordado aceptar la propuesta expressada de no sancionar a los Arquitectos de la relación adjunta» (annex, document 52). D'aquesta manera la Junta Superior de Depuración adreçava al President del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares el 6 d'agost del 1940, la llista dels professionals sense cap càrrec, en la qual consta Josep Alemany Juvé.

La gran quantitat de refugis que es van construir al llarg de tota la geografia, permet establir una classificació segons diferents tipologies.[88] Aquests espais havien de ser estructures soterrades amb diferents accessos des del carrer, amb prou resistència per a suportar l'impacte de bombes explosives i incendiàries de més de 100 kg, a més de protegir contra els efectes indirectes d'una explosió com la metralla o l'enderrocament dels edificis propers. Si en un inici, com ja s'ha apuntat anteriorment, s'habilitaven soterranis, plantes baixes d'edificis i túnels com els del metro a Barcelona, el model de refugi de nova construcció que s'implantarà de manera generalitzada serà el de galeria de mina. D'altres seran els refugis que aprofitaven estructures preexistents, els de tipus cel·lular o de sala, els independents col·lectius construïts a places i carrers o els fets a partir de trinxeres en solars no edificats.

Hi va haver moltes estructures preexistents com hipogeus o galeries excavades al terreny natural, soterranis, coves o mines d'aigua que al llarg de la guerra i en especial durant els primers mesos, es van utilitzar com a refugis. Un dels avantatges d'aquestes estructures era el seu baix cost econòmic, ja que l'excavació ja estava feta, però també eren idònies perquè en la majoria de les ocasions es trobaven a l'interior dels habitatges, motiu pel qual arribar-hi era molt ràpid. En canvi, el fet que fossin a l'interior de cases i edificis plantejava molts problemes de seguretat. Eren necessàries intervencions de reforç i apuntalament davant del perill d'esfondrament dels pisos superiors, obres que la majoria de vegades no es feien. A més de tots aquests aspectes, la Junta de Defensa Passiva recomanava tenir en aquests espais reserves d'aigua potable, aliments, elements d'il·luminació i recipients com galledes que fessin la funció de vàter. Quan es tractava de soterranis, calia tenir en compte fugir d'espais situats sota les caixes d'escala, de pisos amb grans càrregues de pes i de serveis com instal·lacions de llum, aigua o gas.

En el cas de Gramenet del Besòs, una part dels refugis documentats per fonts escrites i orals responen a aquesta tipologia. Els hipogeus del Mas Fonollar, de la Torre Pallaresa, de Can Bachs, de Can Pascali, de Can Genís o la cova de Bocanegra devien ser, amb tota seguretat, utilitzats pels habitants com a espais de refugi en cas de bombardeig. Altres, com els de la Torre Balldovina i l'Hospital Municipal (Can Roig i Torres), aprofitaven galeries preexistents, però foren ampliats a

[88] MIRÓ ALAIX, C.; RAMOS RUIZ, J. (2009). «Cronotipologia dels refugis antiaeris de Barcelona», a *Els refugis antiaeris de Barcelona. Criteris d'intervenció patrimonial*. Barcelona: Ajuntament, p. 60-63.

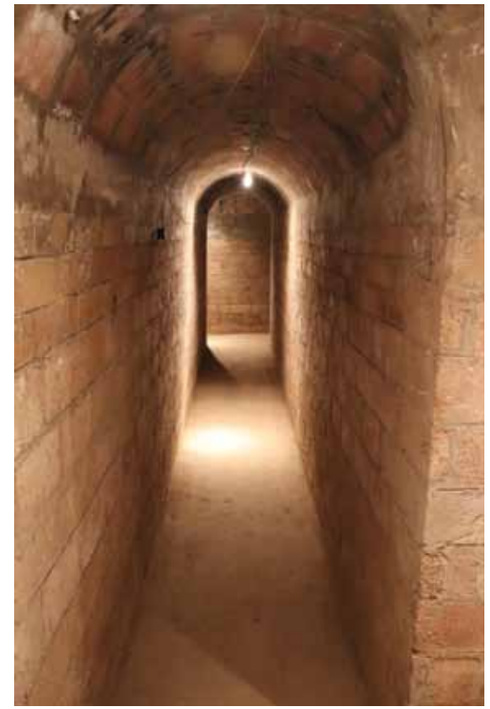

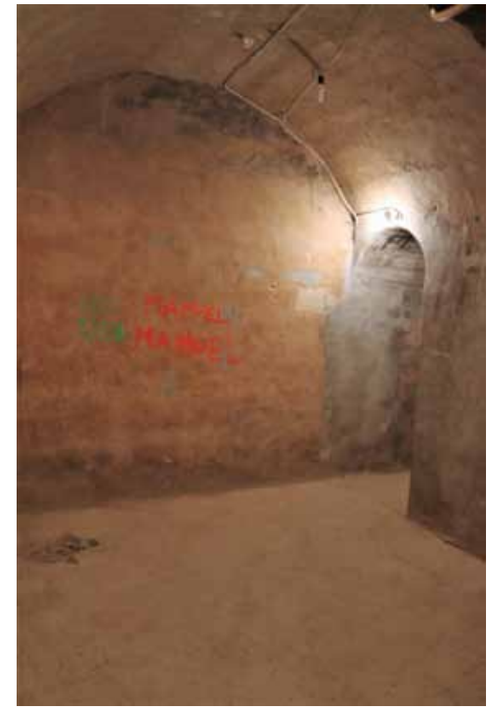

Refugi antiaeri en galeria de mina de la Torre Balldovina. (Museu Torre Balldovina).

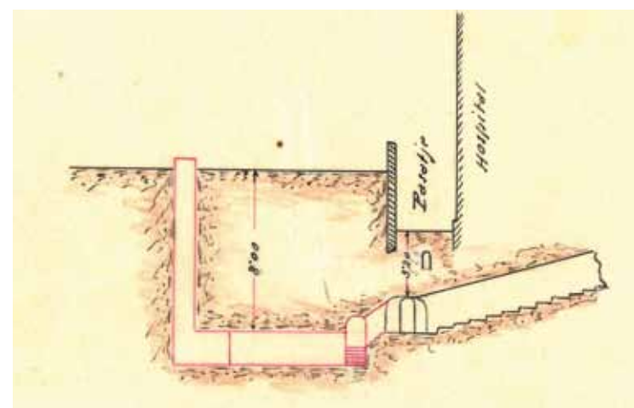

Secció del refugi antiaeri en galeria de mina de l'Hospital Municipal. (AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats 1936/1938, Dictàmens 1937, núm. 281/3).

Cartell de la Federació de l'Edificació de Catalunya referent a la construcció de refugis antiaeris (Arxiu Nacional de Catalunya).

partir de l'excavació de galeries de mina, cosa que va permetre augmentar el seu recorregut i capacitat.

El refugi en galeria de mina serà el model més habitual, amb variants depenent de la seva capacitat, gràcies a la facilitat de construcció i al baix cost. Es tracta de túnels excavats al terreny natural d'entre 1,80 i 2,20 metres d'alçada i 0,90 i 1,60 metres d'amplada, situats a una fondària d'entre 8 i 10 metres respecte a la cota de carrer. Les plantes d'aquests refugis són rectes en algunes ocasions, o amb canvis de sentit en ziga-zaga al llarg del seu recorregut en d'altres. Són freqüents els que presenten sales i dependències, com espais per cuinar, lavabos o infermeries, que els converteixen en estructures realment complexes. La majoria tenen com a mínim dos accessos per facilitar l'entrada i la sortida, a més d'assegurar així un espai d'evacuació en cas de col·lapse d'una de les entrades. Quant a la construcció, l'estructura excavada a vegades es revestia amb maó massís, tant a les parets com al sostre de volta de canó, utilitzant ciment i calç. Dins d'aquest grup quedarien englobats els que es construïen al subsol de cases i edificis, així com molts dels que s'anomenaven col·lectius, situats a places i carrers o a solars sense urbanitzar. Un dels avantatges d'aquest tipus de refugi era que es podien usar encara que no s'hagués enllestit l'obra. La majoria dels refugis construïts a Gramenet del Besòs devien correspondre a aquesta tipologia, segons es dedueix de la documentació consultada.

Els refugis de sala o cel·lulars i els independents col·lectius, estaven conformats per amplis espais separats per envans, de gran capacitat i amb instal·lacions com latrines, infermeries o magatzems. Tenien un cost més elevat atès que estaven construïts amb estructures de ferro i formigó encofrat.

Una variant d'aquest model són els refugis bastits a les indústries, com és el cas del que es va projectar per a la fàbrica Sanchís o Fàbrica de Guerra núm. 11. La memòria arquitectònica d'aquest refugi especifica que es tractava d'un refugi amb estructura de ciment armat, formigó i armadura d'acer. El fet que el plec de condicions indiqui un termini de quatre mesos per a executar-se, unes dimensions de 29,5 metres de llargada, 7 metres d'amplada i un pressupost de 252.696,22 pessetes, fa pensar que tenia unes dimensions importants.

Una tipologia no documentada a Gramenet del Besòs correspon als denominats refugis en trinxera, rases excavades al terreny natural sense coberta, amb amplades variables no superiors a 1,80 metres i profunditats al voltant de 2 metres. Estaven construïts en solars no urbanitzats i allunyats de zones edificades. L'estructura es reforçava en ocasions amb sacs terrers i amb el sediment mateix extret de l'excavació, que es disposava formant talussos a banda i banda de la rasa. Al ser elements sense coberta, els traçats preferiblement es feien en ziga-zaga, per tal d'evitar així l'onada expansiva i la metralla en cas de l'impacte d'un projectil.

La construcció dels refugis responia a iniciatives privades i públiques. La documentació conservada referent a aquest aspecte sobre Gramenet del Besòs permet establir una diferència entre els bastits per l'Ajuntament, sota la coordinació de la Junta Local de Defensa Passiva, els construïts per particulars, els construïts per grups de veïns d'una determinada zona de la població i el dissenyat directament per la Comissió d'Indústries de Guerra de la Generalitat. No en tots els casos és possible discernir l'autoria d'aquestes construccions, però la presència als llistats dels exercicis econòmics de l'Ajuntament d'obres dutes a terme per les brigades municipals sota l'epígraf *refugis*, permet adjudicar al consistori municipal, si més no, la participació pública en la construcció d'alguns d'aquests refugis. En són exemples els del Molinet, del Pensament, de la plaça de la República, del carrer de Beethoven o el de Can Rius (Can Sisteré). En el cas del refugi de l'Hospital Municipal (Can Roig i Torres), el projecte elaborat per l'arquitecte municipal Josep Alemany en confirma la construcció per part de l'Ajuntament. Factures i altres documents adreçats a la casa de la vila, ens informen de la participació pública activa del consistori en la construcció d'estructures per a protegir la població civil del municipi, a partir del primers mesos de l'any 1937.

En altres casos, la iniciativa privada o veïnal va suplir les mancances municipals, tal com testimonien les sol·licituds d'alguns ciutadans mitjançant les quals demanaven permís per tal de construir refugis a diferents punts de la població. En són exemple els dels carrers de Prat de la Riba, rambla de Sant Sebastià, Ciutadella Alta o avinguda de la República núm. 88-90. Les inspeccions que l'arquitecte municipal va fer a alguns refugis confirma que eren d'autoria privada. En ocasions l'administració proporcionava la mà d'obra o el materials necessaris, subvencionant així algunes iniciatives.

Un model molt diferent és el refugi projectat per la Comissió d'Indústries de Guerra de la Generalitat a la Fàbrica de Guerra núm. 11 (fàbrica Sanchís), que va supervisar l'arquitecte del Sindicat d'Arquitectes de Catalunya Antoni Sardà Moltó, i que l'Administració pública es va encarregar de construir a través de l'Agrupació de la Construcció de Gramenet del Besòs.

El 30 de juliol de l'any 1938, l'Ajuntament de Gramenet del Besòs va emplenar el qüestionari requerit per la Conselleria de Governació de la Generalitat referent a la defensa passiva a la població. Gràcies a aquest document podem saber quina era la situació de la Junta Local de Defensa Passiva de Gramenet del Besòs i quines mesures teòriques aplicava per a protegir la població davant els atacs aeris:

«Primer. – Està constituït a la localitat el Comité o Junta de Defensa Passiva Local, d'acord amb el Decret Presidencial del 9 de juny del 1937, publicat al Diari Oficial de la

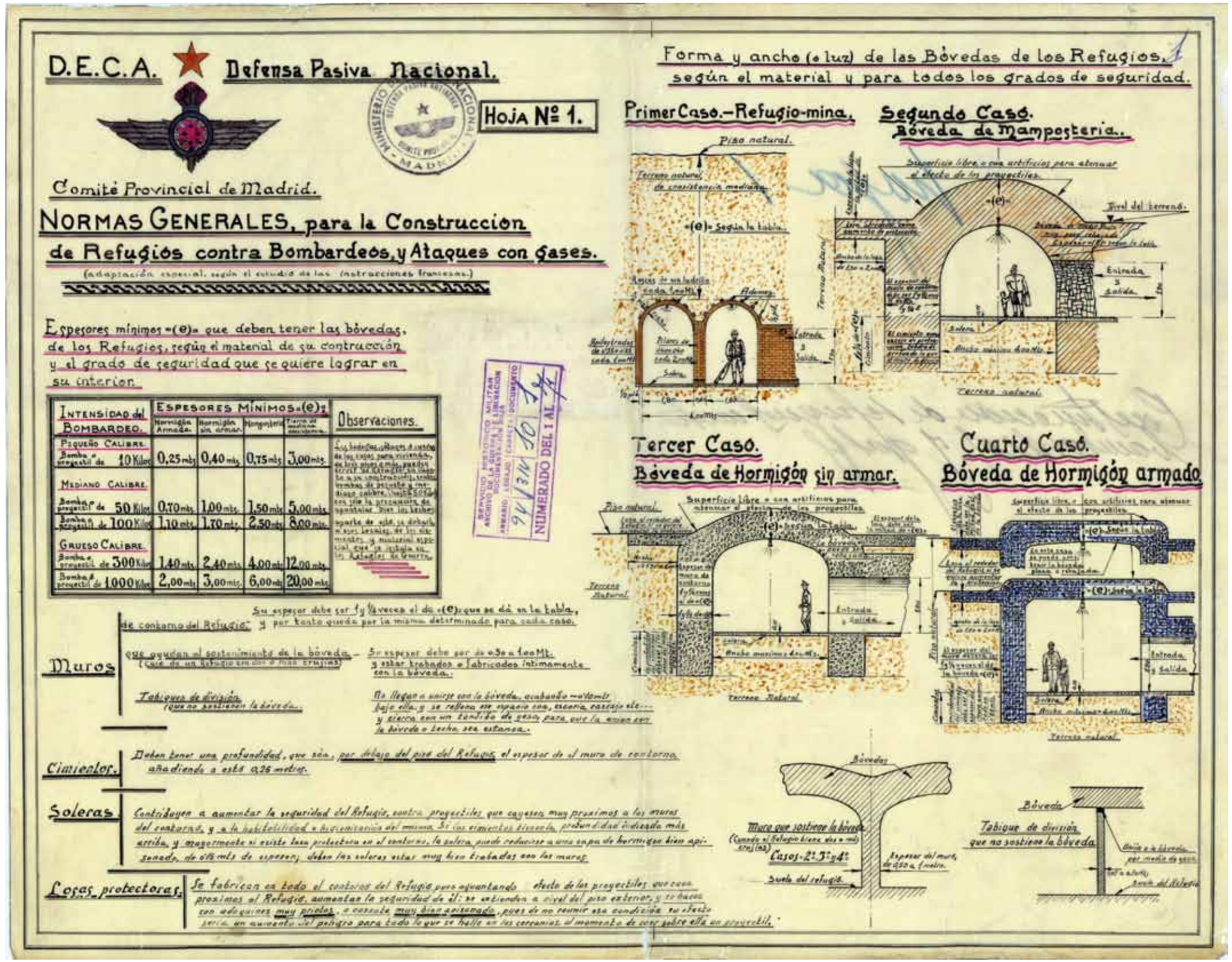

Normes per construir refugis. (Archivo General Militar de Ávila).

Cartell editat per la Consejería de Propaganda amb les instruccions que calia seguir en cas de bombardeig. (CRAI Biblioteca del Pavelló de la República, Universitat de Barcelona).

Generalitat de Catalunya, núm. 164, corresponent al dia 13 següent? Si.

Segon. – Es té instal-lat servei d'alarma contra els bombardeigs? Si.

Tercer. – Quina és la senyal emprada? (sirenes, xiulets, campanes, etc.) Una sirena instal-lada a les Cases Consistorials de radi d'acció per a tota la població.

Quart.- Detall del personal sanitari, de desenrunament, d'incendi i guàrdies de refugi. Personal sanitari: Tres metges i un practicant municipals.- La Creu Roja local.- Ambulància.

Personal de desenrunament: La Brigada municipal.

Personal d'Incendi: La Brigada municipal. Per conveni amb l'Ajuntament de Badalona, el servei d'incendi d'aquella localitat.

Guàrdies de refugi: Els propis veins.

Donada la proximitat de Barcelona i de les Casernes de Sant Andreu, cada vegada que l'Ajuntament ho ha necessitat han prestat auxili el cos de bombers de la capital i els soldats de les casernes.

Cinquè.- Si té instal-lats refugis contra bombardeigs. Capacitat total d'aquests. De quina classe són (ciment armat, galeria de mina, trinxeres, coves,etc.) A la localitat hi ha construits i a mig construir uns 150 refugis de tota mena de capacitats i classes, construits, uns, per l'Ajuntament, i altres pels particulars.

Sisè.- Quina població té? 22.000 habitants.

Setè.- Característiques del terreny. Pla i muntanyós, abundant el darrer.

Vuitè.- Venes líquides del subsol. Poques. No priven l'acció defensiva ni són cap perill pels casos de bombardeig.

Novè.- Mitjans econòmics amb els què es compta per a fer front a la construcció de refugis i altres atencions de la Defensa Passiva. Nuls.

Desè.- Fons d'ingressos. L'acció municipal i la privada.

Onzè.- Situació de la caixa en el moment de contestar. Buida.

Gramenet del Besòs, 30, juliol del 1938» (annex, document 53).[89]

La resposta de l'Ajuntament de Gramenet del Besòs constata l'existència de la Junta Local de Defensa Passiva a la població, però destaca la inexistència d'una partida pressupostària específica per a aquesta finalitat, quan diu que els mitjans econòmics són *nuls* o que la caixa està *buida*, i que l'Ajuntament és l'encarregat de cobrir aquestes despeses. Amb una població de 22.000 habitants, el municipi complia amb els requeriments establerts per la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, no només pel que fa als refugis, «hi ha construits i a mig construir uns 150 refugis», sinó també pel que respecta als serveis sanitaris, de vigilància, d'emergència i *desrunament*. La unitat sanitària estava formada per tres metges, un practicant, la Creu Roja Local i una ambulància, que actuaven des de l'Hospital Municipal, a Can Roig i Torres. Aquesta ambulància va arribar a la població per la donació altruista de Joan Ràfols, gràcies a la mediació del doctor Manuel Badia.[90] Tal com relata José Berruezo a les seves memòries: «un dia, conducida por un miembro de la Cruz Roja, se nos presentó en la puerta del Ayuntamiento, la tan esperada como deseada ambulància».[91] Va ser l'11 de juliol de 1937, i gràcies al fotògraf Pérez de Rozas, la presentació del vehicle davant de la població a la porta de l'Ajuntament va quedar plasmada en un ampli reportatge fotogràfic, com recordava Berruezo: «Como se hicieran fotografías de la ambulancia, ambos señores me invitaron porfiadamente para que me pusiese

[89] AHSCG, Caixa 302, Lligall 1, Matrimonis 1938, 30/07/1938.

[90] BERRUEZO, J. (1987). Op. cit., p. 79.

[91] BERRUEZO, J. (1987). Op. cit., p. 79.

Fotografies de la presentació de l'ambulància de La Creu Roja, realitzades per Pérez de Rozas l'11 de juliol de 1937 (més imatges a l'annex, document 54). (Arxiu Fotogràfic de Barcelona, AFB3-134, Nissaga Pérez de Rozas).

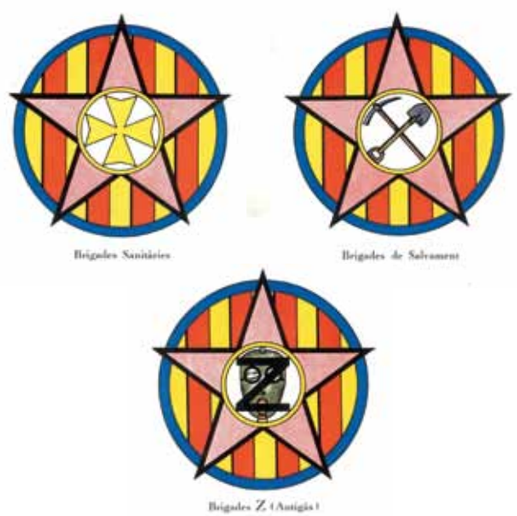

Emblemes de les Brigades Sanitàries, de Salvament i Z (Antigàs) de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya. (AHSCG, Caixa 302, Lligall 1, Matrimonis 1938).

junto a ellos, pero me negué rotundamente, argumentando que los méritos de la adquisición solo a ellos dos correspondía».[92]

La brigada municipal, amb el suport dels Bombers de Badalona, a més de la col·laboració puntual del Cos de Bombers de Barcelona i els soldats de les casernes de la capital, eren els equips d'emergència que formaven les brigades de salvament, encarregades de sufocar incendis i desenrunar els edificis afectats pels bombardeigs.

L'Ajuntament també disposava d'una sirena «instal·lada a les Cases Consistorials de radi d'acció per a tota la població», com a sistema d'alarma davant el perill habitual de bombardeig, que es veia complementada per les sirenes de les diferents fàbriques del municipi. Alguns testimonis[93] recorden que aquesta sirena de l'Ajuntament procedia de la fàbrica Baró, que era dins del municipi. També els gossos, sense saber-ho, funcionaven com a alarmes per a la població davant del perill de bombardeig, ja que primer udolaven i al cap de poca estona sonaven les sirenes.[94]

Pel que fa als refugis construïts a la població, la dada que aporta el qüestionari és molt genèrica, tant pel que fa a les característiques i a les tipologies. El nombre de 150 refugis que menciona, dista molt dels que s'han pogut constatar a través de la documentació consultada, però s'ha de tenir present que segurament en aquest llistat es comptabilitzaven soterranis o espais preexistents utilitzats com a tals, que no han deixat rastre a les fonts documentals escrites. En tot cas, sí que es menciona l'existència de refugis de diferents models, construïts des de la iniciativa pública i la privada, «de tota mena de capacitats i classes, construits, uns, per l'Ajuntament, i altres pels particulars».

Tal com manifesta el qüestionari, la Junta Local de Defensa Passiva de Gramenet del Besòs no disposava de cap recurs econòmic per tal de complir la seva funció. A data de 16 de maig de 1938, el Govern de la República atorgava una partida pressupostària a mode de subvenció, destinada a la construcció de refugis antiaeris. La Junta de Defensa Passiva de Catalunya seria l'encarregada de disposar de 2.102.000 pessetes per distribuir entre els territoris catalans més necessitats. En el document redactat per la Junta queda clar que les partides concedides a cada municipi havien d'anar destinades a la construcció de refugis: «s'assigna a la respectiva Junta Local, per a aquell objecte i per a realitzar en el termini de temps més breu possible, el plà de refugis en trinxeres, cobertes i descobertes, i en galeries de mina».[95] A més s'especifiquen els models de refugis que s'han de projectar, els més ràpids de construir i poder posar en funcionament. La raó d'aquesta exigència l'hem d'entendre dins de la situació que vivien les ciutats de rereguarda, que durant l'any 1938 patiran de manera molt continuada el bombardeig sistemàtic per part de l'aviació franquista. El punt núm. 1 del plec del document ho torna a remarcar «única i exclusivament a la construcció de trinxeres o refugis de mina» per afegir seguidament el punt núm. 2, en què

[92] BERRUEZO, J. (1987). Op. cit., p. 79.

[93] Entrevista realitzada a Genís Ibáñez Berruezo el 22/12/1993 –per Juan José Gallardo i José Manuel Márquez– i a Joan López Berruezo el 20/07/2018. (Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina).

[94] Entrevista realitzada a Genís Ibáñez Berruezo el 22/12/1993 –per Juan José Gallardo i José Manuel Márquez. (Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina).

[95] Arxiu Nacional de Catalunya, ANC1-1-T-6313.

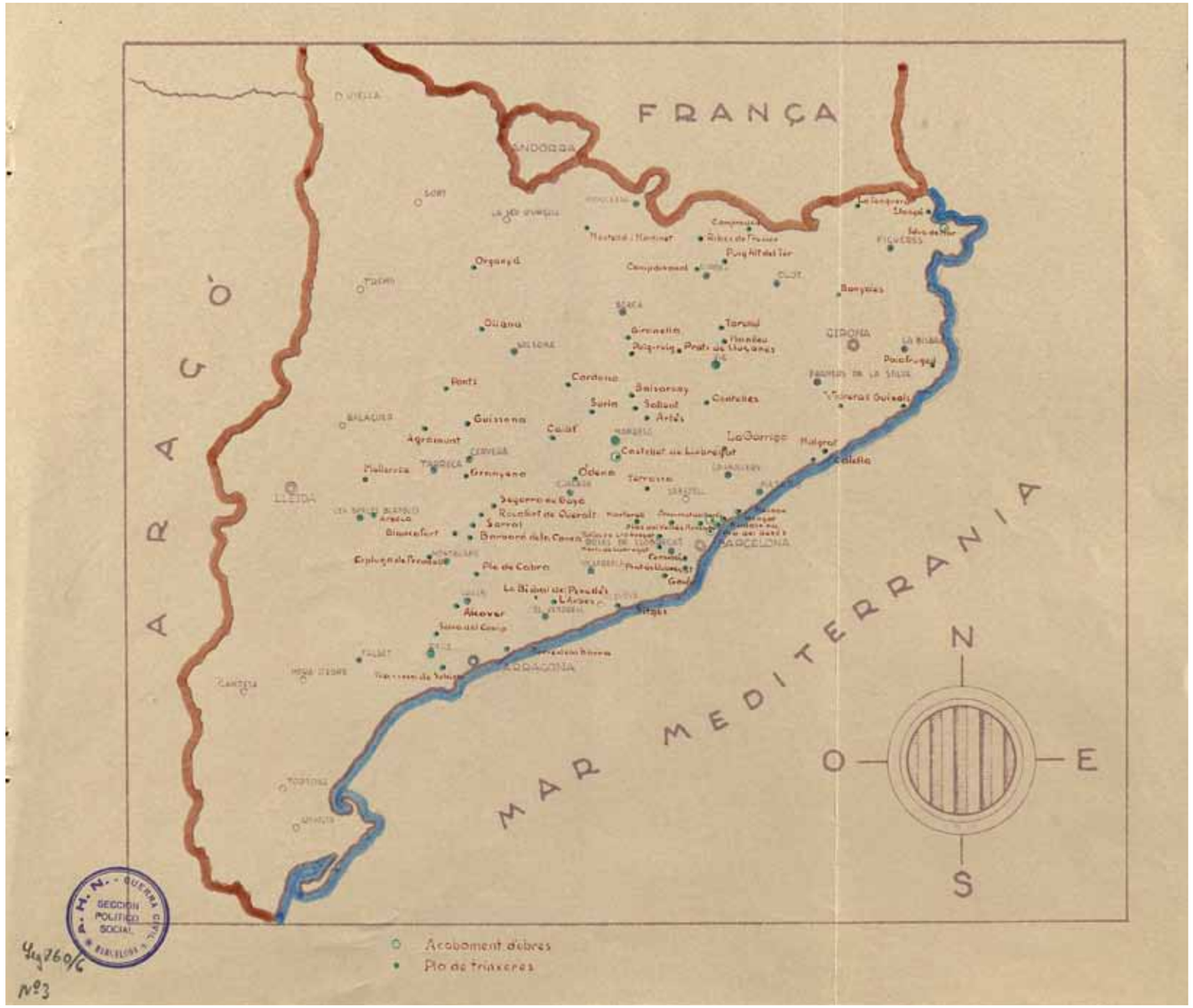

Informe elevat al conseller de Treball sobre el pla de distribució, entre alguns municipis de Catalunya, d'una part de la subvenció atorgada pel Govern de la República per a obres de refugis. (Arxiu Nacional de Catalunya, ANC1-1-T-6313).

VEGUERIA I - BARCELONA

BAIX LLOBREGAT

LOCALITAT	Nº HABITANTS	QUANTITAT
Cornellà del Llobregat	8.700	25.000 pessetes
Roses del Llobregat	6.900	15.000 "
Gavà	6.300	15.000 "
Horts del Llobregat	3.100	15.000 "
Prat del Llobregat	9.100	15.000 "
Molins del Llobregat	7.300	25.000 "
Martorell	6.000	25.000 "

BARCELONÈS

Badalona	48.000	110.000 "
Granollers del Besòs	16.600	50.000 "
Plà del Besòs	8.400	50.000 "

MARESME

Mataró	28.800	50.000 "
Masnou	5.000	15.000 "
Calella	8.200	15.000 "
Malgrat	4.600	15.000 "
Montgat	2.600	10.000 "

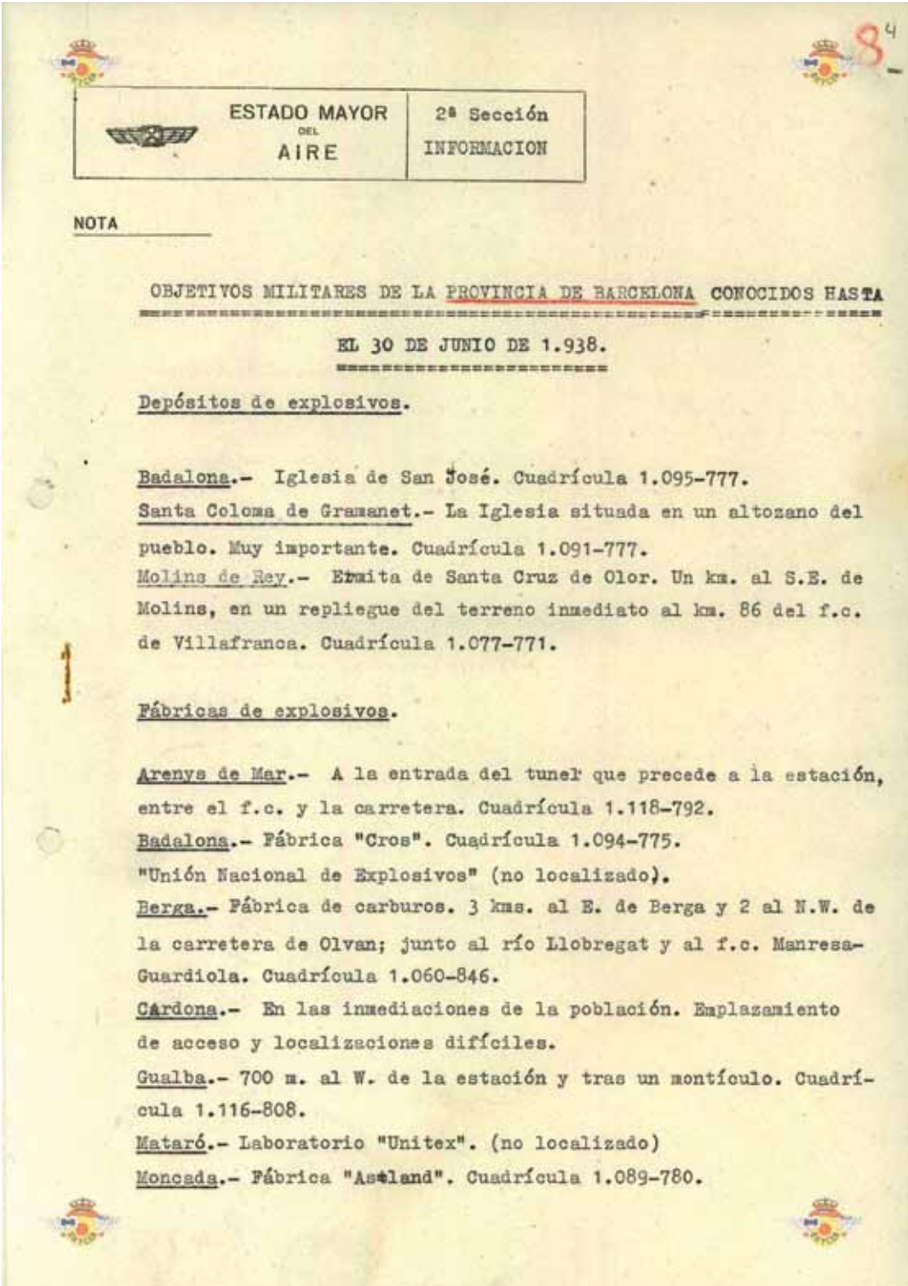

ESTADO MAYOR DEL AIRE | 2ª Sección INFORMACION

NOTA

OBJETIVOS MILITARES DE LA PROVINCIA DE BARCELONA CONOCIDOS HASTA EL 30 DE JUNIO DE 1.938.

Depósitos de explosivos.

Badalona.- Iglesia de San José. Cuadrícula 1.095-777.
Santa Coloma de Gramanet.- La Iglesia situada en un altozano del pueblo. Muy importante. Cuadrícula 1.091-777.
Molins de Rey.- Ermita de Santa Cruz de Olor. Un km. al S.E. de Molins, en un repliegue del terreno inmediato al km. 86 del f.c. de Villafranca. Cuadrícula 1.077-771.

Fábricas de explosivos.

Arenys de Mar.- A la entrada del tunel que precede a la estación, entre el f.c. y la carretera. Cuadrícula 1.118-792.
Badalona.- Fábrica "Cros". Cuadrícula 1.094-775.
"Unión Nacional de Explosivos" (no localizado).
Berga.- Fábrica de carburos. 3 kms. al E. de Berga y 2 al N.W. de la carretera de Olvan; junto al río Llobregat y al f.c. Manresa-Guardiola. Cuadrícula 1.060-846.
Cardona.- En las inmediaciones de la población. Emplazamiento de acceso y localizaciones difíciles.
Gualba.- 700 m. al W. de la estación y tras un montículo. Cuadrícula 1.116-808.
Mataró.- Laboratorio "Unitex". (no localizado)
Moncada.- Fábrica "Asland". Cuadrícula 1.089-780.

Informe dels objectius militars de la província de Barcelona elaborat per l'exèrcit franquista on figura el polvorí de l'església. (Archivo Histórico del Ejército del Aire).

s'especifica que «la quantitat assignada a cada localitat servirà només, per al pagament de materials i mà d'obra especialitzada, essent de compte del veïnat la realització de la resta de l'obra». La Junta Local de Defensa Passiva de Gramenet del Besòs rebria un total de 50.000 pessetes d'aquesta subvenció, i apareixia al mapa de distribució que acompanya l'escrit, com un dels municipis pendent «d'acabament d'obres».

Gramenet del Besòs també va adoptar mesures de defensa activa vers els atacs aeris sobre la població. La presència de canons antiaeris i reflectors a la ciutat es menciona en alguna ocasió i per més d'un testimoni.[96] És el cas de l'artilleria antiaèria situada a la zona de l'Hospital de l'Esperit Sant, de la qual no hem trobat cap referència a la documentació escrita consultada. El mateix passa amb els reflectors que altres testimonis situen darrera de la muntanya de l'església, a l'alçada del carrer d'Alella, o els existents a prop de l'Hospital de l'Esperit Sant.[97] En canvi la documentació aporta dades de l'existència d'un punt d'observació aèria en aquest edifici. El 4 de març de 1939, la direcció de l'Hospital de l'Esperit Sant comunicava a l'Ajuntament la troballa al terrat del pavelló d'homes «de un aparato telefónico con su pila e hilo de línea» i «Una trompa de sonidos con su correspondiente soporte» (annex, document 55).[98] Aquest material era utilitzat pels soldats, instal·lats a les dependències de l'hospital durant la guerra, encarregats del servei de detecció d'avions enemics. El sistema que s'utilitzava era el del fonolocalitzador, un aparell dotat de trompes amb forma d'altaveu que recollien el so, cosa que permetia donar el senyal d'alarma ràpidament en cas de detectar la proximitat de l'aviació enemiga.

Un dels objectius militars conegut per l'aviació franquista era el polvorí instal·lat a l'interior de l'església parroquial de la ciutat. De fet, aquest dipòsit de municions apareix esmentat a una llista d'objectius militars de la província de Barcelona elaborada per la «2a Sección de Información del Estado Mayor del Aire»[99] de l'exèrcit franquista, el 30 de juny de 1938, on figura com un objectiu «muy importante».

El dipòsit d'explosius que l'exèrcit republicà va instal·lar a l'Església Major, recordat per molts habitants de la població,[100] encara no s'havia desmantellat als pocs mesos de la finalització de la guerra. Així ho demostra un comunicat d'accident laboral de la mútua contractada per l'Ajuntament, amb data del dia 16 d'agost de 1939, on consta que el peó de la brigada municipal Bautista Soler Micó, havia patit un accident al polvorí de l'església «al resbalar una bomba le cayó encima del pie» amb el resultat d'una «herida contuso dorso pie izquierdo» (annex, document 56).[101]

[96] Entrevista realitzada a Genís Ibáñez Berruezo el 22/12/1993 –per Juan José Gallardo i José Manuel Márquez. (Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina).

[97] Entrevista a Joan López Berruezo el 20/07/2018. (Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina).

[98] AHSCG, Caixa 334, Lligall 91, Correspondència 1939.

[99] AHEA, A2100.

[100] Entrevistes a Concepció Puig i Coloma Bayà (27/06/2018); Joan López Berruezo (20/07/2018); Jordi Saladrigas i Maria Rosa Pla (12/07/2018); Lola Borràs Vilagran (16/07/2018); Montserrat i Joaquima Torrents (17/07/2018). (Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina).

[101] AHSCG, Caixa 249.

ELS REFUGIS ANTIAERIS DE GRAMENET DEL BESÒS

La documentació generada per l'Ajuntament de Gramenet del Besòs entre els anys 1937 i 1938, confirma la tasca tan important que es va desenvolupar en la construcció de refugis antiaeris, tant des de la iniciativa privada, individual o veïnal, com de la pública. És a partir dels primers mesos de l'any 1937 que el municipi comença a bastir els primers refugis, moment que coincideix amb els primers bombardeigs de la veïna ciutat de Barcelona i del municipi de Gramenet del Besòs mateix, on cauen les primeres bombes de l'aviació franquista el 13 de març de 1937. El nombre de refugis augmenta de manera considerable a mesura que avança la guerra.

Les primeres referències documentals de la construcció de refugis antiaeris per a protegir la població les trobem dins dels lliuraments d'obres públiques de l'exercici de l'any 1937 (Ordre 73, Expedició per concepte núm. 11, Capítol 11, Partida 118, Article 7).[102] La setmana del 18 al 23 de gener apareix un apartat denominat «Refugios», sense més especificacions, en què es detallen els jornals de peonatge duts a terme per la brigada municipal en aquests treballs. En total, 16 peons treballant 40 hores setmanals per un import de 60 pessetes per cap (annex, document 57). La setmana següent, del 25 al 29 de gener, es repeteix la referència però en aquest cas amb 19 peons.[103] Es tracta d'obres fetes per l'Ajuntament i destinades a la construcció d'un o més refugis de caràcter públic. El nombre de peons que participen en el desenvolupament dels treballs i la quantitat d'hores invertides, que es van repetint durant les setmanes següents, corroboren com el municipi es va anar preparant davant la necessitat de protegir la població civil de l'amenaça cada cop més evident de l'aviació del bàndol franquista.

El mes de febrer els lliuraments d'obres públiques de l'exercici del mateix any (Ordre 137, Expedició per concepte núm. 24, Capítol 11, Partida 118, Article 7)[104] tornen a plasmar els treballs de la brigada municipal en la construcció de «Refugios» la setmana de l'1 al 6, en aquesta ocasió amb 19 peons destinats a tal efecte (annex, document 58).

A partir d'aquesta data, els llistats de lliuraments ja especifiquen de quin refugi es tracta, encara que en algun cas, es faci difícil identificar-ne la situació.

També les factures que es conserven dins de la documentació de lliuraments aporten informació de com l'administració local destinava diners a la compra de materials, tant per a la construcció com per al manteniment d'aquests refugis. Un exemple són les factures carregades a la casa consistorial, per la compra dels materials necessaris per a la construcció com maons, ciment o calç. El 30 de setembre de 1937 el Almacén de materiales para la construcción Carlos Lozano emetia una factura al Departament de Refugis de l'Ajuntament de Gramenet del Besòs pel proveïment de 5 sacs de ciment ràpid, 10 sacs

[102] AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs, gener 1937.

[103] AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs, gener 1937.

[104] AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs, febrer 1937.

AJUNTAMENT DE GRAMENET DEL BESÒS

EXERCICI DEL 1937

Setmana del 25 d Gener **al** 29 d Gener

RELACIÓ dels jornals dels operaris, carros i atzembles que s'han esmerçat en els dies de la susdita setmana en les obres públiques municipals de Repoble Gracia Escuelas Carretera Cultiva y otras

Núm. d'ordre	NOMS Semana H. Menina 22	DIES Dilluns	Dimarts	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissabte	Diumenge	Total de jornals Peo	Carro	Atzemble	Preu per dia Pts.	Cts.	IMPORT Pesetas	Cts.
X	Eloy Rue Fabricio													80	
	Refugiat														
X 1	Antonio Encarnacion	0	X	X	X	X				26				65	
X 2	Jesús Nieto Saldaña	0	0	X	X	X				24				35	
X 3	Salvador Martínez Pérez	X	X	X	X	X				40				60	
X 4	Roberto Real Lorente	X	X	X	X	X				40				60	
X 5	José Plaza Sáez	X	X	X	X	X				40				60	
X 6	Ramón Fernández López	X	X							16				24	
X 7	Ramón Canillas Garcia	X								8				12	
X 8	Luis Asturiano Serrano	X	X	X	X	X				40				60	
X 9	Juan Ramírez Cabrera	X	X	X	X	X				40				60	
X 10	Vicente Cabrera Campillo	X	X	X	X	X				40				60	
X 11	Pedro Polo Martínez	X	X	X	X	X				40				60	
X 12	Nicolás Alcoverlar Fábregas	X	X	X	X	X				40				60	
X 13	Juan Coma Bolívar	X	X	X	X	X				40				60	
X 14	Joaquín Ruiz Martínez	X	X	X	X	X				40				60	
X 15	Vicente Santana Luna	X	X	X	X	X				40				60	
X 16	Miguel Pegana Ruiz	X	X	X	X	X				40				60	
X 17	Juan Ortega Medina	X	X	X	X	X				40				60	
X 18	Joaquín Reina Vert	X	X	X	X	X				40				60	
X 19	Ant.º Canela García	0	X	X	X	X				32				48	
	Cultiva														
X 20	Alfredo Sancho Victoria	X	X	X	X	X				40				81	40
X 21	José Villagrasa	X	X	X	X	X				40				60	
														1246	40

Lliuraments d'obres públiques de la setmana de 25 al 29 de gener de 1937. (AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs gener 1937).

ALMACÉN DE MATERIALES PARA LA CONSTRUCCIÓN

CARLOS LOZANO

Cales para blanqueos, Tochos, Arenas, y Piedra.
Representánte, de las Téjas Arabes, y Alicantinas. Planchas Onduladas para Techar.

Avda. Republica, 69

Sta. Coloma de Gramanet 30 de Setembre de 1937

Sr. Ajuntament de G. del B. = Departament Refugi

Debe:

Mes	Dia			Pesetas	Cts.
Setembre	19	5 Sc Rapit	à 3.50	17	50
		10 " Clale	" 2.60	26	-
	30	10 " Asland	" 8.70	87	50
		Total Pts.		131	00

MAGATZEM DE MATERIALS PER A LA CONSTRUCCIÓ
CARLES LOZANO
Cultura, 4-Gramenet del Besòs

Aprobada la present factura per la Comissió d'Hisenda en la reunió celebrada el ____ de 5 NOV. 1937 193__

Aprobat aquest compte amb càrrec al Cap 11 art 2 part ____ del Pressupost corrent en la sessió celebrada per l'Ajuntament el dia 1 de NOV. 1937 de 19__

Santa Coloma de Gramanet a ____ de 12 NOV. 1937 de 19__

El Secretari

L'encarregat de l'Almacén

Factura de calç i ciment adreçada al Departament Refugis de l'Ajuntament de Gramenet del Besòs. (AHSCG, Caixa 294, Lliuraments i càrrecs novembre 1937).

de calç i 10 sacs de ciment Asland, que sumen un total de 131 pessetes.[105]

Entre els mesos d'abril i juliol de 1937, l'Ajuntament pagava a la Ferreria i Serralleria Joan Soler, la quantitat de 284,08 pessetes pels treballs de «llusa» de 386 pics. Les factures, expedides al consistori, mostren a la part superior la referència «Refugis» (annex, documents 59 i 60).[106]

La col·locació de portes, baranes, reixats i panys als accessos o a altres punts dels refugis es fa evident gràcies a factures com la de l'empresa L'Art Metal·lúrgic P. Pla i Arús, que subministrava a l'Ajuntament el mes de setembre de 1937 una sèrie de treballs, reixats i panys facturats al Departament de Refugis de l'administració local. Passats uns dies, entre els mesos de novembre i desembre, el proveïdor tornava a oferir els seus serveis al mateix departament per transformar una reixa en una porta, una barana en una altra porta a més d'altres feines relacionades amb serralleria. Tal com queda plasmat als lliuraments destinats a ròssecs del mes de març de l'exercici de 1938 (Ordre 109, Expedició per concepte núm. 15, Capítol 19, Article Únic), el pagament de dues-centes tretze pessetes s'efectua «per treballs i materials empleats en destí a obres realitzades per les Brigades Municipals, al objecte d'acabar els refugis d'aquesta població» (annex, document 61).[107]

Un altre dels elements indispensables dins dels refugis era la il·luminació. Algunes de les solucions adoptades eren l'ús de llums de petroli, espelmes i llanternes de piles. Dos rebuts manuscrits dins dels lliuraments d'obres públiques del mes de desembre de l'exercici de l'any 1938 (Ordre 758, Expedició per concepte núm. 89, Capítol 11, Partida núm. 95, Article 3), fan referència a la compra de piles planes i rodones destinades a l'ús «en els refugis de la localitat» (annex, document 62).[108]

La dotació d'electricitat a l'interior dels refugis era una necessitat que es pot veure a partir d'alguns oficis d'alcaldia, que comuniquen la facturació a càrrec de l'Ajuntament de l'electricitat consumida en la construcció, o en la il·luminació dels refugis. L'ofici núm. 371 amb data del 27 d'abril de 1937 és un exemple en què l'Ajuntament notifica als Serveis Elèctrics Unificats de Catalunya que es facturi la quantitat de 100 quilovats consumits per a la construcció de diversos refugis a la població (annex document 63).[109]

En el cas de refugis ja construïts, l'Ajuntament demanava a l'empresa subministradora d'electricitat la desconnexió de la xarxa «que proveeix de llums els refugis per a cas de bombardeig construïts en aquesta localitat» i la connexió d'aquells que estan en procés de construcció, «sou pregats també de disposar es conecti la línia per a donar llum en els refugis en construcció».[110]

La compra de material d'il·luminació per part de l'Ajuntament també és evident a diverses factures, com la de les «lamparillas» adquirides entre els dies 31 de juliol i l'1 d'agost

[105] AHSCG, Caixa 294, Lliuraments i càrrecs novembre 1937.

[106] AHSCG, Caixa 300, Lliuraments 1938.

[107] AHSCG, Caixa 294, Lliuraments i càrrecs novembre 1937.

[108] AHSCG, Caixa 306, Lliuraments i càrrecs desembre 1938.

[109] AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Oficis alcaldia.

[110] AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Oficis alcaldia.

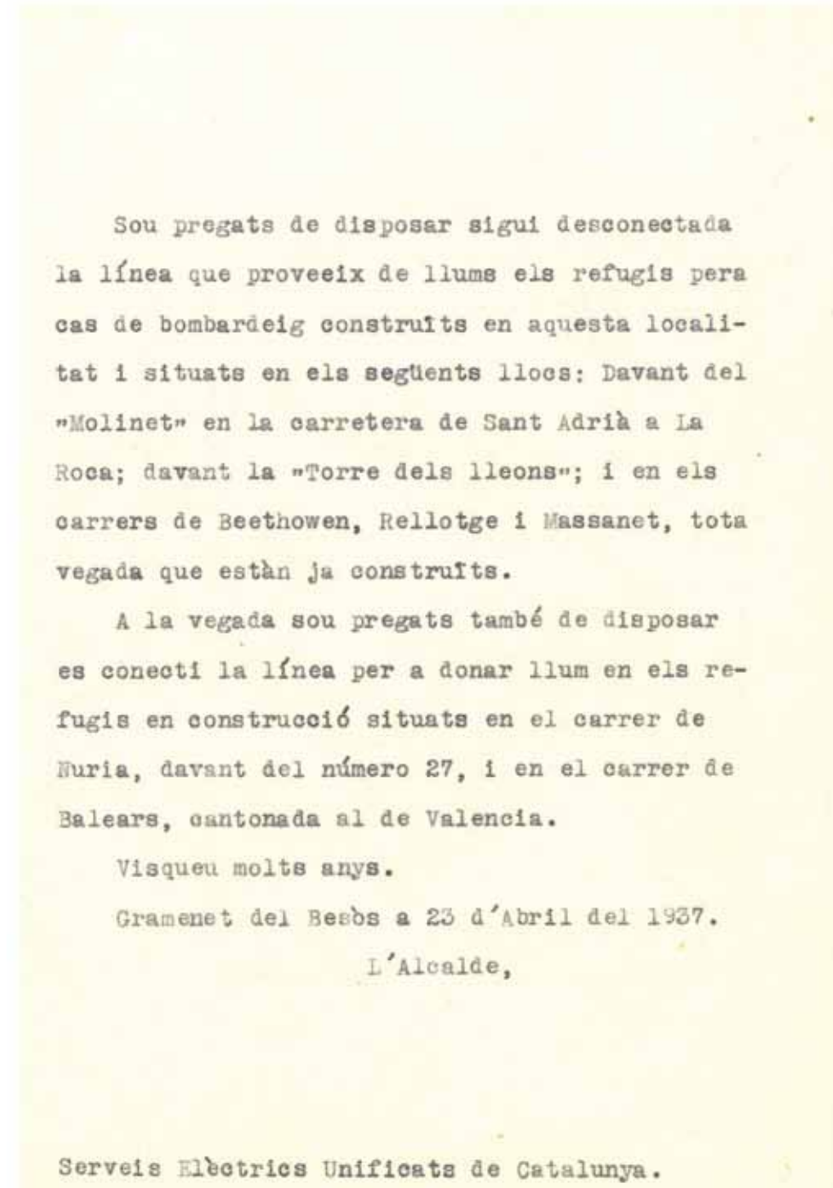

Sou pregats de disposar sigui desconectada la línea que proveeix de llums els refugis pera cas de bombardeig construïts en aquesta localitat i situats en els següents llocs: Davant del "Molinet" en la carretera de Sant Adrià a La Roca; davant la "Torre dels lleons"; i en els carrers de Beethowen, Rellotge i Massanet, tota vegada que estàn ja construïts.

A la vegada sou pregats també de disposar es conecti la línea per a donar llum en els refugis en construcció situats en el carrer de Nuria, davant del número 27, i en el carrer de Balears, cantonada al de Valencia.

Visqueu molts anys.

Gramenet del Besòs a 23 d'Abril del 1937.

L'Alcalde,

Serveis Elèctrics Unificats de Catalunya.

Ofici d'alcaldia per a connexió i desconnexió del corrent elèctric en la construcció dels refugis. (AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Oficis alcaldia).

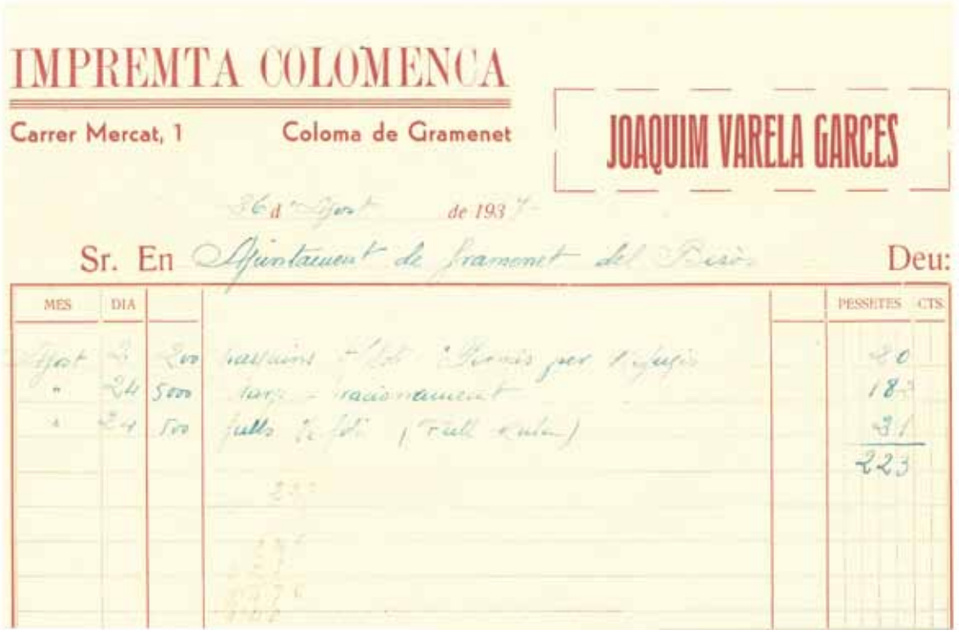

IMPREMTA COLOMENCA

Carrer Mercat, 1 Coloma de Gramenet

JOAQUIM VARELA GARCES

26 d'Agost de 1937

Sr. En Ajuntament de Gramenet del Besòs Deu:

MES	DIA			PESSETES	CTS.
Agost	3	200	cartells "Permís per Refugis"	20	
"	24	500	tarjetes - racionament	18	
"	24	500	fullets "Refugi" (Full solta)	9	1
				223	

Factura per la impressió, entre d'altres, de 200 pasquins «Permís per Refugi». (AHSCG, Caixa 286, Lliuraments i càrrecs, agost i setembre 1937).

de 1937 per a «destí als refugis de la localitat» (annex, document 64).[111]

La reproducció dels plànols dels refugis municipals, elaborats per l'arquitecte Josep Alemany, també ha deixat constància a factures com l'emesa per Indústries Modernes Reproducció de Plans de Barcelona, que el dia 8 de novembre de 1937 cobrava de l'Ajuntament 26 pessetes i 50 cèntims «per 10 copies paper Ozalid PLANS REFUGIS d'aquesta població».[112] Malauradament, com es veurà més endavant, actualment l'Arxiu Històric de Santa Coloma de Gramenet no conserva ni els originals ni les còpies dels plànols dels refugis de la població.

L'Ajuntament també encarregà la impressió de cartells i pasquins dels refugis de la població, el 3 de juny de 1937 la factura de Modern Gràfic, impremta del carrer de Sicília de Barcelona, conté un apartat en què s'indica la quantitat de 200 «Cartells Refugis en català»[113] i 200 cartells en castellà (annex, document 65). El 2 d'agost del mateix any, era la Impremta Colomenca de Joaquin Varela la que facturava 20 pessetes al govern municipal per «200 pasquins Permís per Refugis».[114]

[111] AHSCG, Caixa 286, Lliuraments i càrrecs agost 1937.

[112] AHSCG, Caixa 219, Lliuraments desembre 1937.

[113] AHSCG, Caixa 286, Lliuraments i càrrecs, agost i setembre 1937.

[114] AHSCG, Caixa 286, Lliuraments i càrrecs, agost i setembre 1937.

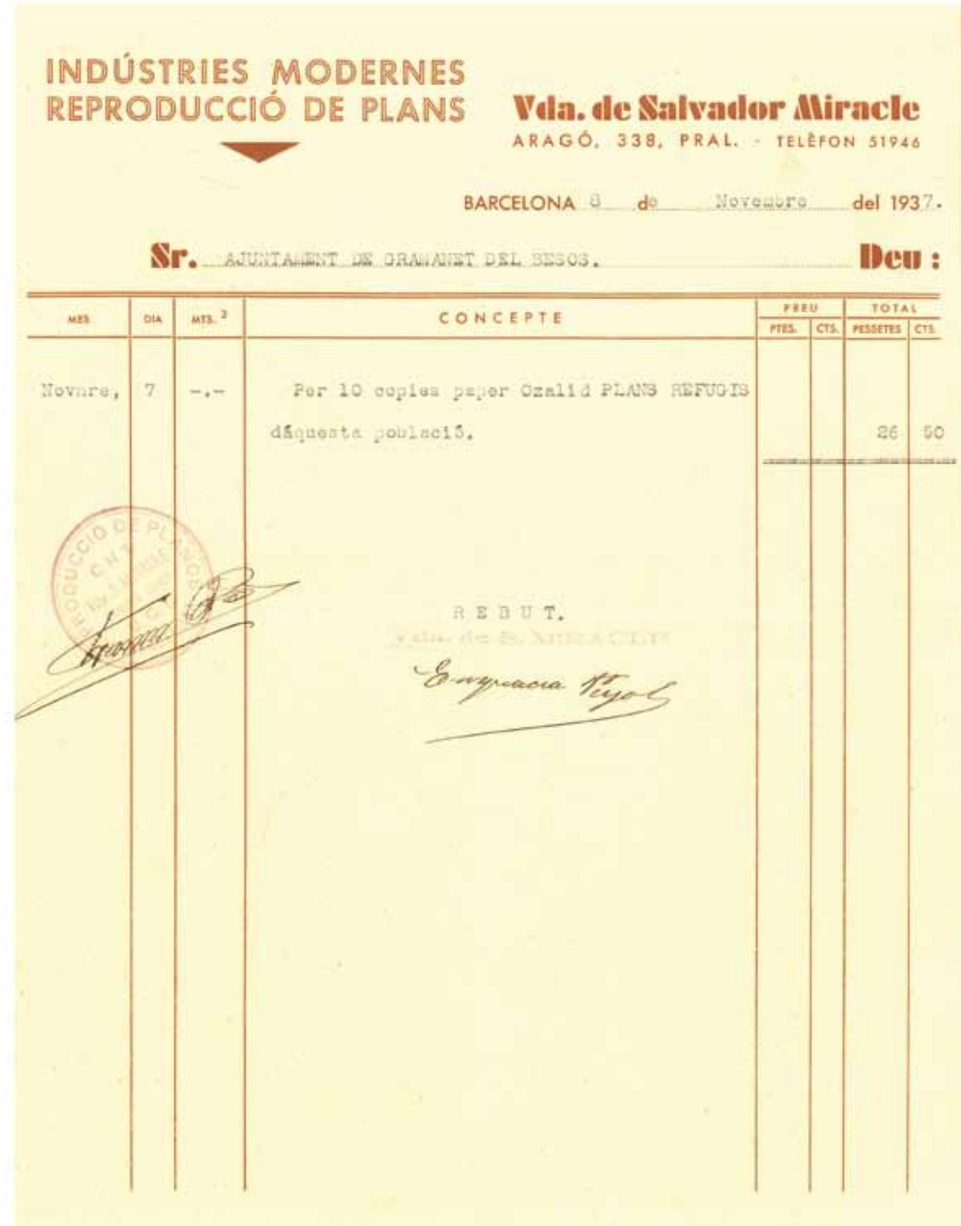

INDÚSTRIES MODERNES REPRODUCCIÓ DE PLANS

Vda. de Salvador Miracle

ARAGÓ, 338, PRAL. - TELÈFON 51946

BARCELONA 8 de Novembre del 1937.

Sr. AJUNTAMENT DE GRAMANET DEL BESOS. Deu :

MES	DIA	MTS.²	CONCEPTE	PREU PTES.	PREU CTS.	TOTAL PESSETES	TOTAL CTS.
Novmre,	7	-.-	Per 10 copies paper Ozalid PLANS REFUGIS d'aquesta població.			26	50

REBUT.

Vda. de Sa. MIRACLE

Enriqueta Reyes

Factura per la impressió de 10 còpies de plànols de refugis. (AHSCG, Caixa 219, Lliuraments desembre 1937).

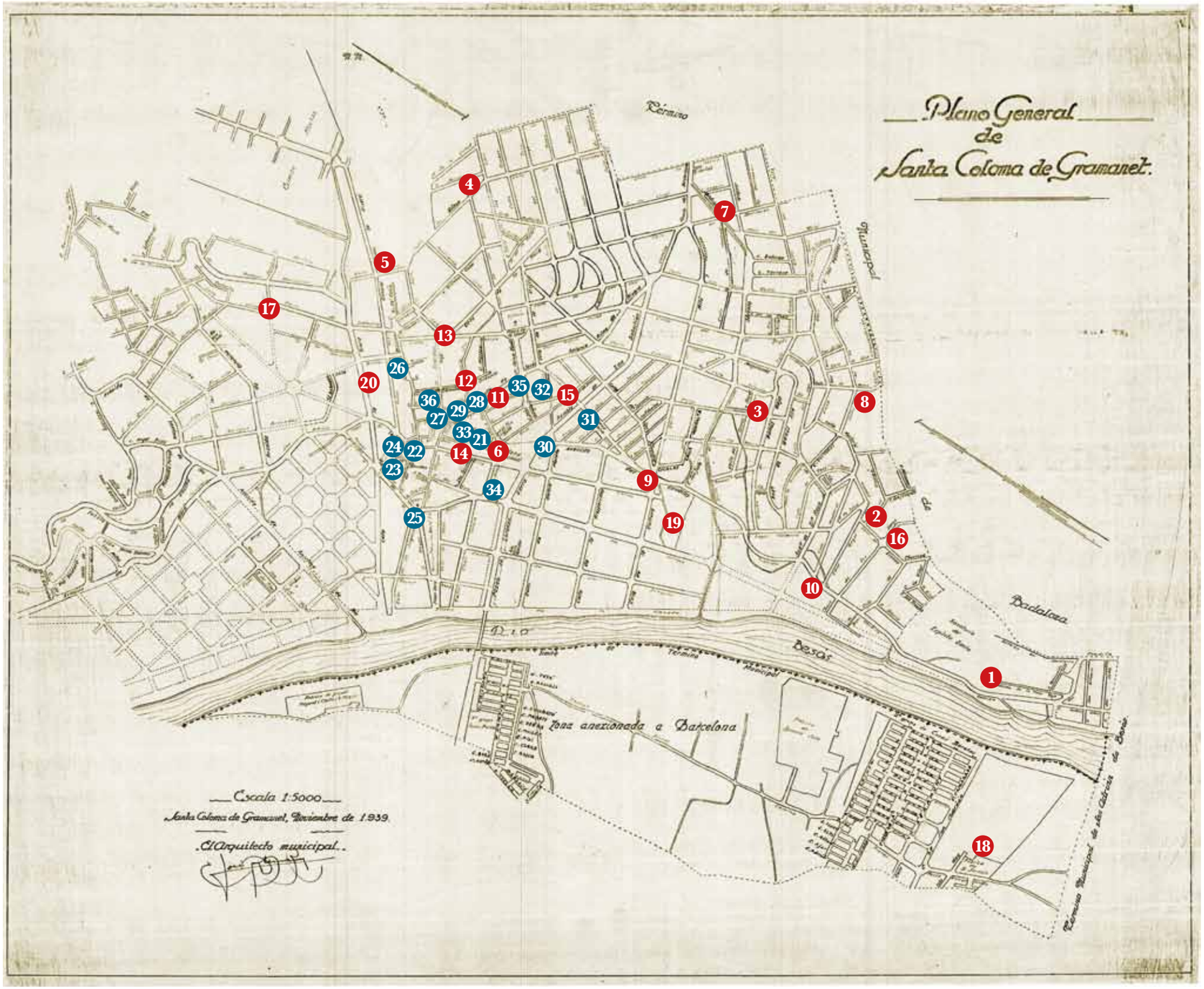

REFUGIS ANTIAERIS A GRAMENET DEL BESÒS 1936-1939

REFUGIS CONEGUTS PER FONTS ESCRITES

1. «El Molinet», Avinguda de la República
2. «Muntanya Partida», C/ Fivaller, davant del número 2
3. «El Pensament», C/ Torras i Bages, davant del núm. 67
4. C/ Wilson, al costat del núm. 37
5. C/ Prat de la Riba, al final del carrer
6. Plaça de la República
7. C/ Beethoven, C/ Rellotge, C/ Massenet
8. C/ Núria, davant del núm. 27
9. C/ Nakens, Carretera de Sant Adrià a la Roca
10. Avinguda de la República núm. 88-90
11. C/ Sant Pere núm. 3
12. Hospital Municipal (Can Roig i Torres)
13. Encreuament C/ Amèrica i C/ Ciutadella Alta
14. Escola de Can Rius (Can Sisteré)
15. Rambla de Sant Sebastià, C/ 27 de Enero, C/ General Mola
16. «Torre dels Lleons», C/ Elcano cantonada C/ Sant Jordi
17. C/ Balears cantonada C/ València
18. F-11 Fábrica Sanchís, proper al Segon Grup de Cases Barates Carles Aribau
19. Torre Balldovina
20. C/ Prat de la Riba, Riera de l'Escorxador núm. 148

REFUGIS SENSE LOCALITZACIÓ EXACTA

- «Almacén»
- Camí de la Font de l'Alzina
- Torrent de les Bruixes
- Cova de Bocanegra, proper al Puig Castellar

REFUGIS CONEGUTS PER FONTS ORALS

21. «Can Pascali»
22. Mas Fonollar, C/ Sant Jeroni núm. 1-3
23. C/ Safareig, Plaça de Montserrat Roig
24. C/ Safareig núm. 24
25. C/ Major, Plaça de l'Olimp
26. C/ Prat de la Riba núm. 52
27. «Fonda Cal Coronel», C/ Major núm. 22
28. C/ Major núm. 2
29. C/ Major núm. 5
30. Avinguda de la Generalitat núm. 2
31. Plaça d'en Ferran de Sagarra, C/ Sant Josep núm. 23
32. C/ Vistalegre núm. 43-45
33. C/ Sant Domènec núm. 11
34. Avinguda de Francesc Macià núm. 10, C/ Francesc Viñas
35. «Can Pata», C/ Sant Pere núm. 27
36. Passatge de la Ciutadella núm. 8

Plànol de Santa Coloma de Gramenet de l'any 1939 amb indicació dels refugis antiaeris que s'han pogut localitzar (Museu Torre Balldovina).

REFUGIS LOCALITZATS DOCUMENTALMENT

A continuació s'enumeren de manera detallada tots els refugis identificats a la documentació, tant oral com escrita. Per confeccionar el llistat, s'ha volgut mantenir la localització de l'època que aporten les fonts, però sempre afegint-hi les adreces actuals, ja que en moltes ocasions ha canviat tant la nomenclatura dels carrers com la numeració de les finques. A més, sempre que és possible, s'indica la tipologia constructiva de l'estructura, qui va construir el refugi, la seva capacitat i la data de construcció, o en el seu defecte, les dates de les referències documentals. Tots els refugis se situen sobre plànol, i amb aquesta finalitat, s'ha triat el plànol de la població de 1933 i el plànol realitzat per Josep Alemany Juvé, arquitecte municipal, el mes de novembre de 1939. En aquest segon cas, es tracta de la base planimètrica més propera al període de la guerra, en la qual a més figura un parcel·lari detallat de tots els carrers de la ciutat.

Cal esmentar que a diferència d'altres poblacions veïnes, en el cas de Santa Coloma de Gramenet, l'Arxiu Històric de la ciutat, l'Arxiu Municipal i l'Arxiu de Serveis Territorials, no conserven cap expedient de la construcció dels refugis antiaeris al municipi. Per aquest motiu, quasi tota la informació l'aporten de manera indirecta documents de l'Arxiu Històric, que en la majoria del casos són factures, lliuraments econòmics de les obres públiques dutes a terme per les brigades municipals, còpies d'oficis d'alcaldia o correspondència amb particulars o altres organismes públics de l'època. Tampoc es conserven els llibres d'actes de les sessions de l'Ajuntament del període de guerra, que van ser destruïts poc abans de l'entrada de les tropes franquistes a la població. L'absència de plànols o descripcions detallades, planteja problemes a l'hora d'identificar els refugis i també dificulta conèixer quina estructura i capacitat tenien.

En ocasions, alguns dels refugis se situen de manera aproximada, ja que les informacions són molt genèriques i poc precises. Altres vegades es fa del tot impossible fer una localització ni que sigui aproximada. La denominació d'un mateix refugi amb diferents noms, així com la no presència en la documentació dels refugis que aprofitaven soterranis o estructures preexistents, també és un aspecte que cal tenir present.

Actualment l'únic refugi accessible a la població és el que hi ha situat a la Torre Balldovina, seu del Museu Torre Balldovina. La resta, és molt probable que molts hagin desaparegut per sempre a conseqüència de la urbanització posterior dels espais on es trobaven. D'altres, en sabem que són en finques privades, molts dels quals ara són inaccessibles.

És per tot el que hem exposat que volem remarcar les dificultats a l'hora de situar i identificar tots els refugis de què tenim notícia a partir de la documentació i, deixar clar, que aquest llistat segurament tindrà canvis i noves incorporacions en un futur.

REFUGI DEL MOLINET

Situació: Avinguda de la República
Adreça actual: Avinguda de la Generalitat, a l'alçada del parc i el pont del Molinet
Tipologia: Galeria de mina
Promoció de la construcció: Pública, Ajuntament de Gramenet del Besòs
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referències documentals entre febrer i abril de 1937

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939, amb situació de l'avinguda de la República a l'alçada del Molinet. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

Apareix referenciat en la documentació com un dels primers refugis construïts a la població. La seva ubicació exacta és difícil d'establir, ja que només es menciona que és a l'avinguda de la República «en un lugar denominado El Molinet», sense especificar més, motiu pel qual es pot situar de manera aproximada a l'alçada de l'actual parc i pont del Molinet.

El mes de febrer de l'any 1937, la Cruz Roja Española Unidad Sanitaria de Gramanet del Besós havia instal·lat al municipi un total de vuit «puestos de socorro» distribuïts per diferents punts de la població. Al comunicat que es fa arribar a l'Ajuntament, el 15 de febrer, apareix com a «Puesto nº 1» el situat «en la Avenida de la República, lugar denominado EL MOLINET frente al refugio construido en dicho lugar» (vegeu document p. 66).[115]

Als lliuraments d'obres públiques de l'exercici de l'any 1937 (Ordre 137, Expedició per concepte núm. 24, Capítol 11, Partida 118, Article 7),[116] documentació econòmica generada per l'administració municipal, el refugi del Molinet apareix a la setmana del 8 al 13 de febrer com a «Refugios Molinet», amb 18 peons de la brigada municipal treballant-hi, 16 dels quals a 40 hores setmanals, 1 a 32 hores i 1 a 24 hores setmanals. Els treballs continuaven les dues setmanes següents, del dia 15 al 20, amb el mateix nombre de peons i quasi les mateixes hores; i la setmana del 22 al 27 de febrer, amb només sis peons. Al llarg del mes de març, el refugi continuava en construcció, del dia 1 al 6, i del 15 al 21, però amb un volum de treballadors molt menor. A partir d'aquesta data no hi ha més referències de treballs de la brigada municipal en aquest

[115] AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 1937.

[116] AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs febrer 1937.

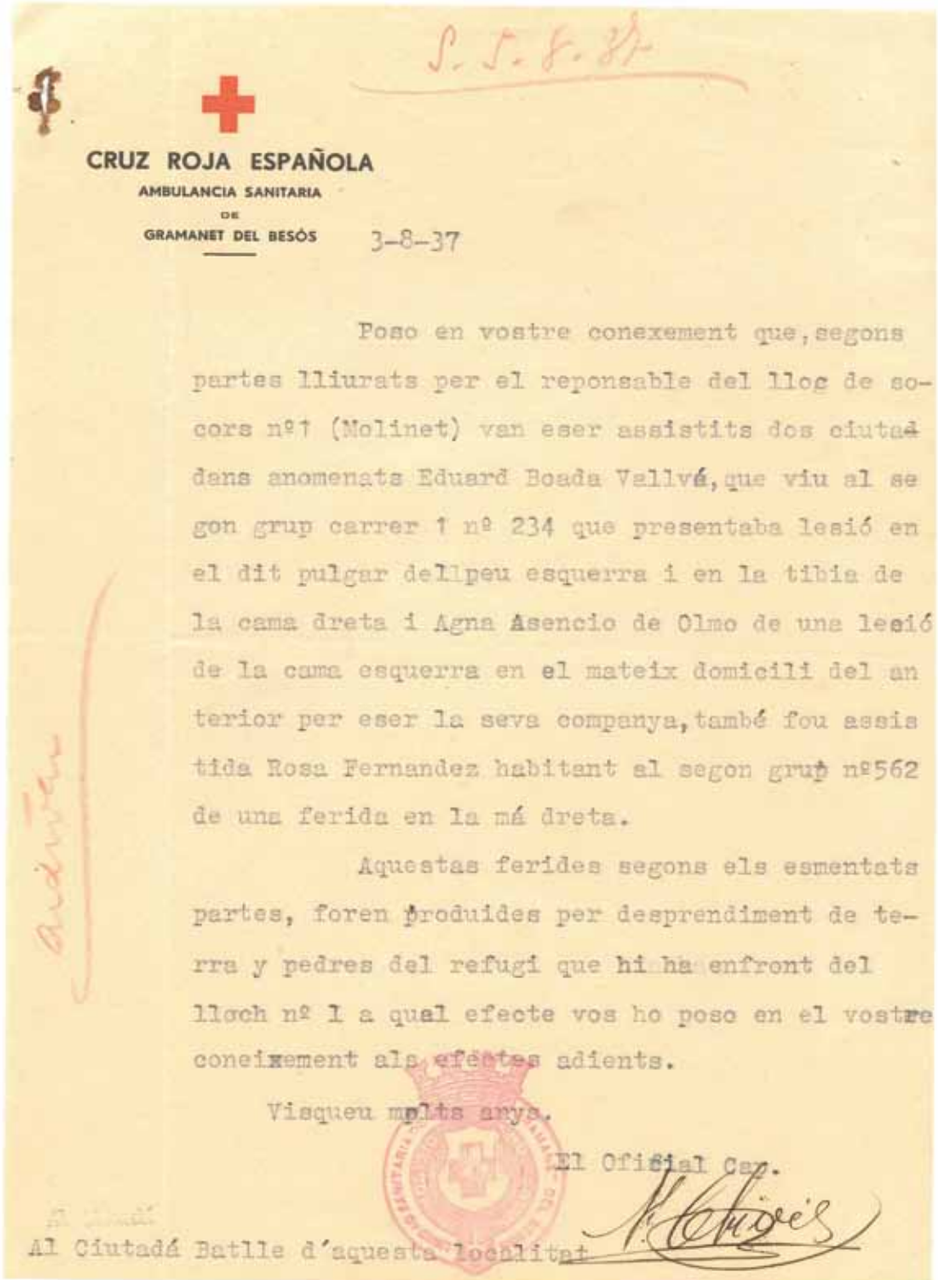

CRUZ ROJA ESPAÑOLA
AMBULANCIA SANITARIA
DE
GRAMANET DEL BESÓS

3-8-37

Poso en vostre conexement que, segons partes lliurats per el reponsable del lloc de socors nº1 (Molinet) van eser assistits dos ciutadans anomenats Eduard Boada Vallvé, que viu al segon grup carrer 1 nº 234 que presentaba lesió en el dit pulgar dellpeu esquerra i en la tibia de la cama dreta i Agna Asencio de Olmo de una lesió de la cama esquerra en el mateix domicili del anterior per eser la seva companya, també fou assistida Rosa Fernandez habitant al segon grup nº562 de una ferida en la má dreta.

Aquestas ferides segons els esmentats partes, foren produides per desprendiment de terra y pedres del refugi que hi ha enfront del lloch nº 1 a qual efecte vos ho poso en el vostre coneixement als efectes adients.

Visqueu molts anys.

El Oficial Cap.

Al Ciutadá Batlle d'aquesta localitat

Comunicat de la Cruz Roja Española Unidad Sanitaria de Gramanet del Besós en relació amb l'assistència sanitària de tres veïns ferits al refugi del Molinet. (AHSCG, Caixa 288, Correspondència, Societats, 1937).

refugi, cosa que pot indicar que les obres ja havien finalitzat (annex, documents 66 i 67).

El 23 d'abril de 1937 el refugi devia estar enllestit, fet que es pot deduir del comunicat de l'Ajuntament als Serveis Elèctrics Unificats de Catalunya en què es demanava que fos desconnectada la línia elèctrica que proveïa de llum diferents refugis de la població que donaven per acabats, entre els quals figura el que estava situat «Davant del "Molinet" en la carretera de Sant Adrià a La Roca» (annex, document 68).[117]

L'atenció sanitària donada a diversos veïns de la població per lesions produïdes dins del refugi, apareix en una nota de la Cruz Roja Española Unidad Sanitaria de Gramanet del Besós del dia 3 d'agost de l'any 1937. Aquesta nota posa en coneixement de l'Ajuntament l'assistència al lloc de socors núm. 1 a tres persones que havien patit diverses ferides al refugi situat davant del centre d'atenció sanitària: "«Aquestes ferides foren produïdes per desprendiment de terra i pedres del refugi que hi ha enfront del lloch nº 1».[118] A més indica que els ciutadans assistits «Eduard Boada Vallvé, que viu al segon grup carrer 1 nº 234 i Agna Asencio de Olmo en el mateix domicili del anterior» i «Rosa Fernandez habitant del segon grup nº 562», eren veïns del Segon Grup de Cases Barates de la població, a l'altre banda del riu del lloc anomenat Molinet. El fet que es mencioni que les ferides van ser produïdes «per desprendiment de terra i pedres», fa pensar en la possibilitat que la tipologia del refugi fos de galeria de mina, excavada al terreny natural sense revestiment de formigó o maons, en part o en la seva totalitat.

La compra per part de l'Ajuntament de material destinat al refugi, queda recollida en un rebut de 5,60 pessetes lliurat el 15 de febrer de 1937, «per quatre bombilles amb destí al refugi del Molinet» (annex, document 69).[119]

[117] AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Oficis alcaldia.

[118] AHSCG, Caixa 288, Correspondència, societats, 1937.

[119] AHSCG, Caixa 287, Lliuraments i càrrecs març 1937.

REFUGI DE LA «MUNTANYA PARTIDA»

Situació: Carrer de Fivaller, davant del núm. 2
Adreça actual: Carrer d'Elcano, a l'alçada dels números 1, 2 i 3
Tipologia: Desconeguda
Promoció de la construcció: Pública, Ajuntament de Gramenet del Besòs
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referències documentals entre febrer i març de 1937

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939, amb situació del refugi del carrer de Fivaller. (Servei d'Urbanisme, Cartografia històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

Com el refugi anterior, també és un dels primers construïts al municipi, situat al davant d'un dels punts de socors de la Cruz Roja Española Unidad Sanitaria de Gramanet del Besós: «Puesto nº. 2 - en la casa de la ciudadana Estrella Corsi Algueró, situada en la calle Fivaller nº. 2 (Arrabal Blasco Ibañez) frente al refugio construído denominado de la Montaña Partida» (vegeu document p. 66).[120]

La resta de documentació no identifica aquest refugi amb el nom de Muntanya Partida, sinó que hi fa referència denominantlo «Refugios-arrabal». Així apareix dins dels lliuraments d'obres públiques de l'exercici de l'any 1937 (Ordre 137, Expedició per concepte núm. 24, Capítol 11, Partida 118, Article 7).[121] Els treballs de la brigada municipal que figuren es limiten a tres peons a 40 hores per cap la setmana del 15 al 20 de febrer, dos peons, un a 40 hores i l'altre a 32 hores, la setmana del 22 al 27 i tres peons la setmana del 1 al 6 de març.[122] La coincidència de la denominació en els lliuraments amb la que es fa al comunicat de la Creu Roja, «Arrabal Blasco Ibañez», a més de la situació del refugi que està localitzat al barri del Raval, fa pensar que es tracta del mateix refugi, i no de dos de diferents (annex, documents 70 i 71).

L'última menció del refugi a la documentació correspon a una factura de la impremta Modern Gràfic emesa el 30 d'agost de 1937,[123] en la qual apareix la referència de 20 talonaris impresos del «Refugi Rabal».

[120] AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 1937.
[121] AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs febrer 1937.
[122] AHSCG, Caixa 287, Lliuraments i càrrecs març 1937.
[123] AHSCG, Caixa 286, Lliuraments i càrrecs, agost-setembre 1937.

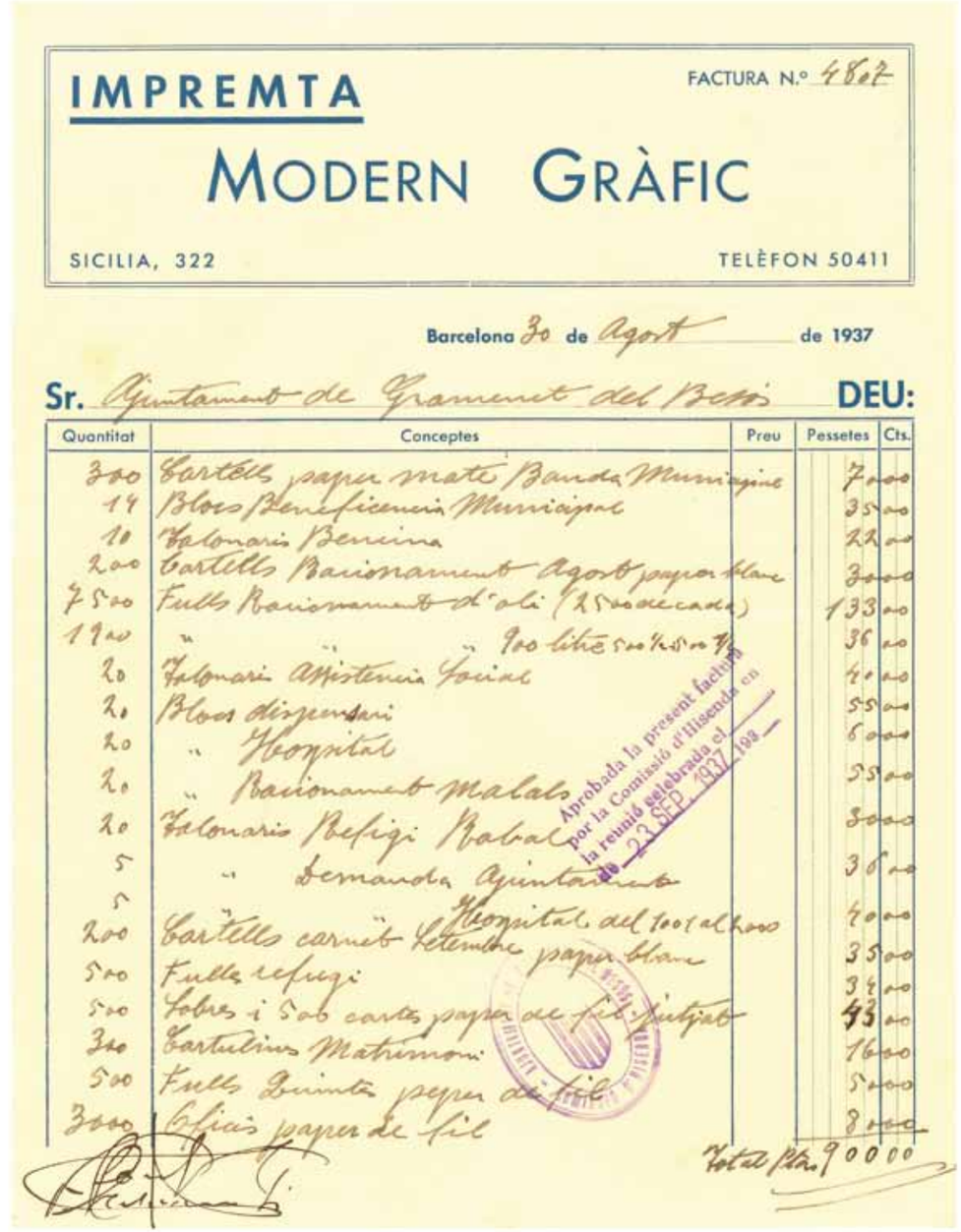

IMPREMTA
MODERN GRÀFIC
SICILIA, 322 TELÈFON 50411

FACTURA N.º 4807

Barcelona 30 de Agost de 1937

Sr. Ajuntament de Gramenet del Besòs DEU:

Quantitat	Conceptes	Preu	Pessetes	Cts.
300	Cartells papier mate Banda Municipal		7	00
14	Blocs Beneficencia Municipal		35	00
10	Talonaris Benzina		22	00
200	Cartells Racionament Agost papier blanc		30	00
7500	Fulls Racionament d'oli (25 ... caixa)		133	00
1900	" " " 900 litre 500 ...		36	00
20	Talonaris Assistencia Social		40	00
20	Blocs dispensari		55	00
20	" Hospital		60	00
20	" Racionament Malats		55	00
20	Talonaris Refugi Rabal		80	00
5	" Demanda Ajuntament		36	00
5	Hospital del 100 al 500		40	00
200	Cartells carnet Setembre papier blanc		35	00
500	Fulls refugi		34	00
500	Sobres i sobres cartes papier de fil justificat		43	00
300	Cartulins Matrimoni		16	00
500	Fulls Quinta papier de fil		50	00
3000	Oficis papier de fil		80	00
		Total Pts.	900	00

Aprobada la present factura per la Comissió d'Hisenda en la reunió celebrada el 23 SEP. 1937

Factura per la impressió de cartells, rebuts i talonaris de refugis. (AHSCG, Caixa 286, Lliuraments i càrrecs agost-setembre 1937).

REFUGI DEL PENSAMENT

Situació: Carrer de Torres i Bages, davant del núm. 67
Adreça actual: Carrer de Torras i Bages (davant del núm.41), núm. 52
Tipologia: Desconeguda
Promoció de la construcció: Pública, Ajuntament de Gramenet del Besòs
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referència documental febrer de 1937

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939, amb situació del refugi del carrer de Torras i Bages. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

Situat al davant de la finca núm. 67 del carrer de Torras i Bages és, com els dos anteriors, un refugi ja construït al mes de febrer de l'any 1937. També s'hi fa referència en el comunicat de la Creu Roja al parlar del «Puesto nº. 3 - en la calle Torres y Bages, nº. 67 domicilio del ciudadano Antonio Aledo Martínez, frente al refugio construido denominado del "Pensament"» (vegeu document p. 66).[124]

Entre els dies 15 i 27 de febrer de 1937, als lliuraments d'obres públiques de l'exercici de l'any 1937 (Ordre 137, Expedició per concepte núm. 24, Capítol 11, Partida 118, Article 7)[125] apareix com a «Refugios Pensament». Els treballs que es desenvolupaven entre aquests dies comptaven amb un total de 4 peons a 40 hores per cap del 15 al 20 de febrer i 3 peons el mateix nombre d'hores la setmana del 22 al 27 del mateix mes. Encara que en el document de la Creu Roja s'hi menciona el refugi com a ja construït, queda clar que a finals de febrer les brigades municipals encara hi treballaven i que, per tant, no estava del tot acabat. La setmana de l'1 al 6 de març encara hi treballaven dos peons de les brigades municipals (annex, document 70).[126]

[124] AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 1937.

[125] AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs, febrer 1937.

[126] AHSCG, Caixa 287, Lliuraments i càrrecs, març 1937.

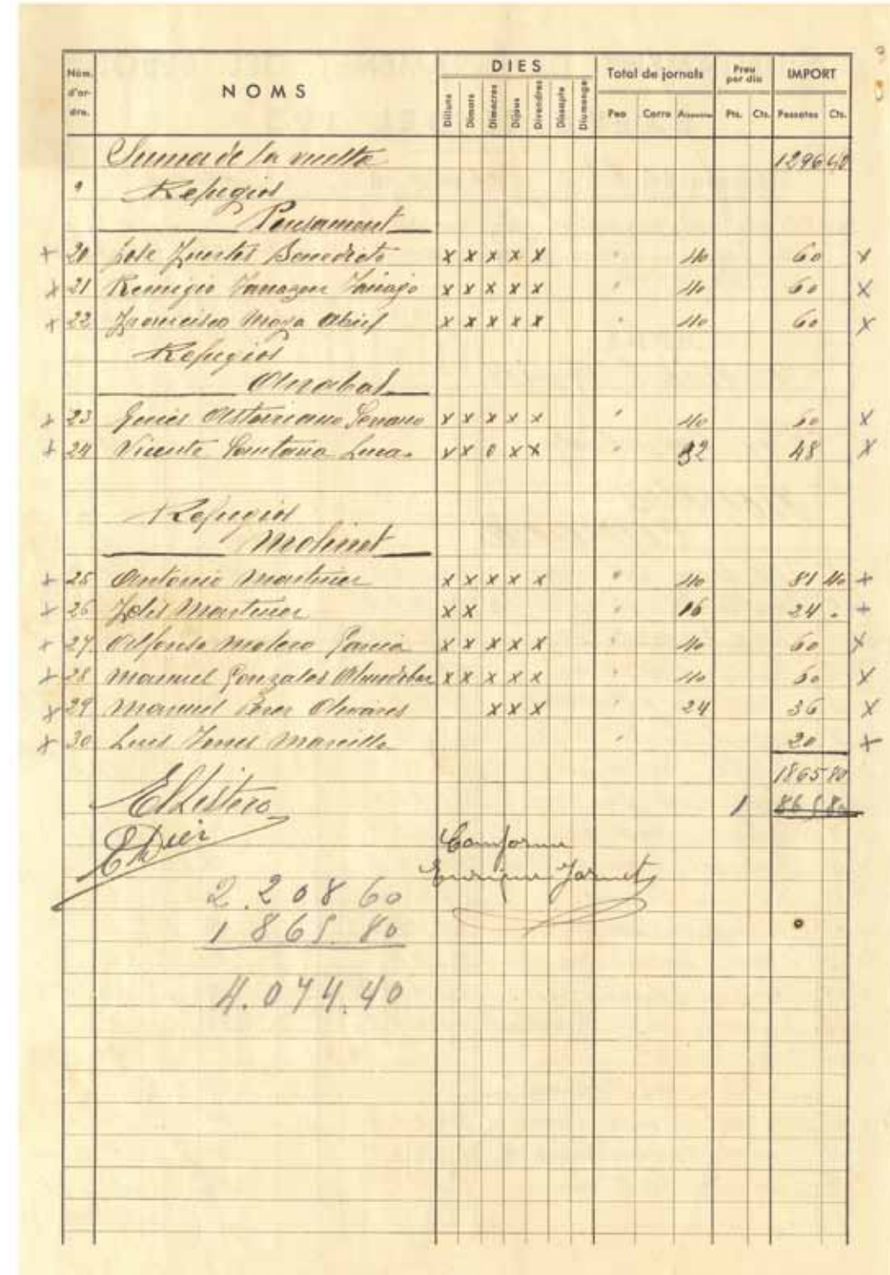

Jornals de la brigada municipal al refugi del Pensament, la setmana del 22 al 27 de febrer de 1937. (AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs febrer, 1937).

REFUGI DEL CARRER DE WILSON

Situació: Carrer de Wilson, al costat del núm. 37
Adreça actual: Carrer de Wilson, entre el núm. 53 i els números 57-59
Tipologia: Desconeguda
Promoció de la construcció: Desconeguda
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referència documental febrer de 1937

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939, amb situació del refugi del carrer de Wilson. (Servei d'Urbanisme, Cartografia històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

S'hi fa referència en el segon comunicat de la Creu Roja, emès el 25 de febrer de 1937, en què exposa els llocs de socors nous de la població. Entre altres parla del «Puesto nº. 5 - en la calle Wilson, 37 domicilio del ciudadano Enrique Guixé, lado del refugio en construcción en dicha calle» (vegeu document p. 67).[127] No hi ha més dades sobre aquest refugi, només es pot deduir que el refugi estava en construcció el 25 de febrer, segons el document. L'absència d'aquest refugi en els lliuraments d'obres públiques, pot indicar que es tractava d'una estructura privada construïda per alguns dels veïns del carrer.

[127] AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 1937.

REFUGI DEL CARRER DE PRAT DE LA RIBA

Situació: Carrer de Prat de la Riba, «al final de l'esmentat carré»
Adreça actual: Carrer de Prat de la Riba amb el carrer d'en Gaspar
Tipologia: Desconeguda
Promoció de la construcció: Privada, veïnal
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referència documental març de 1937, sol·licitud del permís

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939, amb situació del refugi del carrer de Prat de la Riba. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

Pocs dies després del primer bombardeig sobre Gramenet del Besòs, succeït el 13 de març de 1937, els veïns del carrer de Prat de la Riba presentaven un escrit el 30 de març, mitjançant el qual sol·licitaven a l'Ajuntament permís per a la construcció d'un refugi antiaeri: «sol-licitent d'aquest Ajuntament el permis i assessoria tècnica per habilitá un refugi contra bombardeig aeri, al final de l'esmentat carré, segons model estudiat per nosaltres o bé atenent-se á les característiques que s'ens indiquin».[128] Es tractaria d'un refugi privat que s'havia de construir per iniciativa del veïns d'aquest carrer. La petició que feien a l'Ajuntament, en aquest cas, era l'assessorament tècnic necessari per construir-lo. L'absència de més documentació planteja si aquest refugi es va arribar a construir, ja que només tenim constància de la sol·licitud del permís.

Quant a la seva ubicació, els plànols de 1933 i 1939 mostren com el carrer de Prat de la Riba estava urbanitzat fins a l'alçada del carrer d'en Gaspar, lloc al qual segurament es refereix el document atès que assenyala el punt al qual es pretenia fer la construcció com «al final de l'esmentat carré». Actualment, el carrer de Prat de la Riba presenta habitatges fins a l'encreuament amb el carrer d'en Gaspar, igual que a l'any 1937, mentre que la seva continuació en direcció al Recinte Torribera està urbanitzat amb serveis com l'Escola Pallaresa, l'Institut Numància, les pistes poliesportives de Prat de la Riba i el pavelló poliesportiu La Bastida, de construcció relativament nova sobre terrenys que no estaven urbanitzats.

[128] AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats 1936-1938, Peticions a l'Ajuntament, nº 281/10, 30/03/1937.

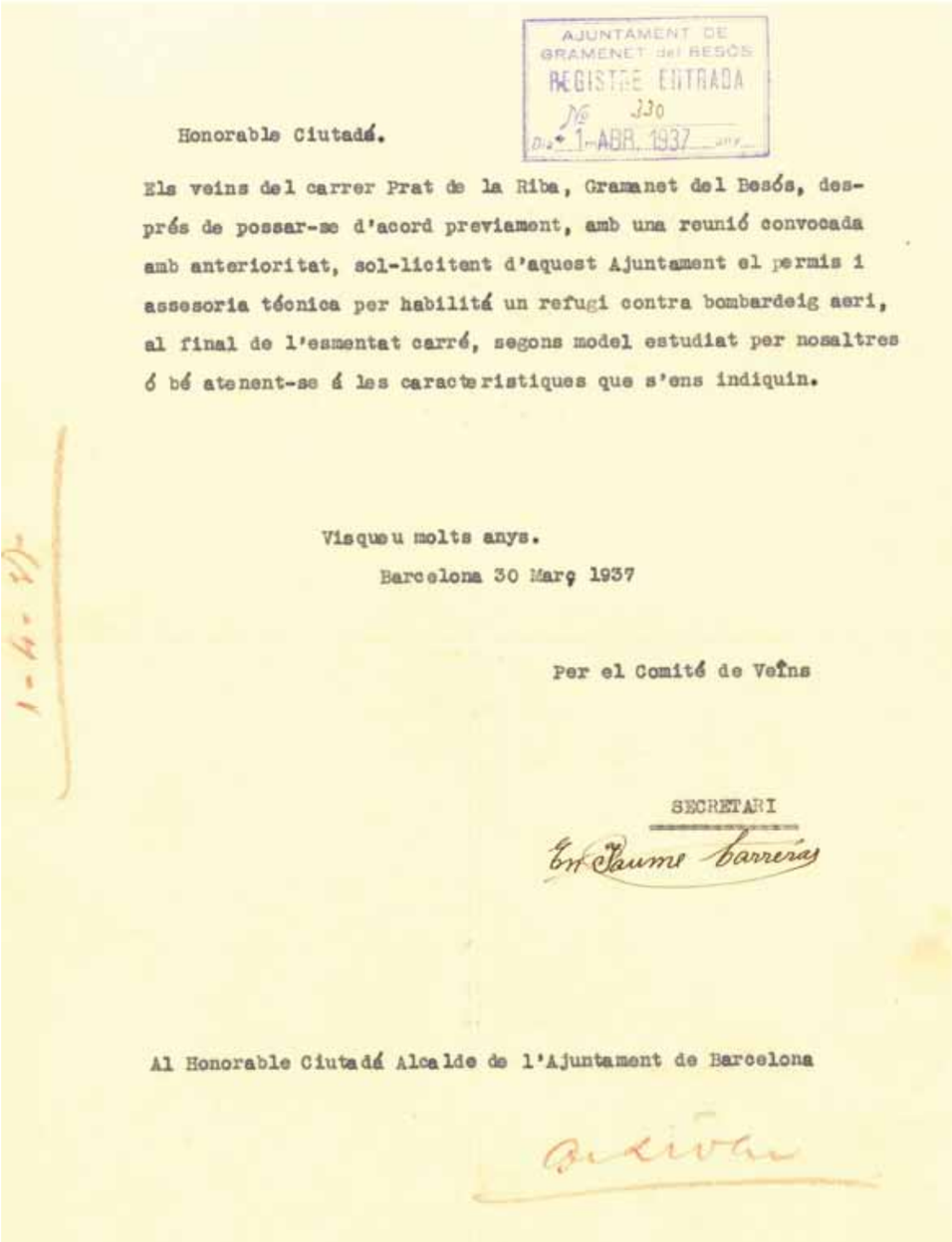

AJUNTAMENT DE GRAMENET del BESÒS
REGISTRE ENTRADA
Nº 330
Dia 1-ABR. 1937

Honorable Ciutadá.

Els veins del carrer Prat de la Riba, Gramanet del Besós, després de possar-se d'acord previament, amb una reunió convocada amb anterioritat, sol-licitent d'aquest Ajuntament el permis i assesoria técnica per habilitá un refugi contra bombardeig aeri, al final de l'esmentat carré, segons model estudiat per nosaltres ó bé atenent-se á les caracteristiques que s'ens indiquin.

Visqueu molts anys.

Barcelona 30 Març 1937

Per el Comité de Veïns

SECRETARI

Al Honorable Ciutadá Alcalde de l'Ajuntament de Barcelona

Sol·licitud dels veïns del carrer de Prat de la Riba per a construir un refugi. (AHSCG, Caixa 281, Instàncies i Certificats 1936-1938, Peticions a l'Ajuntament, nº 281/10, 30/03/1937).

REFUGI DE LA PLAÇA DE LA REPÚBLICA

Situació: Plaça de la República
Adreça actual: Plaça de la Vila
Tipologia: Galeria de mina
Promoció de la construcció: Pública, Ajuntament de Gramenet del Besòs
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referències documentals entre març de 1937 i desembre de 1938.

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939, amb situació del refugi de la plaça de la República. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

La primera referència documental correspon al mes de febrer de l'any 1937, quan ja apareix al segon comunicat de la Cruz Roja Española Unidad Sanitaria de Gramanet del Besós que exposa la situació al municipi dels vuit «puestos de socorro» distribuïts per diferents punts de la població. A la nota que es fa arribar a l'Ajuntament el 25 de febrer apareix com a «Puesto nº 7» el situat «en la carretera de la Roca, nº 37- frente teléfonos, domicilio del ciudadano Enrique Llurba, cerca del refugio del la Plaza República» (vegeu document p. 67).[129] No especifica si aquest ja estava construït o estava en construcció, però documentació de mesos posteriors mostra un important moviment de paletes i peons de la brigada municipal en els treballs d'aquest refugi. Així ho constaten els lliuraments d'obres públiques de l'exercici de l'any 1937 (Ordre 244, Expedició per concepte núm. 38, Capítol 11, Partida 110, Article 3),[130] en què apareix com «Refugios Plaza». La setmana de l'1 al 6 de març participaven en els treballs de construcció un total de 8 peons de la brigada municipal, a 40 hores setmanals (annex, document 71). El mes de juliol les tasques desenvolupades en aquest refugi eren esporàdiques, igual que els mesos d'octubre, novembre i desembre. En l'exercici de l'any 1937 (Ordre 736 i 833, Expedició per concepte núm. 102 i 115, Capítol 11, Partida 110, Article 3),[131] apareix com a «Refugios Plaza» i entre la setmana del 25 al 29 d'octubre, i la de l'1 i el 27 de novembre, participen en els treballs de construcció un total de 2 paletes i 2 peons.

Sabem que el 13 de desembre de l'any 1937 les obres continuaven perquè un dic-

[129] AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 1937.

[130] AHSCG, Caixa 287, Lliuraments i càrrecs, març 1937.

[131] AHSCG, Caixa 294, Lliuraments i càrrecs octubre - novembre 1937.

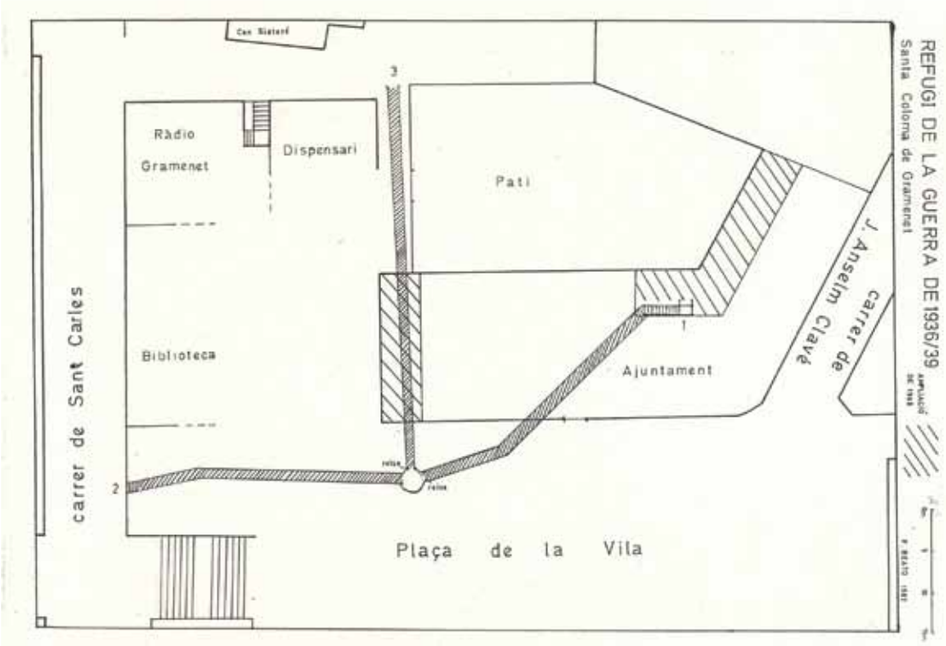

Plànol de situació del refugi de la plaça de la Vila l'any 1982. (Museu Torre Balldovina)

tamen de la Comissió de Foment es refereix al perill existent en una de les entrades del refugi per la poca espessor de la capa de terra que el protegeix, i demanava que les terres extretes en la construcció es dipositessin a sobre d'aquesta entrada: «tenint en compte la poca espessor de terra existent al damunt d'una de les entrades que miren a la Carretera, del refugi construit a la Plaça de la República, i considerant que això pot ésser un perill pel públic que hi acudeix els dies de bombardeig, té a bé proposar a l'Ajuntament es digni acordar que les terres que es treuen de dit refugi es tirin al damunt de l'entrada de referència, per tal que la mateixa ofereixi més condicions de seguretat» (annex, document 72).[132]

Un plànol de l'any 1982, procedent del Servei d'Urbanisme de l'Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet, permet conèixer quin era el traçat del refugi de la plaça de la Vila en relació amb l'edifici del consistori. El plànol marca tres entrades: una just al darrere de la façana principal de l'edifici de l'Ajuntament, tal com era abans de la reforma de 1968; una segona entrada al carrer de Sant Carles i una tercera a davant de la façana principal actual de l'edifici de Can Sisteré. En total, tres trams de galeria amb un traçat bastant rectilini que es localitzen molt a tocar de l'edifici del govern municipal, que era un dels refugis públics importants de la població.

Altres documents, com les factures de materials de construcció adreçades a l'Ajuntament,

[132] AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats, 1936-1938, Dictàmens, núm. 281/3, 1937.

FERRERIA I FERRETERIA

CARTRÓ CUIRO - TELES METAL·LIQUES - BATERIA DE CUINA - EINES DE TOTES MENES

Francesc Pla

Carrer Major, 2 - ~~STA. COLOMA DE~~ GRAMENET

~~Santa Coloma~~ 31 de Desembre de 1937

Sr. Ajuntament (Refugi de la Plaça) DEU:

Mes	Dia		Preu	Pessetes	Cts.
Desembre	8	112 tomillos de 50		23	40
	"	24 " " 70		8	40
	"	30 " sorca llima		10	50
	"	120 arandelas		5	
	"	1/4 kg de punts		2	
	"	1 candado		12	
	"	1 fulla serra		2	
	"	1 rotllo cinta isolar		2	50
	"	13 grapes		2	25
				73	05

Conforme

Rebut

Francesc Pla

Factura de material de ferreteria destinat al refugi de la Plaça. (AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs desembre 1938).

evidencien la promoció pública del refugi. En algunes hi figuren trameses destinades al «Refugio Pl», com el cas del proveïment per part del Sindicato Industrial de la Edificación, Madera y Decoración de 15 sacs de ciment ràpid,[133] el dia 4 de desembre de l'any 1937 (annex, document 73). O el material de ferreteria, cargols, puntes, cadenats,... facturat per la ferreteria de Francesc Pla el 31 de desembre de 1937 a l'«Ajuntament (Refugi de la Plaça)».[134]

El 15 de febrer de 1937 a les 17.00 hores, Josep Bosch Casanovas, peó de la brigada municipal, va tenir un accident laboral al refugi de la plaça de la República. Un comu-

[133] AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs, gener 1938.

[134] AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs, desembre 1938.

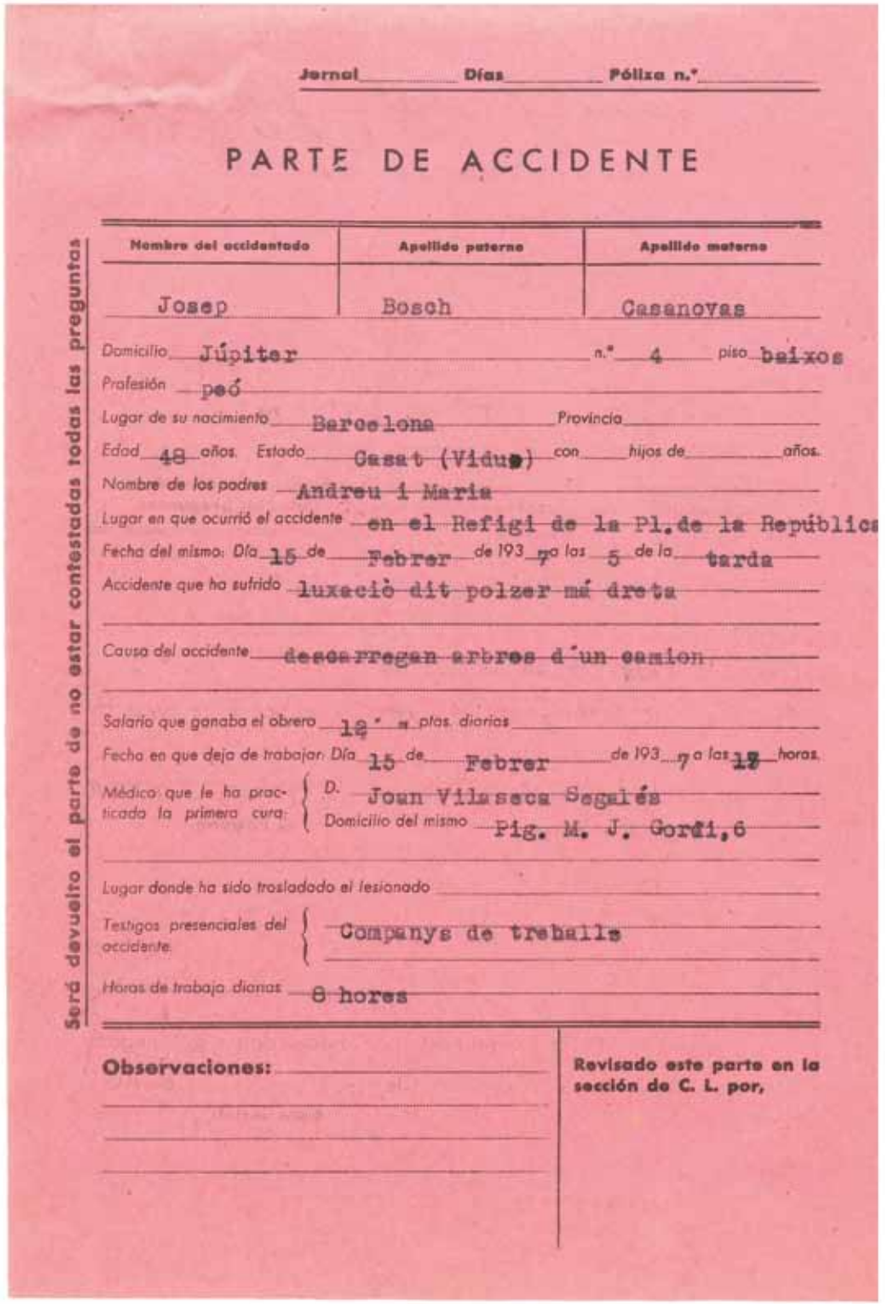

Jornal _____ Días _____ Póliza n.º _____

PARTE DE ACCIDENTE

Será devuelto el parte de no estar contestadas todas las preguntas

Nombre del accidentado	Apellido paterno	Apellido materno
Josep	Bosch	Casanovas

Domicilio Júpiter n.º 4 piso baixos
Profesión peó
Lugar de su nacimiento Barcelona Provincia
Edad 48 años. Estado Casat (Viduo) con hijos de años.
Nombre de los padres Andreu i Maria
Lugar en que ocurrió el accidente en el Refugi de la Pl. de la República
Fecha del mismo: Día 15 de Febrer de 193 7 a las 5 de la tarde
Accidente que ha sufrido luxació dit polzer mà dreta
Causa del accidente descarregan arbres d'un camion
Salario que ganaba el obrero 12 " " ptas. diarias
Fecha en que deja de trabajar: Día 15 de Febrer de 193 7 a las 12 horas.
Médico que le ha practicado la primera cura: D. Joan Vilaseca Segalés
Domicilio del mismo Pig. M. J. Gordi, 6
Lugar donde ha sido trasladado el lesionado
Testigos presenciales del accidente: Companys de treballs
Horas de trabajo diarias 8 hores

Observaciones:

Revisado este parte en la sección de C. L. por,

Comunicat d'accident laboral de Josep Bosch. (AHSCG, Caixa 249).

nicat d'accident especificava la lesió, «luxació dit polzer mà dreta»; la causa, «descarregant arbres d'un camió»; i el lloc, «el Refugi de la Pl. de la República».[135] Un altre accident es produïa al refugi, en aquest cas el 9 d'abril de 1937, quan el que també era peó de la brigada municipal, Antoni Fernández Contreras, es feia «una distenció articular del peu esquerra» transportant terres amb un carretó (annex, document 74).[136]

[135] AHSCG, Caixa 249.
[136] AHSCG, Caixa 249.

REFUGI DELS CARRERS DE BEETHOVEN, DEL RELLOTGE I DE MASSENET

Situació: Carrer de Beethoven, carrer del Rellotge i carrer de Massenet
Adreça actual: Carrer de Beethoven, carrer del Rellotge i carrer de Massenet
Tipologia: Desconeguda
Promoció de la construcció: Pública, Ajuntament de Gramenet del Besòs
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referències documentals entre febrer i abril de 1937

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939, amb situació dels carrers de Beethoven, del Rellotge i de Massenet. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

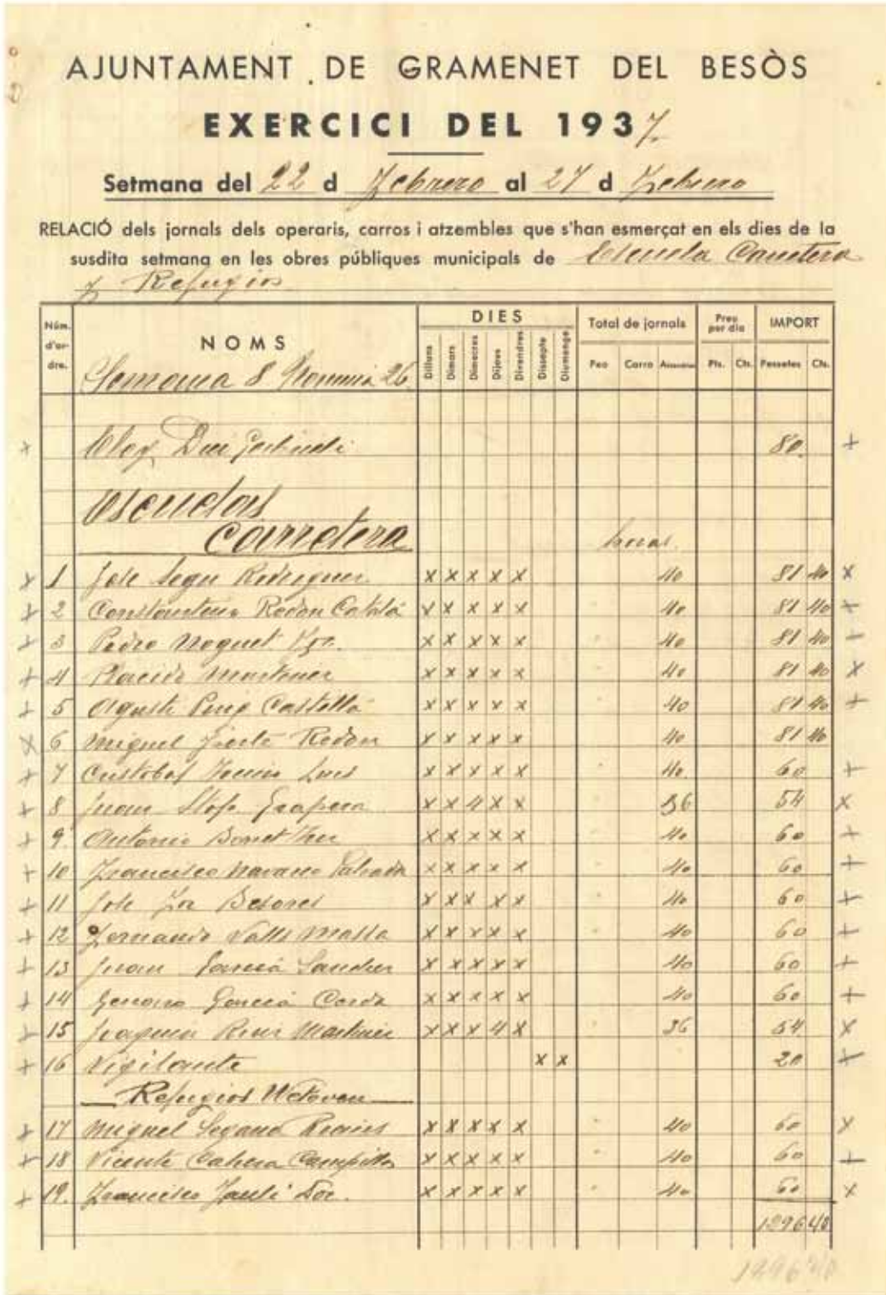

AJUNTAMENT DE GRAMENET DEL BESÒS

EXERCICI DEL 1937

Setmana del 22 d Febrero al 27 d Febrero

RELACIÓ dels jornals dels operaris, carros i atzembles que s'han esmerçat en els dies de la susdita setmana en les obres públiques municipals de Obertura Carretera y Refugios

Núm. d'ordre	NOMS	Dilluns	Dimarts	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissabte	Diumenge	Total de jornals: Peo	Carro	Assistent	Preu per dia: Pts.	Cts.	IMPORT: Pessetes	Cts.
	Semana 8 Número 26														
	Wez Dos Jubilats													80	
	Obertura Carretera														
1	José Segu Rodriguez	x	x	x	x	x					40			81	40
2	Constantino Recon Calvó	x	x	x	x	x					40			81	40
3	Pedro Noguet Vgo.	x	x	x	x	x					40			81	40
4	Placido Montoliu	x	x	x	x	x					40			81	40
5	Agustin Puig Castillo	x	x	x	x	x					40			81	40
6	Miguel Farto Redon	x	x	x	x	x					40			81	40
7	Cristobal Yecino Luis	x	x	x	x	x					40			60	
8	Juan José Gaspera	x	x	4	x	x					36			54	
9	Antonio Bonet Tres	x	x	x	x	x					40			60	
10	Francisco Navarro Salvatella	x	x	x	x	x					40			60	
11	José La Batonet	x	x	x	x	x					40			60	
12	Fernando Valls Molla	x	x	x	x	x					40			60	
13	Juan Ferrer Sanchez	x	x	x	x	x					40			60	
14	Genaro Ferrer Corda	x	x	x	x	x					40			60	
15	Joaquin Ruiz Martinez	x	x	x	4	x					36			54	
16	Vigilante						x	x						20	
	Refugios Wetoven														
17	Miguel Segarra Rovira	x	x	x	x	x					40			60	
18	Vicente Cabera Campillo	x	x	x	x	x					40			60	
19	Francisco Pauli Soc.	x	x	x	x	x					40			60	
														1296	40

Lliuraments d'obres públiques de la setmana del 22 al 27 de febrer de 1937. (AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs, febrer 1937).

Situat entre aquests tres carrers, sense que la documentació n'especifiqui la situació exacta. La documentació es limita a parlar del carrer de Beethoven, tal com consta als lliuraments d'obres públiques de l'exercici de l'any 1937 (Ordre 137, Expedició per concepte núm. 24, Capítol 11, Partida 118, Article 7)[137] del mes de febrer, com a «Refugios Wettoven" i "Refugios Wetoven". La setmana del 15 al 20 de febrer hi treballaven un total de 4 peons de la brigada municipal, 3 d'ells, 40 hores setmanals i 1, 8 hores setmanals. La setmana següent, del dia 22 al 27, 3 de peons feien un total de 40 hores setmanals cadascun.

El 23 d'abril de 1937 figura al comunicat adreçat als Serveis Elèctrics Unificats de Catalunya, que demanava el tall de subministrament elèctric als refugis construïts a la població situats diferents punts, entre els quals es troba el de «els carrers de Beethowen, Rellotge i Massanet» (annex, document 68).[138]

Tant el llistat dels jornals de la brigada municipal com el document referent al subministrament elèctric, són una mostra evident de la participació de l'Ajuntament en la construcció.

[137] AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs febrer 1937.

[138] AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Oficis alcaldia abril-juliol 1937.

REFUGI DEL CARRER DE NÚRIA

Situació: Carrer de Núria davant del núm.27
Adreça actual: Carrer de Núria davant dels números 29-33.
Tipologia: Desconeguda
Promoció de la construcció: Pública, Ajuntament de Gramenet del Besòs
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referències documentals entre abril i agost de 1937

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939, amb situació del refugi del carrer de Núria. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

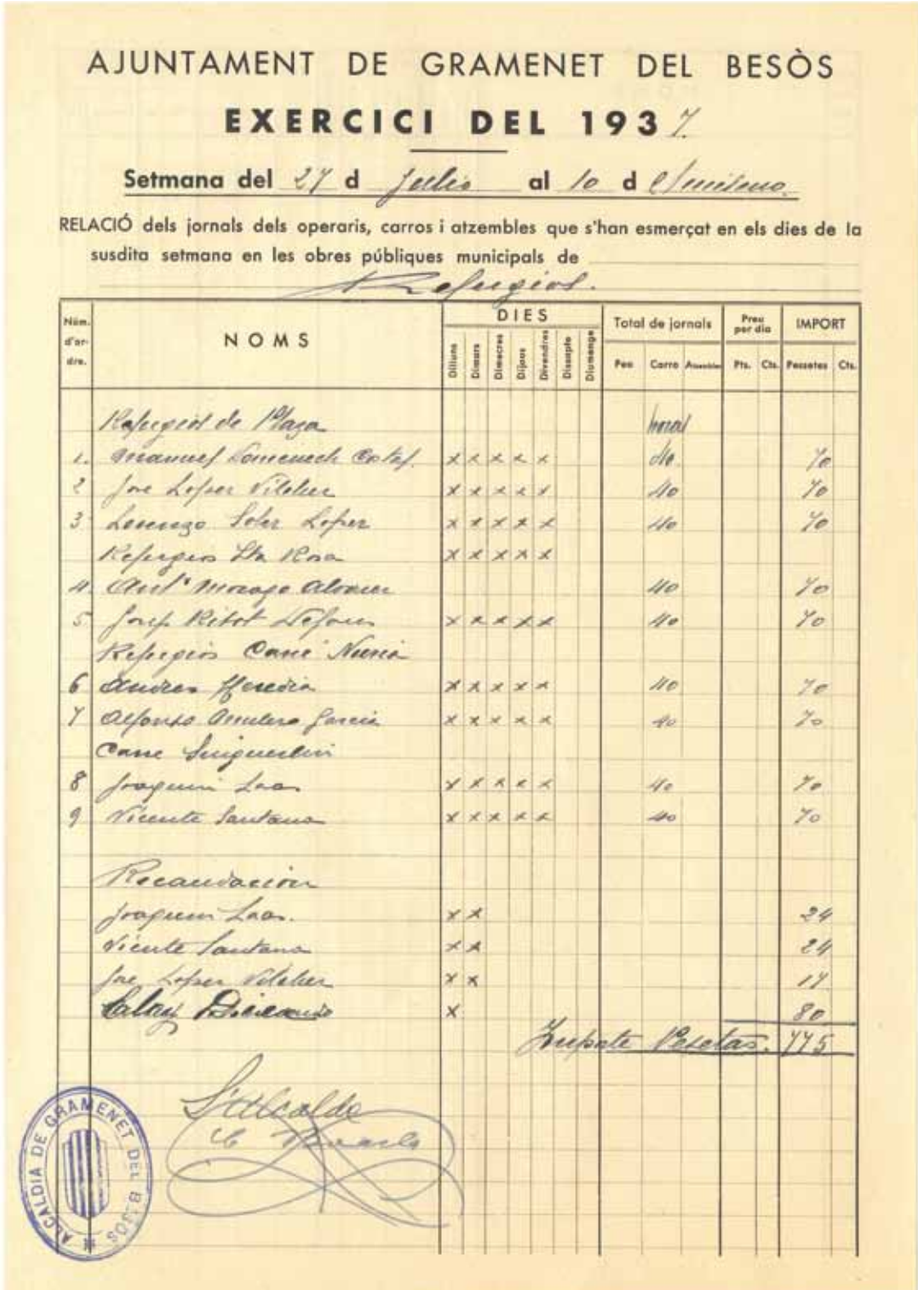

AJUNTAMENT DE GRAMENET DEL BESÒS

EXERCICI DEL 1937

Setmana del 27 d Juliol al 10 d Setembre

RELACIÓ dels jornals dels operaris, carros i atzembles que s'han esmerçat en els dies de la susdita setmana en les obres públiques municipals de Refugios.

Núm. d'ordre.	NOMS	Dilluns	Dimarts	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissapte	Diumenge	Total de jornals: Peu	Carro	Atzemble	Preu per dia: Pts.	Cts.	IMPORT: Pessetes	Cts.
	Refugios de Plaza									Jornal					
1.	Manuel Lamenech Cotet	x	x	x	x	x				40				70	
2.	Jose Lopez Villalba	x	x	x	x	x				40				70	
3.	Lorenzo Soler Lopez	x	x	x	x	x				40				70	
	Refugios Da Rosa	x	x	x	x	x									
4.	Anto.o Moraga Alonso									40				70	
5.	Jose Ribot Lopez	x	x	x	x	x				40				70	
	Refugios Carré Nuria														
6.	Andres Heredia	x	x	x	x	x				40				70	
7.	Alfonso Romero Garcia	x	x	x	x	x				40				70	
	Carre Siguenzi														
8.	Joaquin Leon	x	x	x	x	x				40				70	
9.	Vicente Santana	x	x	x	x	x				40				70	
	Recaudacion														
	Joaquin Leon	x	x											24	
	Vicente Santana	x	x											24	
	Jose Lopez Villalba	x	x											14	
	Calay Picando	x												80	
										Importe Pesetas				445	

Lliuraments d'obres públiques de la setmana del 27 de juliol de 1937. (AHSCG, Caixa 219, Lliuraments 1937).

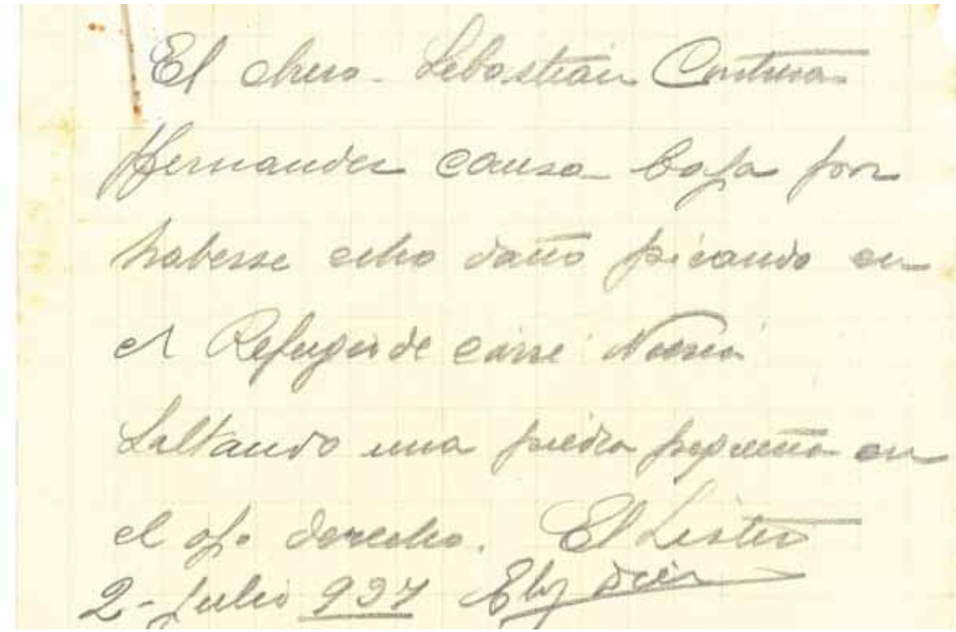

El obrero Sebastián Contrera Hernandez causa baja por haberse echo daño picando en el Refugio de carré Nuria Saltando una piedra pequeño en el ojo derecho. El Letrado

2-Julio 937

Nota manuscrita comunicant la baixa de Sebastià Contrera. (AHSCG, Caixa 249).

Situat davant del núm. 27 del carrer de Núria, en un espai sense urbanitzar durant la guerra, tal com evidencien els plànols realitzats l'any 1933 i 1939, i que correspon al lloc on actualment es troba l'institut Terra Roja.

Com en el cas anterior, figura en el comunicat del dia 23 d'abril de 1937 adreçat als Serveis Elèctrics Unificats de Catalunya, però no demanava el tall del subministrament elèctric sinó que en sol·licitava la connexió, ja que estava en construcció en aquells moments: «A la vegada sou pregats també de disposar es conecti la línia per a donar llum en els refugis en construcció situats en el carrer de Nuria, davant del número 27» (annex, document 68).[139] En els lliuraments d'obres públiques de l'exercici de l'any 1937[140] consta com a «Refugios carré Nuria», i dins de la setmana del 17 de juliol treballaven en la construcció un total de 2 peons de la brigada municipal a 40 hores cadascun.

L'1 de juliol de 1937, el peó de la brigada municipal Sebastià Contrera Fernández va tenir un accident durant la construcció del refugi. Així queda patent al comunicat de la mútua de l'Ajuntament, que refereix que el treballador tenia un «cos estrany en el ull i contusió palpebral» degut a haver «picat amb una pedra» (annex, document 75).[141] Aquest comunicat va acompanyat d'una nota manuscrita que explica el motiu de baixa del treballador, «por haberse hecho daño picando en el Refugio de carré Nuria. Saltando una piedra pequeña en el ojo derecho».

[139] AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Oficis alcaldia, abril-juliol 1937.

[140] AHSCG, Caixa 219, Lliuraments 1937.

[141] AHSCG, Caixa 249.

REFUGIS ENTRE EL CARRER DE NAKENS I LA CARRETERA DE SANT ADRIÀ A LA ROCA (CARRER DE SANT CARLES I PLAÇA DE CATALUNYA)

Situació: Entre el carrer de Nakens i la carretera de Sant Adrià a la Roca
Adreça actual: Entre el carrer de Sant Carles i la plaça de Catalunya
Tipologia: Galeria de mina
Promoció de la construcció: Pública, Ajuntament de Gramenet del Besòs
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referències documentals entre febrer i octubre de 1937

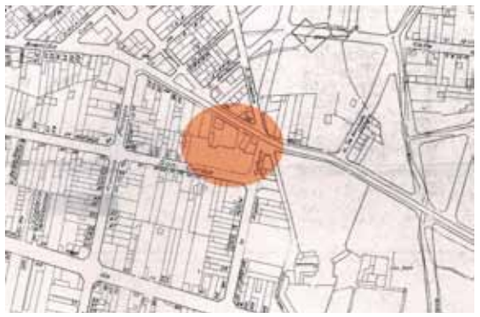

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939 amb situació aproximada dels refugis ubicats entre el carrer de Nakens i la carretera de Sant Adrià a la Roca. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

En data de 16 de juny de 1937, un comunicat de l'arquitecte municipal adreçat a l'alcalde de la població posa de manifest la construcció «d'els refugis emplaçats entre els carrers de Nakens i carretera de Sant Adrià a la Roca, es d'urgencia practicar-hi obres de fabrica per a consolidar els treballs fins a la data executats, las quals ja estan iniciades i tenent que perllongar-se amb iguals característiques». La tipologia del refugi sembla que correspondria a una galeria de mina, excavada al terreny natural i posteriorment revestida amb maó segons exposa l'escrit: «proseguint les obres d'excavació per a l'obertura del túnel, sense la prèvia i imprescindible consolidació, podrien esdevenir accidents lamentables que tenim el deure de prevenir i evitar» (annex, document 76).[142]

La ubicació d'aquest refugi és molt poc precisa, segurament perquè devia tenir entrades al carrer de Nakens i a la carretera de Sant Adrià. També resulta curiós que no es parli de l'avinguda de la República, sinó que es denomini com a carretera de Sant Adrià a la Roca, nom de la via abans de l'any 1931 i que va continuar en ús durant els anys posteriors.

Dins dels lliuraments d'obres públiques de l'exercici de l'any 1937 (Ordre 137, Expedició per concepte nº 24, Capítol 11, Partida 118, Article 7),[143] un apartat de les obres realitzades per la brigada municipal està dedicat a «Refugios-carretera». Si aquest refugi correspon al que es descriu a l'informe de l'arquitecte municipal esmentat anteriorment, estaríem davant d'una gran estructura, tant pel volum de treballadors com per les hores invertides en la seva construcció. La setmana del 8 al 13 de febrer treballaven un

[142] AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 16/06/1937.

[143] AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs febrer 1937.

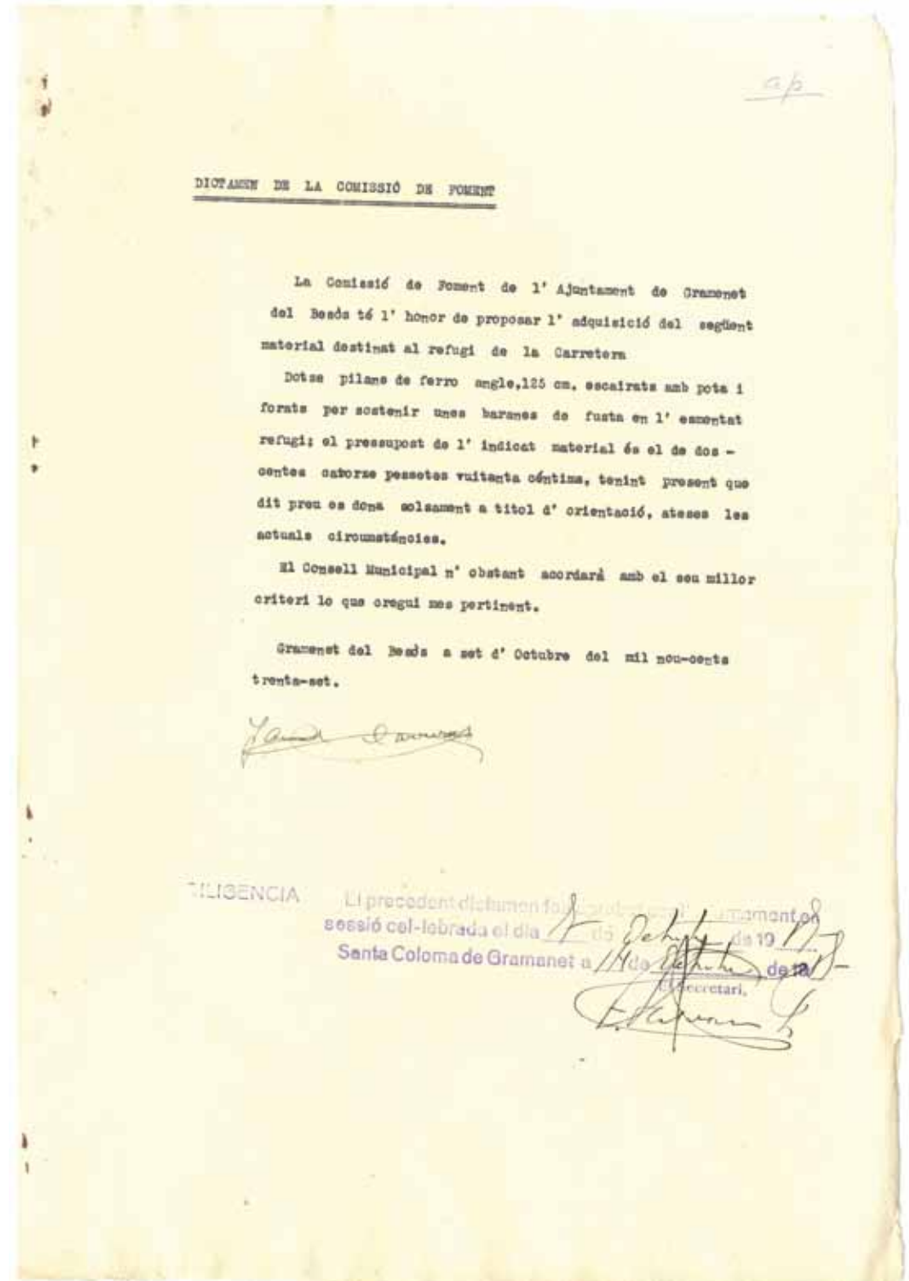

DICTAMEN DE LA COMISSIÓ DE FOMENT

La Comissió de Foment de l' Ajuntament de Gramenet del Besòs té l' honor de proposar l' adquisició del següent material destinat al refugi de la Carretera

Dotze pilans de ferro angle,125 cm. escairats amb pota i forats per sostenir unes barranes de fusta en l' esmentat refugi; el pressupost de l' indicat material és el de dos - centes catorze pessetes vuitanta cèntims, tenint present que dit preu es dona solsament a títol d' orientació, ateses les actuals circumstàncies.

El Consell Municipal n' obstant acordarà amb el seu millor criteri lo que cregui mes pertinent.

Gramenet del Besòs a set d' Octubre del mil nou-centa trenta-set.

DILIGENCIA Li precedent dictamen fou [illegible] ament en sessió col-lebrada el dia [illegible] de 19[illegible] Santa Coloma de Gramanet a [illegible] de 19[illegible] El Secretari,

Dictamen de la Comissió de Foment per la compra de material destinat al refugi de la Carretera. (AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats 1936-1938).

total de 25 operaris de les brigades municipals, pràcticament tots a 40 hores setmanals, treballs que continuaven la setmana següent, del dia 15 al 20, amb el mateix nombre de peons i quasi les mateixes hores (annex, documents 77 i 78).

Una referència del dia 7 d'octubre de 1937 ens informa de la proposta de la Comissió de Foment per comprar 12 pilars de ferro per a sostenir les baranes de fusta del refugi de la Carretera.[144]

El 19 de febrer de 1937, Antoni Sáez Hernández, peó de la brigada municipal, patia una lesió que quedava registrada a un comunicat d'accident de la mútua de l'Ajuntament. A aquest es feia constar que el treballador havia patit un «esqueix muscular al muscle esquerra» mentre treballava al refugi de la Carretera, i que s'havia produït transportant terres amb un carretó (annex, document 79).[145]

[144] AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats 1936-1938.

[145] AHSCG, Caixa 249.

REFUGI DE L'AVINGUDA DE LA REPÚBLICA NÚM. 88-90

Situació: Avinguda de la República núm. 88-90
Adreça actual: Avinguda de la Generalitat, jardí del Balandrau
Tipologia: Galeria de mina
Promoció de la construcció: Privada
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referència documental del 12 de juliol de 1937

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939 amb situació del refugi de la casa núm. 88-90 de l'avinguda de la República. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

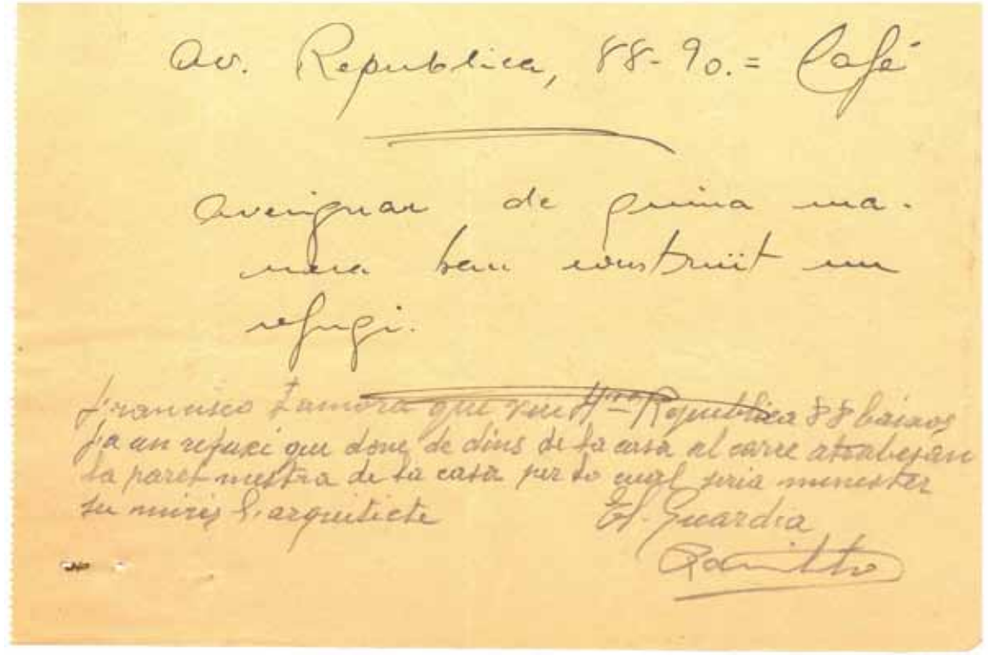
Av. República, 88-90. = Café

Averiguar de quina manera han construït un refugi.

Francisco Zamora que viu Av.da República 88 baixos fa un refugi que dona de dins de la casa al carre atrabesan la paret mestra de la casa per lo cual seria menester su mirés l'arquitecte

El Guardia

Nota manuscrita d'un guàrdia municipal de la població en què posava al corrent de la construcció del refugi. (AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats 1936-1938, núm. 281/3, 1937.

Refugi construït als baixos de la casa núm. 88 de l'avinguda de la República, actual avinguda de la Generalitat, a l'alçada del carrer de Monturiol.

Una nota manuscrita per un guàrdia de la població, sense data, informava de la construcció d'un refugi a l'avinguda de la República núm. 88-90 i de la necessitat de que es revisés per part de l'arquitecte municipal: «Averiguar de quina manera han construït un refugi. Francisco Zamora que viu Avda. República 88 baixos fa un refugi que dona de dins de la casa al carre atrabesan la paret mestra de la casa per lo cual seria menester su mirés l'arquitecte».[146] Un cop passat l'avís a l'Ajuntament, s'enviava a l'arquitecte municipal, el qual, després d'una visita al lloc esmentat, determinava la necessitat d'aturar les obres de manera immediata per qüestions de seguretat a data de 12 de juliol del 1937. A més, l'informe ens descriu la tipologia del refugi, construït a partir d'una mina: «Que en la façana corresponent als soterranis de la dita casa s'ha practicat una obertura per la qual es comunica amb una mina, part de la qual està construida de les característiques de 1,20 m. d'ample i 1,80 m. d'alçada sota la carretera general abans esmentada i en direcció al Torrent

[146] AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats 1936-1938, núm. 281/3, 1937.

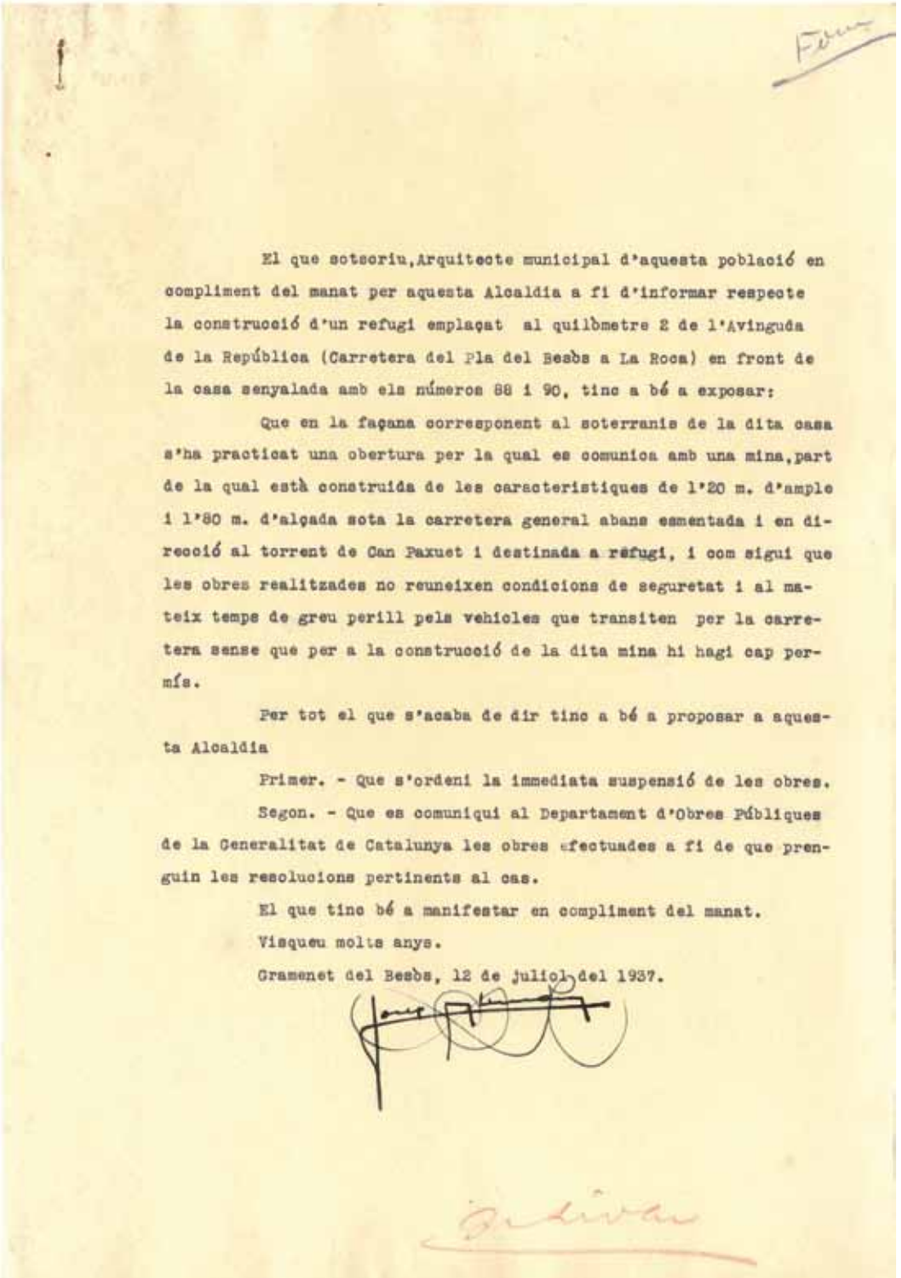

El que sotsscriu, Arquitecte municipal d'aquesta població en compliment del manat per aquesta Alcaldia a fi d'informar respecte la construcció d'un refugi emplaçat al quilòmetre 2 de l'Avinguda de la República (Carretera del Pla del Besòs a La Roca) en front de la casa senyalada amb els números 88 i 90, tinc a bé a exposar:

Que en la façana corresponent al soterranis de la dita casa s'ha practicat una obertura per la qual es comunica amb una mina, part de la qual està construïda de les característiques de 1'20 m. d'ample i 1'80 m. d'alçada sota la carretera general abans esmentada i en direcció al torrent de Can Paxuet i destinada a refugi, i com sigui que les obres realitzades no reuneixen condicions de seguretat i al mateix temps de greu perill pels vehicles que transiten per la carretera sense que per a la construcció de la dita mina hi hagi cap permís.

Per tot el que s'acaba de dir tinc a bé a proposar a aquesta Alcaldia

Primer. - Que s'ordeni la immediata suspensió de les obres.

Segon. - Que es comuniqui al Departament d'Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya les obres efectuades a fi de que prenguin les resolucions pertinents al cas.

El que tinc bé a manifestar en compliment del manat.

Visqueu molts anys.

Gramenet del Besòs, 12 de juliol del 1937.

Informe de l'arquitecte municipal com a resultat de la visita a les obres del refugi . (AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats 1936- 1938, núm. 281/3, 12/07/1937).

de can Paxuet i destinada a refugi, i com sigui que les obres realitzades no reuneixin condicions de seguretat i al mateix temps de greu perill pels vehicles que transiten per la carretera sense que per a la construcció de la dita mina hi hagi cap permís».[147]

D'acord amb l'informe tècnic de l'arquitecte municipal, l'Ajuntament es posava en comunicació amb el conseller d'Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya per tal que aquest acabés determinant la solució al problema (annex, document 80).[148] No hem trobat més informació, de manera que no és possible establir si el refugi es va acabar de construir o bé quedà aturat definitivament. Sí que queda patent que en aquest cas es tractava d'un refugi privat, construït a partir de la iniciativa d'un o de diferents veïns. L'adreça de la nota manuscrita del guàrdia municipal, «88-90=Café», correspon a l'emplaçament del desaparegut bar Sport,[149] que estava situat a la banda de l'avinguda de la Generalitat que està actualment ocupada pel jardí del Balandrau, que envolta el Nou Camp Municipal de Futbol de la ciutat.

[147] AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats 1936-1938, núm. 281/3, 1937.

[148] AHSCG, Caixa 290, Lligall 86.

[149] Informació proporcionada per Ernest Prats el 16/03/2021.

REFUGI DEL CARRER DE SANT PERE NÚM. 3

Situació: Carrer de Sant Pere núm. 3
Adreça actual: Carrer de Sant Pere núm. 3
Tipologia: Desconeguda
Promoció de la construcció: Privada
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referència documental de l'11 d'agost de 1937

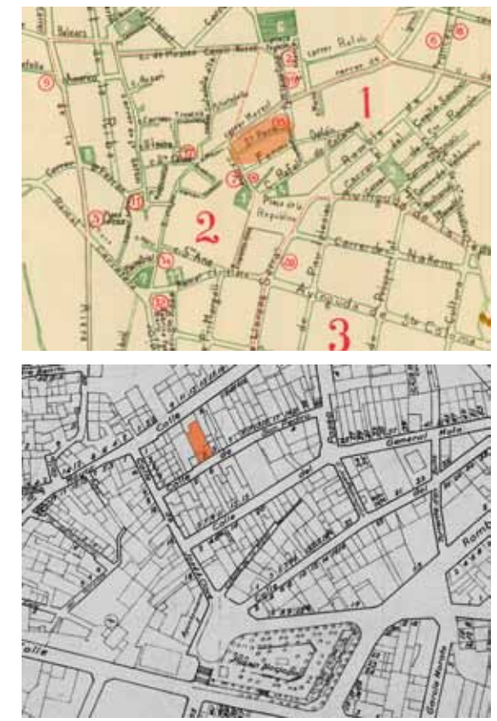

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939 amb situació del refugi situat al núm. 3 del carrer de Sant Pere. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

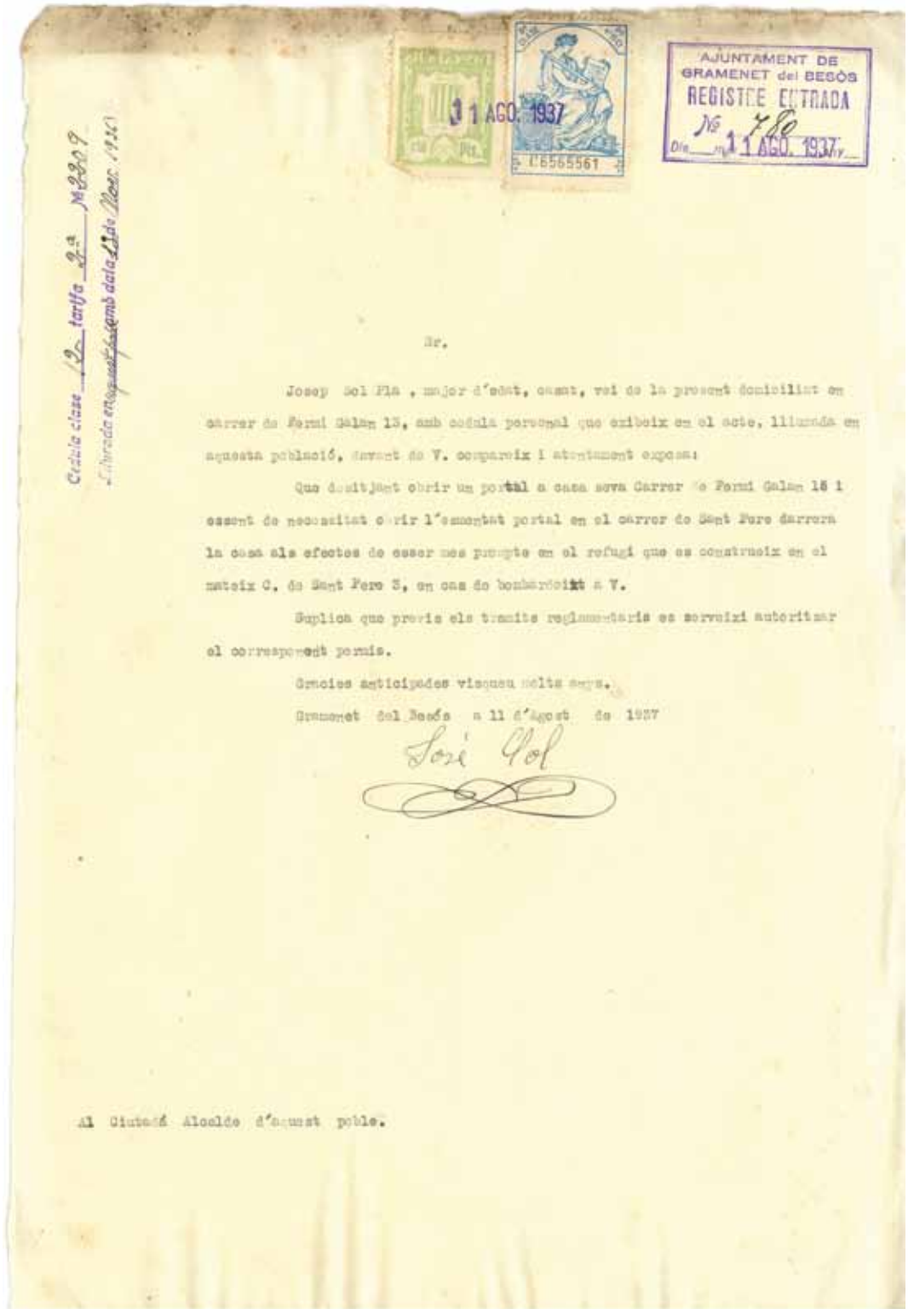

11 AGO. 1937

AJUNTAMENT DE GRAMENET del BESÒS
REGISTRE ENTRADA
Nº 780
Dia 11 AGO. 1937

Cédula clase 2ª tarifa 2ª Nº 22207
Entrada en equivalencia con data 1º de Dic. 1936

Sr.

Josep Sol Pla, major d'edat, casat, veí de la present domiciliat en carrer de Fermi Galan 13, amb cedula personal que exibeix en el acte, lliurada en aquesta población, davant de V. comparaix i atentament exposa:

Que desitjant obrir un portal a casa seva Carrer de Fermi Galan 13 i essent de necessitat obrir l'esmentat portal en el carrer de Sant Pere darrera la casa als efectes de esser mes prompte en el refugi que es construeix en el mateix C. de Sant Pere 3, en cas de bombardeixt a V.

Suplica que previs els tramits reglamentaris es servexi autoritzar el corresponent permis.

Gracies anticipades visquau molts anys.

Gramenet del Besòs a 11 d'Agost de 1937

José Sol

Al Ciutadà Alcalde d'aquest poble.

Sol·licitud de Josep Sol a l'Ajuntament, per a obrir un portal a casa seva. (AHSCG, Caixa 302, Lligall 1, Matrimonis 1938, 11/08/1937).

La informació sobre aquest refugi ens arriba de manera indirecta a partir de la petició del veí Josep Sol Pla, del carrer Fermí Galán núm. 13, que el dia 11 d'agost demana a l'Ajuntament una autorització per obrir una porta a casa seva per a poder accedir de manera més ràpida al refugi del carrer de Sant Pere: «Que desitjant obrir un portal a casa seva Carrer de Fermi Galan 13 i essent de necessitat obrir l'esmentat portal en el carrer de Sant Pere darrera la casa als efectes de esser mes prompte en el refugi que es construeix en el mateix C. de Sant Pere 3, en cas de bombardeixt a V».[150]

Aquest refugi particular, i que probablement responia al tipus de galeria de mina, era recordat per Francesc Banús,[151] que el situava proper al carrer d'Anselm Clavé, a una casa denominada Cal Llebrer.

[150] AHSCG, Caixa 302, Lligall 1, Matrimonis 1938, 11/08/1937.

[151] Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina, entrevista realitzada el 05/07/2018.

REFUGI DE L'HOSPITAL MUNICIPAL (CAN ROIG I TORRES)

Situació: Carrer de la Ciutadella Alta núm. 14
Adreça actual: Carrer de Rafael de Casanova núm. 5, Escola Municipal de Música
Tipologia: Galeria de mina
Promoció de la construcció: Pública, Ajuntament de Gramenet del Besòs
Capacitat: 30 persones
Data de construcció: Referències documentals entre setembre de 1937 i gener de 1938

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939 amb situació de la finca de Can Roig i Torres. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina)

L'edifici conegut com a Can Roig i Torres, residència d'estiueig d'aquesta família benestant de Barcelona a Santa Coloma de Gramenet a inicis del segle xx, serà una de les propietats confiscades per l'Ajuntament de la població al cap de poc de l'inici de la guerra. Segons unes notes manuscrites, realitzades per l'alcalde i adreçades al Director General de Sanitat de la Generalitat de Catalunya, s'informava de l'existència d'aquesta torre i de la intenció de l'Ajuntament d'instal·lar a les seves dependències un Hospital de Sang i una infermeria: «Es d'absoluta necessitat que aquest Comité pogui disposar d'un local adient per tal d'instalar en el mateix un Hospital de sang i permanent amb el corresponent Dispensari d'infermeria i instal·lacions complementaries. En aquesta localitat hi ha una finca abandonada pel seu propietari el qual ha desaparegut i del qual aquest Comité te motius sobrats per considerar-lo facciós. Aquest edifici esta situat en el carrer Ciutadella Alta, numero 12 antic i 14 nou, i és propietat de Rafael Roig Ostembach, i es el que figura en el Registre de la Propietat en el llibre 380 15 de Santa Coloma, finca 210 inscripció 11. Per tant aquest Comité prega que per part de la Generalitat de Catalunya es procedeixi a la incautació de dita finca i que sigui posada a disposició d'aquest propi Comité als efectes manifestats. Visquen molts anys. Sta Coloma 2 en Set, L'Alcalde. Sr. Director General en Sanitat».[152]

Encara que la data no especifica l'any, tal com hem apuntat, la confiscació es produirà al cap de poc de l'inici de la guerra, de manera que cal suposar que l'autoria de les notes correspon a l'any 1936. A més, durant el primer bombardeig sobre la població el 13 de març de 1937, l'Hospital ja estava en funcionament. Acompanyant aquest document, a l'Arxiu Històric de Santa Coloma de Gramenet es conserva un plànol de situació amb els límits de la finca esmentada amb el títol «HOSPITAL» de manera que la proposta en ferm de l'Ajuntament anava encaminada des del principi a convertir l'edifici en el dispensari municipal.

Les memòries de José Berruezo també donen testimoni de com es va desenvolupar la cessió de la finca, en referència als tractes de l'Ajuntament amb la propietària ens diu: «fue llamada al Ayuntamiento donde se planteó el asunto en estos términos: si cedía la torre para los Servicios proyectados, podía llevarse todos los objetos de valor. Aunque fuese justificada su oposición, que comprendíamos perfectamente, la necesidad no dejaba otra alternativa, accediendo al fin a firmar el documento de cesión del edificio».[153]

Mesos més tard, amb l'edifici ja convertit en Hospital, el dia 22 de setembre de 1937 la Comissió de Foment de l'Ajuntament planteja la necessitat de construir un refugi antiaeri a l'edifici per tal de protegir els pacients i el personal sanitari. El projecte de l'arquitecte municipal descriu la tipologia, capacitat i el cost de la construcció: «a base d'aprofitar una antiga mina existent en els sòtans de l'edifici, s'ha vist que amb una despesa inferior a tres mil pessetes pot construir-se un refugi capàs per a 30 persones, suficient a les necessitats a acomplir».[154] Es tracta doncs d'un refugi que aprofita un hipogeu preexistent als baixos de la casa, situat al vestíbul, i que segons el plànol del projecte passa per sota del passatge de la Ciutadella. Aquesta galeria s'ampliaria fins

[152] AHSCG, Caixa 344.

[153] BERRUEZO, J. (1987). Op. cit., p. 78.

[154] AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats 1936/1938, Dictàmens 1937, núm. 281/3.

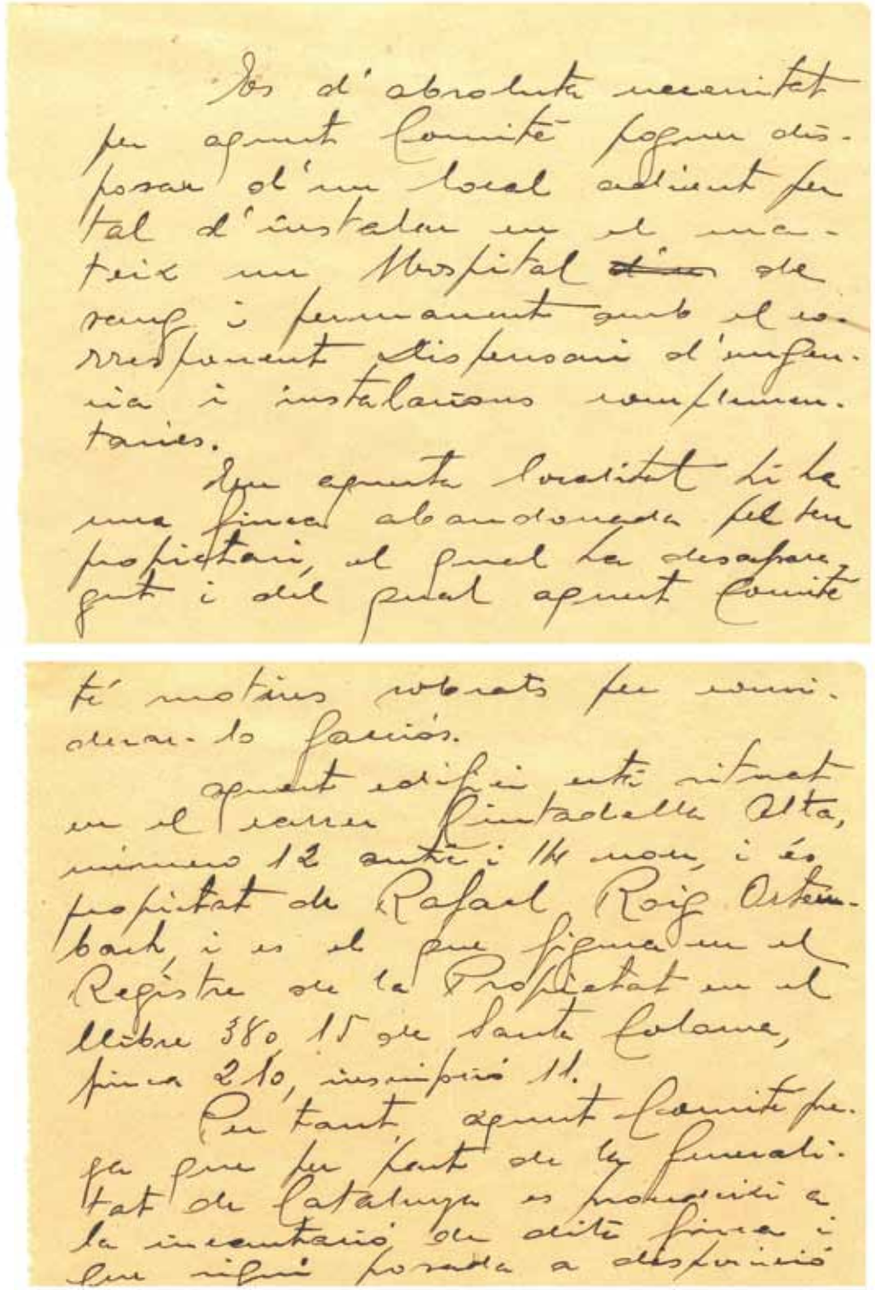

Notes manuscrites (3) per l'Alcalde en què s'exposa la necessitat de confiscar la finca de Can Roig i Torres per a convertir-la en un hospital de sang. (AHSCG, Caixa 344).

d'aquest propi permite als efectes manifestats.
Vistabem molts amps.
Sta Coloma de L. ou Lt
L'Alcalde,

Sr. Director General de Sanitat

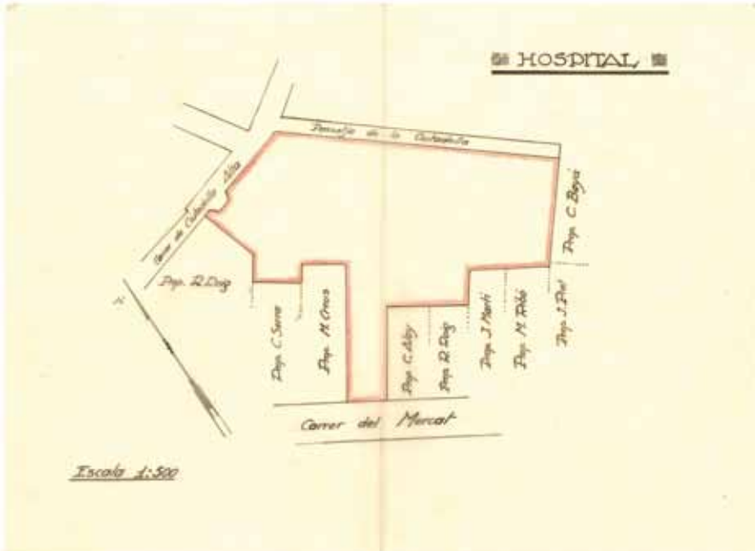

Plànol de situació de la torre de Can Roig i Torres amb el títol HOSPITAL. (AHSCG, Caixa 344).

DICTAMEN DE LA COMISSIO DE FOMENT

La Comissió de Foment que sotasssigna, davant les sugestions de la propia Corporació Municipal, ha examinat la necessitat i conveniencia de construir un refugi a l'Hospital Municipal que permeti en cas d'alarma o bombardeig eixoplugar-se en el mateix els malalts que el seu estat ho permeti i el personal encarregat de l'administraeió, de la vigilancia i dels serveis facultatius.

Encarregat l'estudi del projecte a l'Arquitecte Municipal a base d'aprofitar una antiga mina existent en els obtans de l'edifici, s'ha vist que amb una despesa inferior a tres mil pessetes pot construir-se un refugi capàs per a 30 persones, suficient a les necessitats a acomplir.

Per tant, i creient la Comissió de Foment que és necessari la construcció d'aquest refugi, es complau en proposar a l'Ajuntament l'adopció dels seguents acords:

Primer. - Que es declari urgent.

Segón. - Procedeixi's a construir un refugi a l'Hospital Municipal d'acord amb el plànol que s'acompanya; i

Tercer. - Que per la Comissió d'Hisenda s'assenyali el crèdit amb el qual atendre les despeses que comporti la construcció del refugi.

L'Ajuntament, no obstant, amb millor criteri, acordarà el que estimi pertinent.

Gramenet del Besòs a 22 de Setembre del 1937.

DILIGENCIA
Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet
sessió col·lid. de 19
de 19
El Secretari,

Dictamen de la Comissió de Foment per tal de construir un refugi antiaeri a l'Hospital. (AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats 1936/1938, Dictàmens 1937, núm. 281/3).

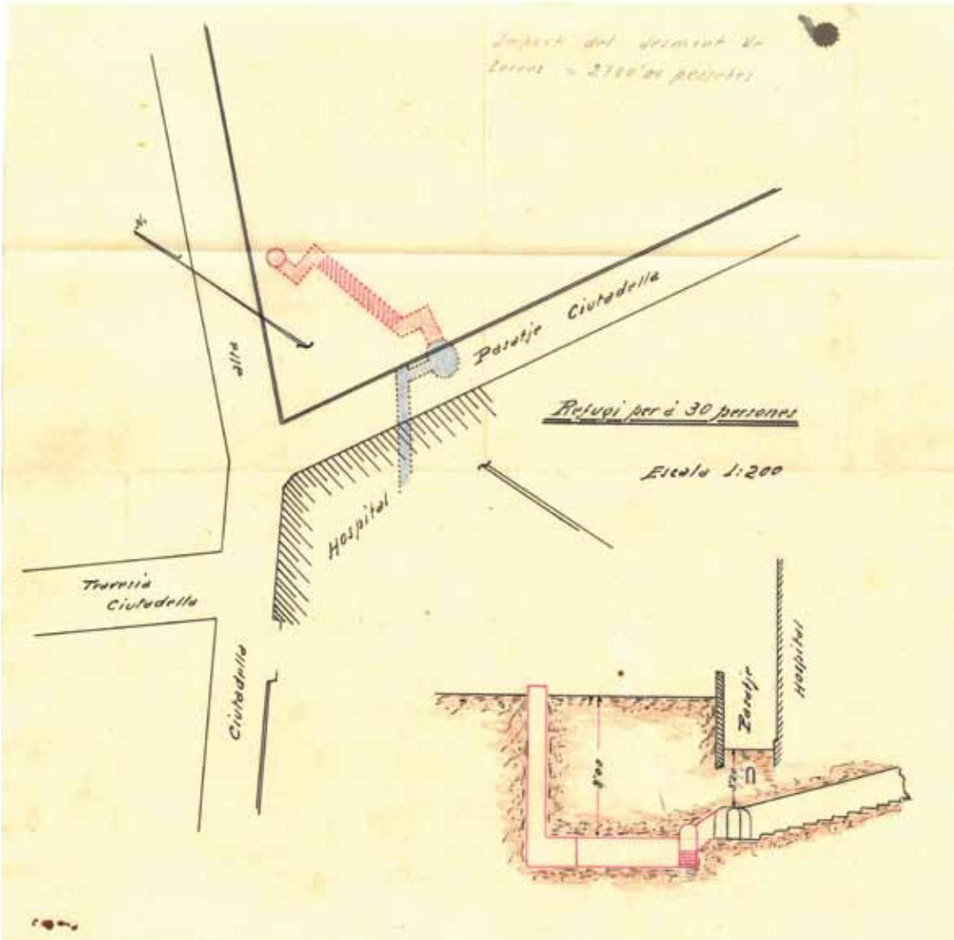

Plànol del projecte de construcció d'un refugi antiaeri a l'Hospital. (AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats 1936/1938, Dictàmens 1937, núm. 281/3).

arribar a l'altra banda de l'esmentat passatge i acaba amb un pou de ventilació vertical. El plànol també detalla com a la cota de circulació del passatge de la Ciutadella la galeria aniria 3,20 metres per sota, mentre que al seu extrem la volta d'una galeria horitzontal estaria a 8 metres de profunditat respecte a la cota de carrer. L'estructura en mina estaria formada per dues galeries més llargues i una sèrie de petites que formarien colzes, de manera que s'ajustaria a un model en ziga-zaga per tal d'evitar al màxim possible l'onada expansiva d'una explosió. Es desconeix si l'estructura es va revestir de maó, ciment o formigó, ja que el pressupost de 2.700 pessetes es refereix únicament al moviment de terres. A una anotació en llapis sobre el plànol es pot llegir «import del desmont de terres= 2700,00 pessetes». La capacitat, tenint en consideració el número de pacients i personal sanitari, queda ajustada a un total de 30 persones com indiquen el projecte i el plànol. Tampoc hi ha dubte, en aquest cas, a l'hora de considerar aquest refugi com un dels construïts per iniciativa pública tal com assenyala el projecte: «Que per la Comissió d'Hisenda s'assenyali el crèdit amb el qual atendre les despeses que comporti la construcció del refugi.»

La construcció queda palesa en la documentació referent als lliuraments d'obres públiques de l'exercici de l'any 1938 (Ordre 50, Expedició per concepte núm. 3, Capítol 11, Partida 94, Article 3)[155], del mes de gener com a «Refugios-Hospital». Els treballs s'anaven succeint les setmanes següents fins a finals del mes de gener de 1938 (annex, documents 81, 82 i 83).[156]

També a les factures de materials de construcció adreçades a l'Ajuntament figuren trameses destinades al refugi de l'Hospital. És el cas del proveïment per part del Sindicato Industrial de la Edificación, Madera y Decoración, de 20 sacs de ciment ràpid i 10 de ciment lent entre els dies 8 i 15 de desembre de l'any 1937 (annex, document 73). [157] Aquesta dada ens pot donar informació sobre si l'estructura de la mina del refugi es va revestir amb maó, possiblement els sacs de ciment anaven destinats a tasques relacionades a aquest fi.

[155] AHSCG, Caixa 219, Lliuraments 1937.

[156] AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs gener 1938.

[157] AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs gener 1938.

REFUGI DE L'ENCREUAMENT DELS CARRERS D'AMÈRICA I DE LA CIUTADELLA ALTA

Situació: Encreuament dels carrers d'Amèrica i de la Ciutadella Alta
Adreça actual: Encreuament dels carrers d'Amèrica i de Dalt de la Ciutadella
Tipologia: Galeria de mina
Promoció de la construcció: Privada, veïnal
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referència documental del 22 d'octubre 1937

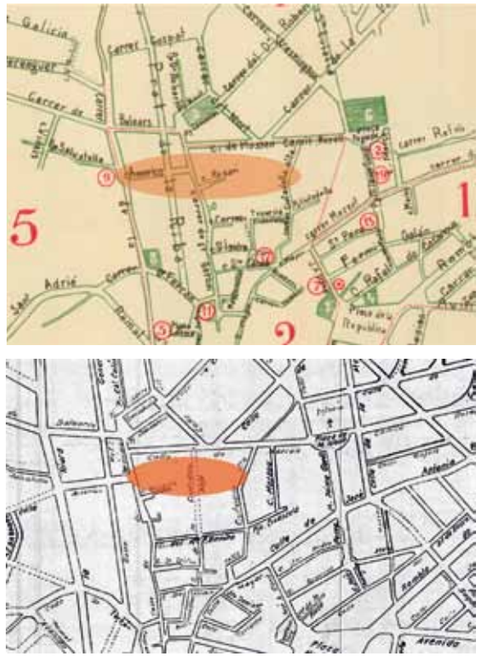

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939 amb situació dels carrers d'Amèrica i de la Ciutadella Alta. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

Refugi que planteja problemes de situació ja que els carrers d'Amèrica i el de la Ciutadella Alta es troben distants i no presenten un encreuament exacte, tal com mostren els plànols de 1933 i 1939.

El dia 22 d'octubre de 1937 els veïns «que formen part de la comissió que té cura del refugi construït a l'encreuament dels carrers d'Amèrica i Ciutadella Alta» es dirigien amb un escrit a l'Ajuntament en el qual exposaven la necessitat de reforçar aquest refugi. El motiu venia donat per les pluges que havien caigut el dia 3 del mateix mes i que havien desestabilitzat l'estructura. Previ a la carta enviada al consistori municipal, l'arquitecte de l'Ajuntament havia realitzat una inspecció per tal de determinar l'estat i les obres que calien: «fer uns arcs per a reforçar-lo en alguns llocs amb l'objecte de donar-li una major consistència». El document també informa que s'havia construït per iniciativa veïnal, sense la col·laboració de l'Ajuntament, «amb l'esfors personal i econòmic dels veíns de la barriada afectada». Per aquest motiu demanaven l'ajuda del consistori per tal de fer les obres, això sí, entenent la difícil situació econòmica del moment motiu pel qual només necessiten que «corri a càrrec de l'Ajuntament la mà d'obra necessària per fer els arcs anteriorment indicats i nosaltres, per la nostra banda suministrarem els materials necessaris per als mateixos, al nostre càrrec».[158]

La resposta de la Comissió de Foment de l'Ajuntament no va ser una altra que traslladar la demanda dels veïns a la Junta de Defensa Passiva al·legant que les competències sobre la qüestió queien sobre aquesta comissió: «entenent que aquest assumpte correspon preferentment resoldre'l a la Comissió o Junta de Defensa Passiva, té a bé proposar a l'Ajuntament es serveixi acordar que la predita instància passi a aquesta darrera Comissió» (annex, document 84).[159]

[158] AHSCG, Caixa 281, Instàncies a l'Ajuntament 1938, núm. 281/10, 22/10/1937.

[159] AHSCG, Caixa 281, Instàncies a l'Ajuntament 1938, núm. 281/10, 22/10/1937.

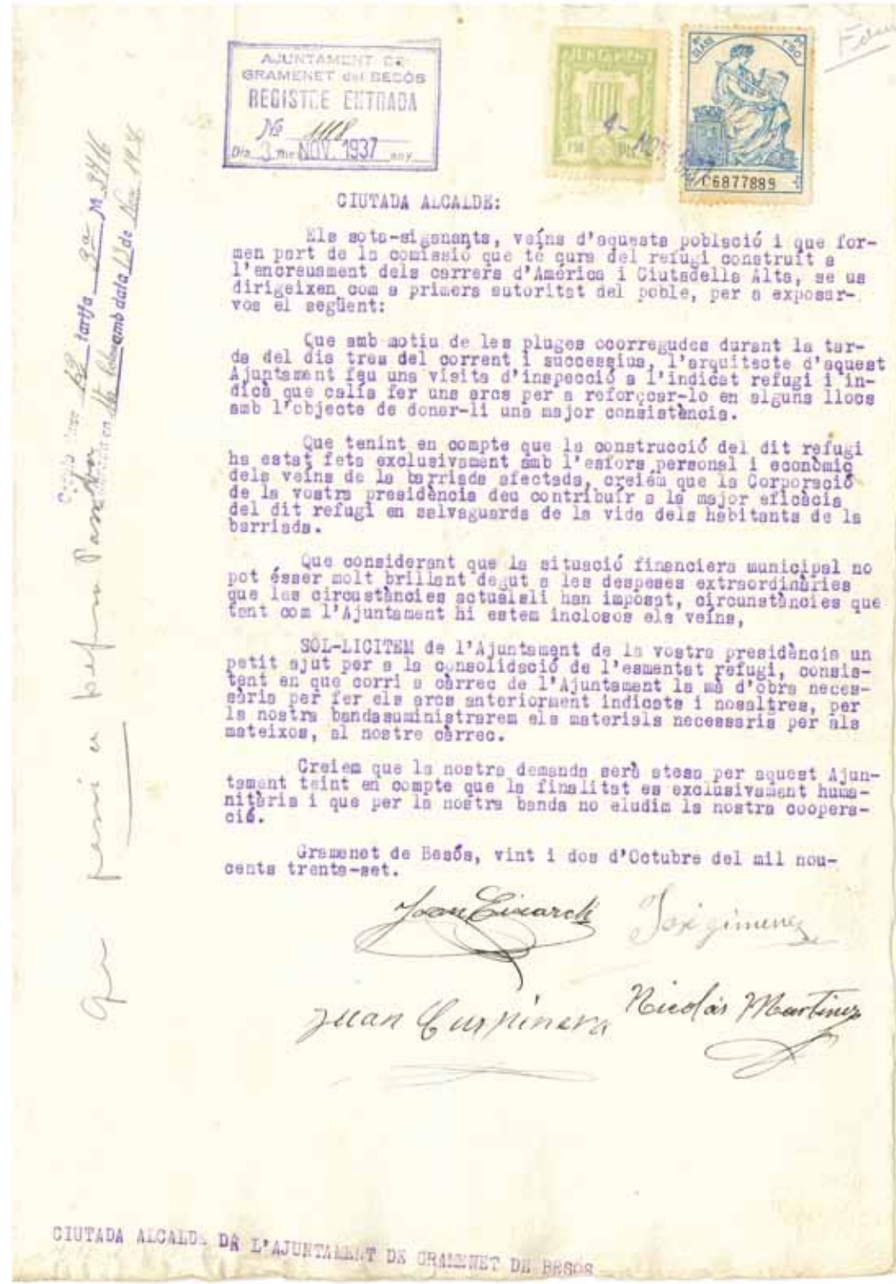

AJUNTAMENT DE GRAMENET del BESÒS
REGISTRE ENTRADA
Nº 1111
Dia 3 mes NOV. 1937 any

CIUTADA ALCALDE:

Els sota-signants, veïns d'aquesta població i que formen part de la comissió que té cura del refugi construit a l'encreuament dels carrers d'América i Ciutadella Alta, se us dirigeixen com a primera autoritat del poble, per a exposar-vos el següent:

Que amb motiu de les pluges ocorregudes durant la tarde del dia tres del corrent i successius, l'arquitecte d'aquest Ajuntament feu una visita d'inspecció a l'indicat refugi i indicà que calia fer uns arcs per a reforçar-lo en alguns llocs amb l'objecte de donar-li una major consistència.

Que tenint en compte que la construcció del dit refugi ha estat fets exclusivament amb l'esfors personal i econòmic dels veïns de la barriada afectada, creiem que la Corporació de la vostra presidència deu contribuir a la major eficàcia del dit refugi en salvaguarda de la vida dels habitants de la barriada.

Que considerant que la situació financiera municipal no pot ésser molt brillant degut a les despeses extraordinàries que les circunstàncies actualsli han imposat, circunstàncies que tant com l'Ajuntament hi estem inclosos els veïns,

SÓL·LICITEM de l'Ajuntament de la vostra presidència un petit ajut per a la consolidació de l'esmentat refugi, consistent en que corri a càrrec de l'Ajuntament la mà d'obra necessària per fer els arcs anteriorment indicats i nosaltres, per la nostra bandasuministrarem els materials necessaris per als mateixos, al nostre càrrec.

Creiem que la nostra demanda serà atesa per aquest Ajuntament teint en compte que la finalitat es exclusivament humanitària i que per la nostra banda no eludim la nostra cooperació.

Gramenet de Besòs, vint i dos d'Octubre del mil nou-cents trenta-set.

Juan Ginarch — Jaime Jiménez — Juan Cuminera — Nicolás Martínez

CIUTADA ALCALDE DE L'AJUNTAMENT DE GRAMENET DE BESOS

Sol·licitud dels veïns del carrer d'Amèrica i de la Ciutadella Alta per a reforçar el refugi. (AHSCG, Caixa 281, Instàncies a l'Ajuntament 1938, núm. 281/10, 22/10/1937).

REFUGI DE CAN RIUS (CAN SISTERÉ)

Situació: Carrer de Nakens
Adreça actual: Carrer de Sant Carles s/n, Centre d'Art Contemporani Can Sisteré
Tipologia: Desconeguda
Promoció de la construcció: Pública, Ajuntament de Gramenet del Besòs
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referència documental del mes de juliol de 1937

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939 amb situació de la Torre de Can Rius. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

Torre d'estiueig de finals del segle XIX, l'edifici va ser confiscat per l'Ajuntament i transformat durant la guerra en escola popular, integrada al CENU (Consell de l'Escola Nova Unificada). Les úniques referències presents a la documentació sobre el refugi construït a aquesta casa s'han de buscar a dues factures emeses per la ferreteria Francesc Pla adreçades a l'Ajuntament «(Refugi de can Rius)».[160] En aquestes factures es cobra un total de 27 pessetes per «12 claus de ganxo núm. 3, 2 intarrutors i 1 porta-lamperas», materials necessaris per a il·luminar l'interior del refugi.

Genís Ibáñez, que durant la guerra anava a l'escola del CENU de Can Sisteré, recordava com quan sonaven les sirenes, tots corrien cap al refugi que hi havia davant de l'escola.[161] Un refugi, segons el seu testimoni, que tenia l'entrada cap a l'Ajuntament. Per tant, és possible que el refugi al que es refereix no fos el de l'edifici transformat en escola, sinó que més aviat seria el de la plaça de la República.

[160] AHSCG, Caixa 310, Factures anteriors al 27 de gener del 1939.

[161] Entrevista realitzada per Juan José Gallardo i José Manuel Márquez el mes de desembre de 1993.

FERRERIA I FERRETERIA
CARTRÓ CUIRO - TELES
METAL·LIQUES - BATERIA
DE CUINA - EINES DE
TOTES MENES

Francesc Pla
Carrer Major, 2 - STA. COLOMA DE GRAMENET

~~Santa Coloma~~ 31 de Desembre de 1937

Sr. Ajuntament (Refugi de can Rius) DEU:

Mes	Dia		Preu	Pessetes	Cts.
juliol	1	12 claus ganxo nº 3		3	50
	14	2 intarrutors senzills		16	
	"	1 porta-lámperas		7	50
		Jon		27	00

Jon 27'00 ptas.

Factura adreçada a l'Ajuntament en concepte de material elèctric del refugi de Can Rius. (AHSCG, Caixa 310, Factures anteriors al 27 de gener del 1939).

REFUGI DE LA RAMBLA DE SANT SEBASTIÀ, EL CARRER DEL 27 DE ENERO I EL CARRER DEL GENERAL MOLA

Situació: Rambla de Sant Sebastià, carrer del 27 de Enero i carrer del General Mola
Adreça actual: Rambla de Sant Sebastià, carrer del Pedró i el carrer de la Vistalegre
Tipologia: Desconeguda
Promoció de la construcció: Privada, veïnal
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referència documental del 31 de desembre de 1937

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939 amb situació de la Rambla de Sant Sebastià, el carrer del Pedró (27 de Enero) i el carrer de la Vistalegre (General Mola), on es podria localitzar el refugi. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

Refugi situat en un lloc imprecís entre la rambla de Sant Sebastià, el carrer del Pedró i el carrer de la Vistalegre.

Apareix en un expedient de l'any 1941 referent a «los gastos ocasionados con motivo de la retirada de tierras de la via pública y procedentes del refugio de las calles Rambla de S. Sebastian, calle 27 de Enero y General Mola» (annex, document 85).[162] En el mateix expedient hi ha un llistat dels 26 contribuents que van participar en la construcció del refugi amb data de 31 de desembre de 1937 amb el total de 3.945,10 pessetes recaptades fins aquell moment i l'aportació de cadascun especificada. Els noms porten al costat les adreces anotades amb llapis, s'hi afegeixen 5 noms més i a la cantonada inferior esquerra hi figura, també amb llapis, «lista de los contribuyentes del Refugio», anotacions fetes l'any 1941.[163]

El dia 2 d'abril del 1941 es confeccionava una nova llista, amb els noms de tots els que figuraven en l'anterior, per tal de fer el repartiment de la despesa per la retirada de terres situades a la rambla de Sant Sebastià «procedentes del indicado refugio», que ascendia a 465 pessetes (annex, document 86).[164]

Tal com es veu, l'Ajuntament no va assumir el cost de retirar les terres que hi havia a la via pública i va fer que fossin els que havien construït el refugi l'any 1937 els que s'encarreguessin de pagar-ne els treballs. Encara que resulti curiós i anecdòtic, veiem una petita mostra del que suposà estar a la banda

[162] AHSCG, Caixa 225, Instàncies sobre urbanisme, Foment, Instàncies i expedients, núm. 225/2.

[163] AHSCG, Caixa 225, Instàncies sobre urbanisme, Foment, Instàncies i expedients, núm. 225/2.

[164] AHSCG, Caixa 225, Instàncies sobre urbanisme, Foment, Instàncies i expedients, núm. 225/2.

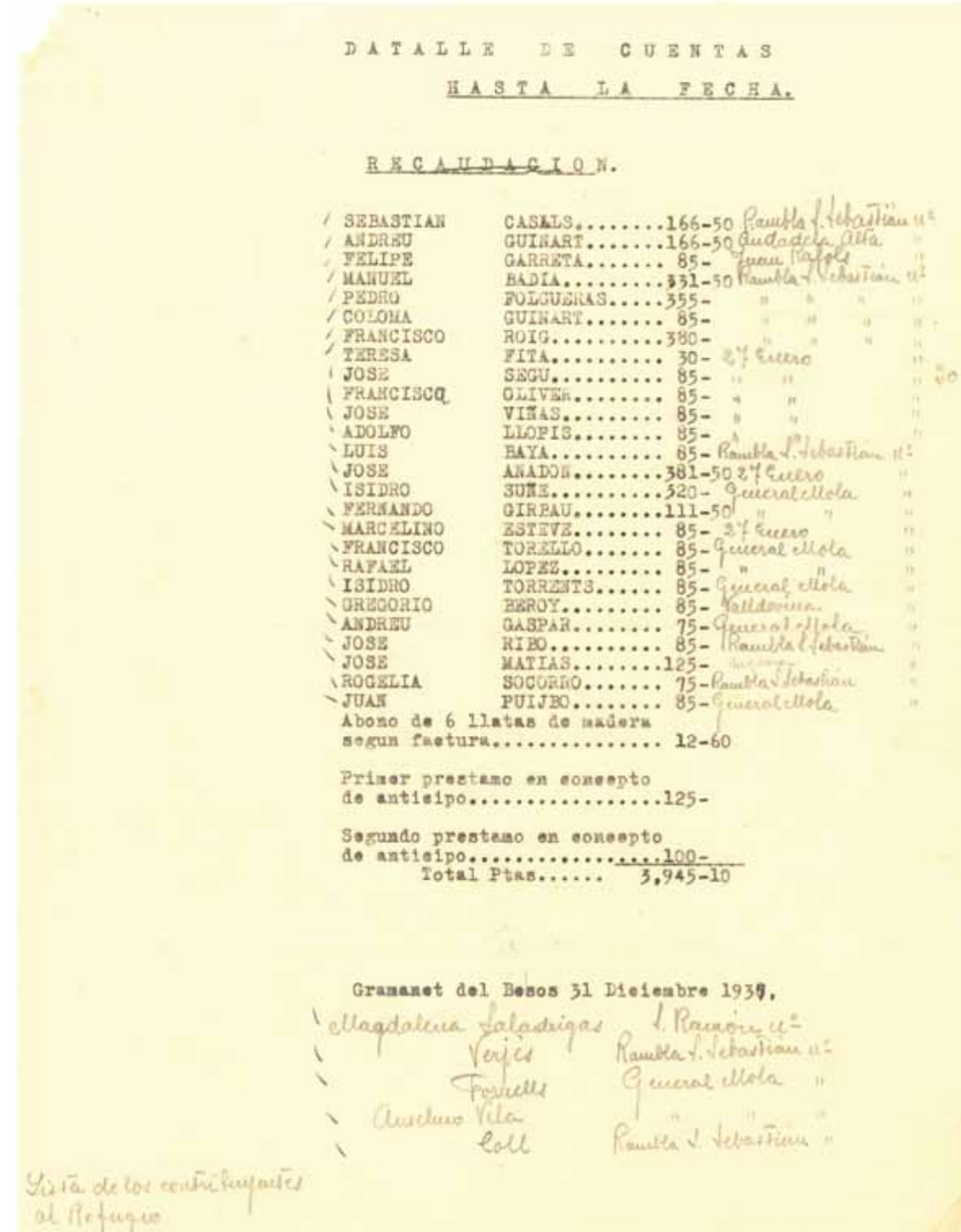

DATALLE DE CUENTAS
HASTA LA FECHA.

RECAUDACION.

SEBASTIAN	CASALS	166-50
ANDREU	GUINART	166-50
FELIPE	GARRETA	85-
MANUEL	BADIA	331-50
PEDRO	FOLGUERAS	355-
COLOMA	GUINART	85-
FRANCISCO	ROIG	380-
TERESA	FITA	30-
JOSE	SEGU	85-
FRANCISCO	OLIVER	85-
JOSE	VIÑAS	85-
ADOLFO	LLOPIS	85-
LUIS	BAYA	85-
JOSE	ANADON	381-50
ISIDRO	SUÑE	320-
FERNANDO	GIRBAU	111-50
MARCELINO	ESTEVE	85-
FRANCISCO	TORELLO	85-
RAFAEL	LOPEZ	85-
ISIDRO	TORRENTS	85-
GREGORIO	BEROY	85-
ANDREU	GASPAR	75-
JOSE	RIBO	85-
JOSE	MATIAS	125-
ROGELIA	SOCORRO	75-
JUAN	PUIJBO	85-

Abono de 6 llatas de madera
segun factura..... 12-60

Primer prestamo en concepto
de anticipo.....125-

Segundo prestamo en concepto
de anticipo.....100-
Total Ptas..... 3,945-10

Gramanet del Besos 31 Diciembre 1939,

Lista de los contribuyentes al Refugio

Llistat dels veïns col·laboradors en la construcció del refugi l'any 1937. (AHSCG, Caixa 225, Instàncies sobre urbanisme, Foment, Instàncies i expedients, núm. 225/2).

dels perdedors de la guerra, que patirien en molts casos una repressió que anava des dels aspectes més banals a la més cruel persecució.

Entre els anys 2017 i 2019, el Museu Torre Balldovina va fer una crida a la ciutadania per tal de recuperar la memòria dels refugis de la població, gràcies a la qual es van poder documentar de forma oral, a partir del testimoni d'alguns veïns i veïnes, un total de 5 nous refugis. En aquest cas, un dels informats va ser el del carrer de la Vistalegre núm. 43-45, proper per situació, però que no correspon amb el que s'ha localitzat documentalment entre la rambla de Sant Sebastià, el carrer de la Vistalegre i el carrer del Pedró.

El testimoni de la Concepció Puig i Roig i la Coloma Bayà Cortinas,[165] recordant com quan sonaven les sirenes tothom corria cap al refugi, explicava com a la casa de la Coloma, que vivia a la rambla de Sant Sebastià, hi havia un refugi amb tres entrades diferents. A aquest refugi hi anava tothom que vivia a la rambla. De fet, al llistat dels veïns que van col·laborar en la seva construcció hi figura Luis Bayà, pare de la Coloma. La dada de les tres entrades pot ser la raó per la qual el refugi tingui la denominació de tres carrers diferents, ja que era prou llarg com per accedir des d'aquests.

[165] Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina, entrevista realitzada el 27/06/2018.

REFUGI DE LA TORRE DELS LLEONS

Situació: Cantonada dels carrers de Fivaller i de Sant Jordi
Adreça actual: Davant del núm.19 del carrer d'Elcano, plaça d'Albert Francàs
Tipologia: Desconeguda
Promoció de la construcció: Desconeguda
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referència documental del 23 d'abril de 1937

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939 amb situació de la confluència del carrer de Sant Jordi i el carrer de Fivaller, possible situació del refugi de «davant de la Torre dels Lleons». (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

Refugi ubicat al davant de la denominada com a Torre dels Lleons, situada a la cantonada dels carrers Fivaller (actual carrer d'Elcano) i de Sant Jordi.

Aquest refugi figura al comunicat del dia 23 d'abril de l'any 1937, adreçat per l'Ajuntament als Serveis Elèctrics Unificats de Catalunya, en què demana el tall de subministrament elèctric als refugis construïts a la població situats a diferents punts, entre els quals el que es troba «davant la Torre dels lleons» (annex, document 68).[166] La descripció no va més enllà i per tant no es pot concretar una ubicació més exacta, el fet que la torre estigui a la cantonada dels carrers d'Elcano i de Sant Jordi fa difícil establir quin punt és aquest «davant». La ubicació més possible és l'actual plaça d'Albert Francàs.

[166] AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Oficis alcaldia abril-juliol 1937.

REFUGI DEL CARRER DE BALEARS CANTONADA AMB EL CARRER DE VALÈNCIA

Situació: Carrer de Balears cantonada amb el carrer de València
Adreça actual: Carrer de Balears cantonada amb el carrer de València
Tipologia: Desconeguda
Promoció de la construcció: Desconeguda
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referència documental del 23 d'abril de 1937

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939 amb situació de la confluència del carrer de Balears i el carrer de València. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

Figura en el comunicat del dia 23 d'abril de 1937 adreçat als Serveis Elèctrics Unificats de Catalunya sol·licitant la connexió a la xarxa elèctrica: «A la vegada sou pregats també de disposar es conecti la línia per a donar llum en els refugis en construcció situats en el carrer de Nuria, davant del número 27, i en el carrer de Balears, cantonada al de Valencia» (annex, document 68).[167] Refugi en construcció en aquell moment, però que no figura a la documentació dels treballs realitzats per la brigada municipal.

[167] AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Oficis alcaldia, abril-juliol 1937.

REFUGI DE LA FÀBRICA DE GUERRA NÚM. 11, FÀBRICA SANCHÍS

Situació: Passeig d'Enric Sanchís, Gramenet del Besòs
Adreça actual: Passeig d'Enric Sanchís, Barcelona
Tipologia: Cel·lular
Promoció de la construcció: Pública, Comissió de la Indústria de Guerra de la Generalitat de Catalunya
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Projecte d'obra del 8 de febrer de 1938

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939 amb situació de la fàbrica Sanchís. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

Propera al Segon Grup de Cases Barates situat al marge dret del riu Besòs, la fàbrica Enric Sanchís es dedicava a la producció de productes químics com el nitrobenzè abans de la guerra.[168] Amb l'inici del conflicte bèl·lic, la Comissió de la Indústria de Guerra de la Generalitat de Catalunya reconvertirà les seves instal·lacions en la Fàbrica de Guerra núm. 11.[169] Aquesta indústria fabricava tota una sèrie de materials que anaven des de càpsules de *Mauser*, encebs per a mines i detonadors de granades, passant per diferents productes indispensables per a la manufactura d'explosius, com el fulminant de mercuri o el nitrur de plom. La necessitat de protegir els treballadors i el personal de la fàbrica portà a la Comissió de la Indústria de Guerra de la Generalitat de Catalunya a projectar la construcció d'un refugi antiaeri a les seves instal·lacions. Per tal de dur a terme els treballs, el Sindicat d'Arquitectes de Catalunya encarregà a l'arquitecte Antoni Sardà Moltó la redacció de la memòria i el pressupost de l'obra, datada el 28 de febrer de 1938.[170]

A partir de la documentació de la memòria del projecte, queda clar que en aquest cas es tractava d'un refugi col·lectiu de sala o cel·lular, i no d'un refugi de galeria de mina com la majoria dels documentats a Gramenet del Besòs. És evident que el fet de tractar-se d'una fàbrica de material de guerra, que era un objectiu militar clar, feia necessari un refugi resistent i amb prou capacitat per allotjar als treballadors de les seves instal·lacions. La descripció detallada dels treballs que calia fer ens informa del tipus d'estructura i dels materials emprats en la construcció. En l'article núm. 4 ens diu que l'estructura «Es a base de cemento armado, enlazadas todas sus partes entre sí, de modo que forme un sistema rígido de estabilidad perfecta». Els articles següents especifiquen com han de ser les escales: «Las escaleras de entrada al Refugio serán formadas con hormigón, siendo preferible disponer en la parte que constiyuye la huella un forro de ladrillo tipo mediano. Asi mismo seran de ladrillo los rellanos superiores»; l'acabat interior de l'estructura: «Todas las paredes interiores y techos del Refugio serán pintadas a la cal directamente sobre la fábrica de hormigón previament bien rascado las señales del encofrado»; i fins i tot el model de tancament dels accessos: «Las puertas de hierro que cierran el Refugio serán del tipo de ballesta bien pintadas al óleo con un mínimo de dos capas».

El refugi utilitzava els millors materials per tal de donar la màxima qualitat a la construcció, com es detalla quan parla del formigó fet amb «cemento portland, grava y arena» i l'ús de «barras de hierro de acero dulce» per a l'estructura de l'armadura. El moviment de terres, de 1.039,50 m3, a partir de l'excavació a cel obert de l'espai que havia d'ocupar l'estructura, permet fer-nos una idea de les dimensions importants del refugi de 29,5 x 7 x 5 metres. Aquest espai estava compartimentat interiorment com es detalla en el pressupost fent referència a les «paredes Refugio interior», mentre que la coberta de l'estructura se solucionava a partir de voltes «vueltas» i «techos planos».

Aquest model de refugi suposava una inversió econòmica considerable, tant pels materials emprats com per la quantitat de mà d'obra necessària en la seva construcció. La

[168] DE MADARIAGA FERNÁNDEZ, F. J. (2005). *Las industrias de guerra en Cataluña durante la Guerra Civil.* Tarragona: Universitat Rovira i Virgili (tesi doctoral inèdita).

[169] GALLARDO, J. J.; MÁRQUEZ, J. M. (1997). Op. cit., p. 164.

[170] Arxiu Històric del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, Fons Sindicat d'Arquitectes de Catalunya, R-Reg. 1086.

PLIEGO DE CONDICIONES FACULTATIVAS

PARA LA CONSTRUCCION DE UN REFUGIO DE PERSONAS EN LA FABRICA Nº. 11 - SECCION QUIMICA DE LAS INDUSTRIAS DE GUERRA DE GRAMANET DEL BESOS.

Memòria del refugi de la fàbrica Sanchís. (Arxiu Històric del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, Fons Sindicat d'Arquitectes de Catalunya, R-Reg. 1086).

MEMORIA

El Arquitecto que suscribe, Antonio Sardá Moltó, requerido por el Sindicato de Arquitectos de Cataluña para que formule el pressupuesto, Memoria y Pliego de Condiciones bajo los planos confeccionados por la Comisión de Industrias de Guerra de la Generalidad de Cataluña, Sección Química, referente a un refugio de personas en la Fàbrica nº. 11, situada en Gramanet del Besós, tiene a bien manifestar:

Que ha estudiado dicho proyecto a base de lo previsto con fábrica de hormigón armado, de acuerdo con los precios unitarios corrientes en la actualidad, cuyo detalle especifica el presupuesto, y sus normas lo señalan el pliego de condiciones facultativas que se adjunta.

Dicha obra será ejecutada, según referencias, por la Agrupación Colectiva de la misma ciudad de Gramanet del Besós, dedicando para ello toda clase de personal competente especializado y herramientas y útiles para esta índole de construcción desde luego, a base de llevar la dirección facultativa el único firmante.

Y para los efectos consiguientes, firmo en Barcelona a veintiocho de febrero de mil novecientos treinta y ocho.

EL ARQUITECTO DIRECTOR,

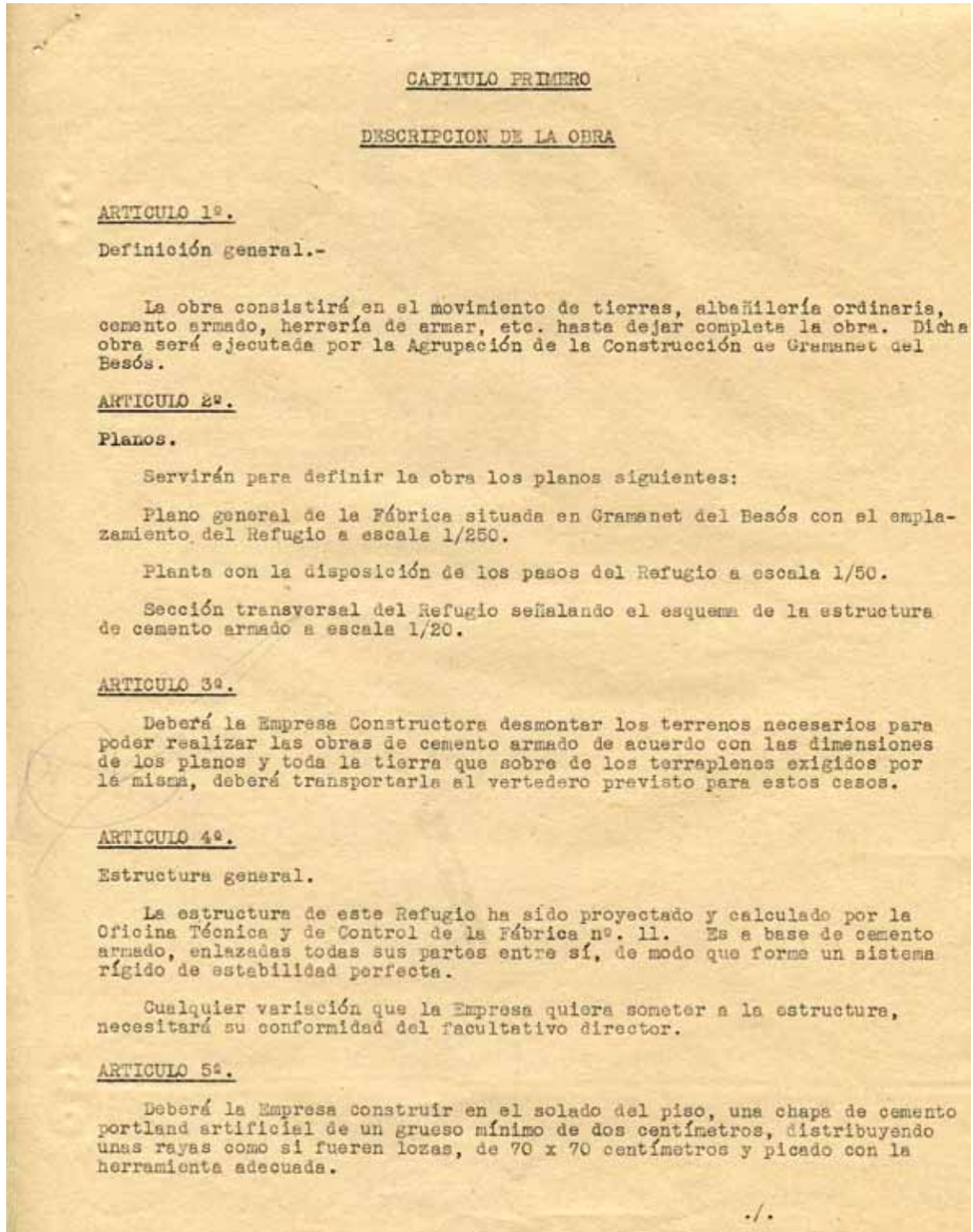

CAPITULO PRIMERO

DESCRIPCION DE LA OBRA

ARTICULO 1º.

Definición general.-

La obra consistirá en el movimiento de tierras, albañilería ordinaria, cemento armado, herrería de armar, etc. hasta dejar completa la obra. Dicha obra será ejecutada por la Agrupación de la Construcción de Gramanet del Besós.

ARTICULO 2º.

Planos.

Servirán para definir la obra los planos siguientes:

Plano general de la Fábrica situada en Gramanet del Besós con el emplazamiento del Refugio a escala 1/250.

Planta con la disposición de los pasos del Refugio a escala 1/50.

Sección transversal del Refugio señalando el esquema de la estructura de cemento armado a escala 1/20.

ARTICULO 3º.

Deberá la Empresa Constructora desmontar los terrenos necesarios para poder realizar las obras de cemento armado de acuerdo con las dimensiones de los planos y toda la tierra que sobre de los terraplenes exigidos por la misma, deberá transportarla al vertedero previsto para estos casos.

ARTICULO 4º.

Estructura general.

La estructura de este Refugio ha sido proyectado y calculado por la Oficina Técnica y de Control de la Fábrica nº. 11. Es a base de cemento armado, enlazadas todas sus partes entre sí, de modo que forme un sistema rígido de estabilidad perfecta.

Cualquier variación que la Empresa quiera someter a la estructura, necesitará su conformidad del facultativo director.

ARTICULO 5º.

Deberá la Empresa construir en el solado del piso, una chapa de cemento portland artificial de un grueso mínimo de dos centímetros, distribuyendo unas rayas como si fueren lozas, de 70 x 70 centímetros y picado con la herramienta adecuada.

./.

memòria del refugi de l'F11 assenyala un pressupost total de 252.696,22 pessetes i un temps d'execució de quatre mesos.

Encara que l'F11 no va patir cap atac aeri que afectés les seves instal·lacions, no podem oblidar el bombardeig del 29 de maig del 1937 sobre el Segon Grup de Cases Barates, situades a tocar de la fàbrica. És probable que l'objectiu real de l'aviació italiana fos l'F11 i que els bombarders erressin el llançament i toquessin la barriada obrera. Una prova de com el bàndol franquista era coneixedor de diferents objectius militars, en aquest cas les fàbriques destinades a la producció de material de guerra, la trobem en l'informe que es va elaborar el dia 11 de juny de l'any 1938, on s'especifiquen un total de 266 objectius en un llistat sota el títol Resumen de información sobre la Ciudad de Barcelona. Indice de objetivos por su naturaleza.[171] La Jefatura del Ejército del Aire del bàndol franquista establia la tipologia d'aquests objectius depenent de si eren centrals elèctriques, casernes, dependències militars o polítiques, dipòsits, projectors, punts de transmissions i comunicacions, dipòsits de benzina, enclavaments de defensa antiaèria, punts d'artilleria o fàbriques i tallers. A l'apartat de «Fábricas y talleres» apareix amb el núm. 146 la fàbrica «Sanchiz» com a indústria on es manufacturaven «Cápsulas», fent referència a un dels productes que s'hi produïen, les càpsules de *Mauser*. Queda clar, per tant, que l'F11 era un dels objectius de l'aviació italiana, encara que a la pràctica no acabés sent bombardejada (annex, documents 87 i 88).

A la intervenció arqueològica realitzada al carrer d'Enric Sanchís, 29U i al carrer del Foc Follet, 80U, entre el mes d'octubre de 2018 i el mes de gener de 2019, es va documentar l'existència d'un refugi antiaeri a aquest punt que actualment es troba dins del terme municipal de Barcelona. Les conclusions de la memòria científica[172] situen l'estructura a l'exterior del recinte de la que va ser durant el conflicte bèl·lic la Fàbrica de Guerra núm. 11. És cert que la tipologia i materials del refugi documentat, dues galeries de mina paral·leles revestides de maó, separades per un envà, cobertes per una volta escarsera de maó, i amb unes escales que donen accés des del carrer, no correspon amb la descripció del projecte redactat per l'arquitecte Antoni Sardà Moltó el 28 de febrer de 1938 per l'F11, però les dimensions d'aquesta estructura sí són molt semblants a les plantejades a la memòria de Sardà.

[171] Archivo Histórico del Ejército del Aire, AHEA-A02094.

[172] MIQUEL LÓPEZ, J. (2020). *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al carrer d'Enric Sanchís, 29U/ carrer del Foc Follet, 80U. Refugi Fàbrica Sanchís, Barcelona (Barcelonès) Codi:056/18*. Barcelona, inèdita.

REFUGI DE LA TORRE BALLDOVINA O TORRE SAGARRA

Situació: Torre Sagarra
Adreça actual: Plaça de Pau Casals s/n, Museu Torre Balldovina
Tipologia: Galeria de mina
Promoció de la construcció: Desconeguda
Capacitat: 20 – 30 persones
Data de construcció: Desconeguda

Detall dels plànols de Santa Coloma de Gramenet de 1933 i 1939 amb situació de la Torre Balldovina. (Servei d'Urbanisme, Cartografia Històrica 13.T.c i 17.T, Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet. Museu Torre Balldovina).

Refugi amb un dels accessos situat a l'interior de la Torre Balldovina i un altre dins dels jardins que l'envolten. Actual seu del Museu Municipal de Santa Coloma de Gramenet (Museu Torre Balldovina), la Torre Balldovina es troba situada entre els carrers de Sant Carles, de Cultura i l'avinguda de Santa Coloma.

L'origen de la Torre Balldovina es remunta al segle XI, amb la construcció d'una torre de defensa de planta circular dins d'una zona de frontera. Amb el pas dels segles la torre va quedar envoltada per nous cossos constructius que convertiren l'antic edifici defensiu en un complex agrícola i residencial. Propietat de la família Sagarra des del segle XVIII, tindrà una de les seves grans transformacions a inicis del segle XX, quan el seu propietari, Ferran de Sagarra i de Siscar, afegeix un nou cos a l'edifici i transforma els voltants en un jardí a la moda del moment i converteix la finca en una casa d'estiueig. A partir de la dècada de 1920, la família Sagarra començà a vendre els terrenys i la casa, que passà a mans dels senyors Tusell i Roig.[173]

Segons les memòries de José Berruezo, alcalde del municipi els darrers mesos del conflicte, als pocs dies d'iniciar-se la guerra la Torre Balldovina va ser assaltada.[174] Relata que a les seves dependències s'hi instal·laria el Comité de Defensa Confederal amb les Milicias Antifascistas sota el comandament de Desiderio González. A banda de les informacions aportades per Berruezo a les seves memòries, alguns documents de l'any 1943 emesos pel Juzgado Instructor Provincial de Responsabilidades Políticas Nº 1 confirmen

[173] RICO, A. (1986). *La família Sagarra a Santa Coloma.* Santa Coloma de Gramenet: Centre de Normalització Lingüística L'Heura, p. 22.

[174] BERRUEZO, J. (1987). Op. cit., p. 92.

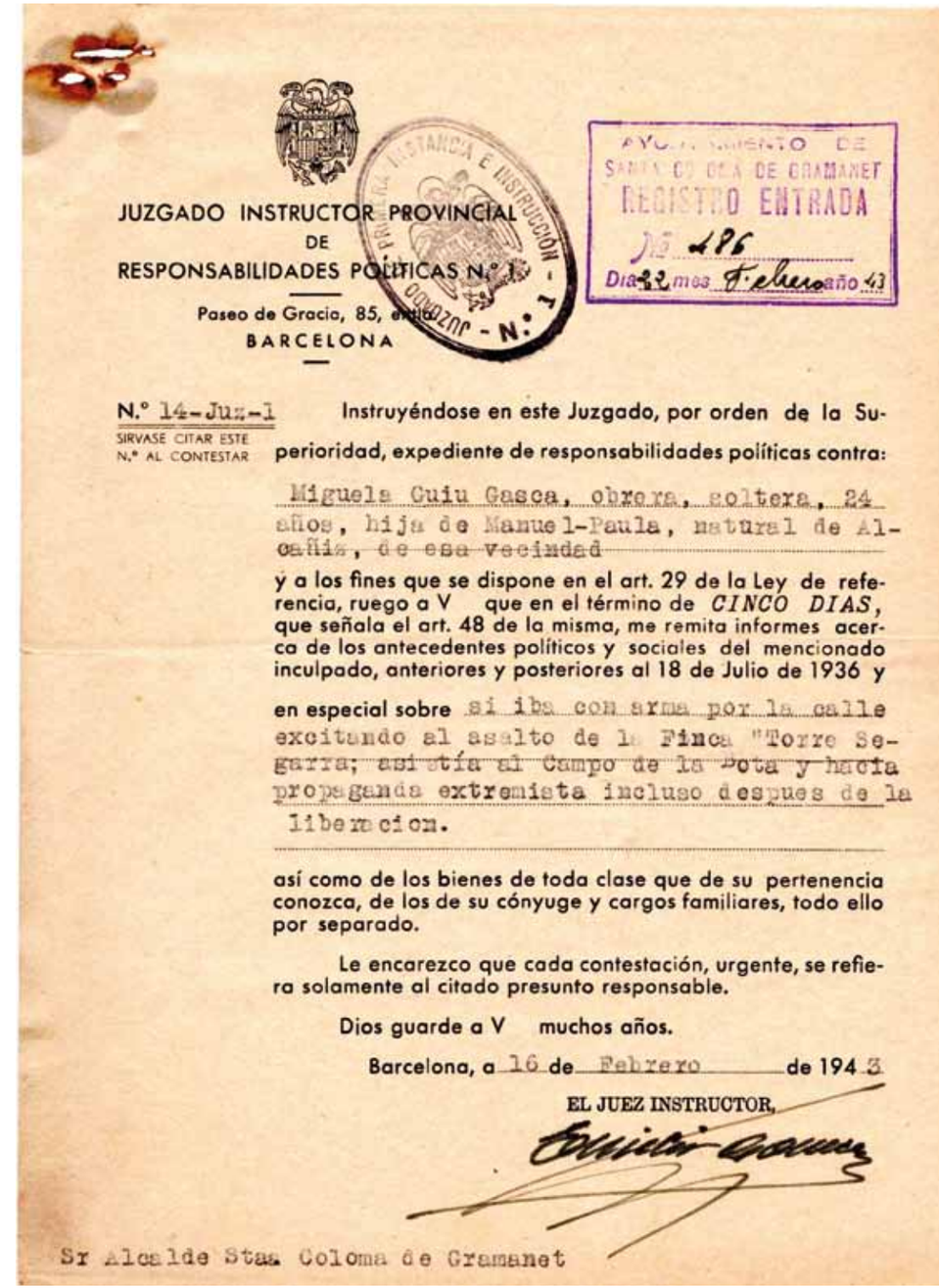

JUZGADO INSTRUCTOR PROVINCIAL
DE
RESPONSABILIDADES POLÍTICAS N.º 1
Paseo de Gracia, 85, entlo.
BARCELONA

JUZGADO DE PRIMERA INSTANCIA E INSTRUCCIÓN - N.º 1

AYUNTAMIENTO DE SANTA COLOMA DE GRAMANET
REGISTRO ENTRADA
Núm. 496
Día 22 mes Febrero año 43

N.º 14-Juz-1
SIRVASE CITAR ESTE N.º AL CONTESTAR

Instruyéndose en este Juzgado, por orden de la Superioridad, expediente de responsabilidades políticas contra:

Miguela Guiu Gasca, obrera, soltera, 24 años, hija de Manuel-Paula, natural de Alcañiz, de esa vecindad

y a los fines que se dispone en el art. 29 de la Ley de referencia, ruego a V que en el término de *CINCO DIAS*, que señala el art. 48 de la misma, me remita informes acerca de los antecedentes políticos y sociales del mencionado inculpado, anteriores y posteriores al 18 de Julio de 1936 y en especial sobre si iba con arma por la calle excitando al asalto de la Finca "Torre Segarra; asistía al Campo de la Bota y hacía propaganda extremista incluso despues de la liberacion.

así como de los bienes de toda clase que de su pertenencia conozca, de los de su cónyuge y cargos familiares, todo ello por separado.

Le encarezco que cada contestación, urgente, se refiera solamente al citado presunto responsable.

Dios guarde a V muchos años.

Barcelona, a 16 de Febrero de 1943

EL JUEZ INSTRUCTOR,

Sr Alcalde Sta. Coloma de Gramanet

Expedient de responsabilitats polítiques contra Miguela Guiu Gasca (AHSCG, Caixa 401, Juzgados).

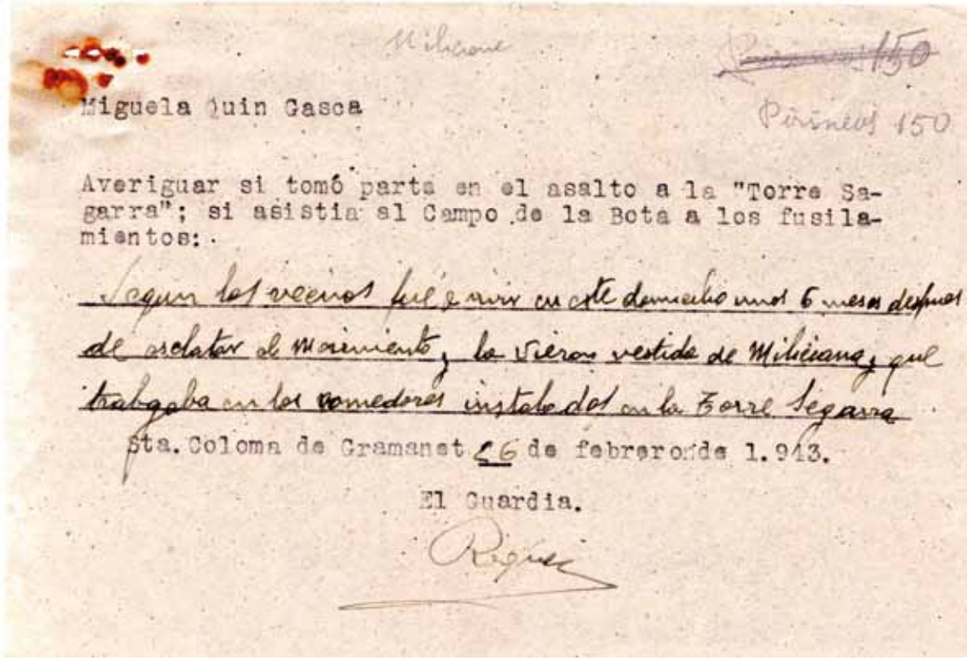

Miguela Guin Gasca

Averiguar si tomó parte en el asalto a la "Torre Sagarra"; si asistia al Campo de la Bota a los fusilamientos:

Segun los vecinos fué a vivir en este domicilio unos 6 meses despues de estalar el movimiento, la vieron vestida de Miliciana, que trabajaba en los comedores instalados en la Torre Segarra.

Sta. Coloma de Gramanet 26 de febrero de 1.943.

El Guardia.

l'assalt a l'edifici.[175] Es tracta d'expedients oberts contra dues germanes, Miguela i Maria Guiu Gasca, a les que s'acusa de ser milicianes a l'inici de la guerra, anar amb pistola pel carrer i assistir a l'assalt de la Torre Sagarra. Les informacions obtingudes per l'Ajuntament d'alguns veïns d'aquestes germanes corroboraven, en el cas de la Miguela, la pertinença a les milícies i la seva feina a un menjador instal·lat a la Torre Sagarra, i en el cas de la Maria, no en sabien res (annex, document 89).

Les factures telefòniques expedides a l'Ajuntament també confirmen que la Torre Sagarra era la seu del Comitè de Milícies i de Defensa de la població,[176] a més de l'espai on s'instal·là la Comissió de Proveïments ja a finals de l'any 1936. Dos comunicats de l'Ajuntament dirigits a la Compañía Telefónica Nacional de España deixen constància de la ubicació de la Comissió de Proveïments dins de les dependències de la Torre Balldovina o Torre Sagarra. En el primer comunicat sol·licita el dia 12 de febrer de 1938 que sigui restablerta la línia telefònica ja que «ha estat desconectat el telèfon que la Comissió de Proveïments tenia en la Torre Sagarra d'aquesta localitat, i que corresponia al número 44» (annex, document 90).[177] Mesos més tard, una nova comunicació de l'Ajuntament demana que «sigui instalat per compte i a nom d'aquest Ajuntament, en el local conegut com a Torre Sagarra, Avinguda de la República, telèfon públic baix l'epígraf de Comissió Municipal de Proveïments» (annex, document 91).[178]

[175] AHSCG, Caixa 401, Juzgados.

[176] AHSCG, Caixa 219, Lliuraments 1937.

[177] AHSCG, Caixa 308, Lligall 90, Esborranys oficis alcaldia, 308/5.

[178] AHSCG, Caixa 308, Lligall 90, Esborranys oficis alcaldia 1938.

A la COMPAÑIA TELEFONICA NACIONAL DE ESPAÑA

DEBE 1-DICIEMBRE-937

El impuesto del Timbre satisfecho en metálico

44

Comité Milicias C.General
Av.Republica-T.Segarra
Gramanet del B.(Barna.)

20,-- Ptas. Cuota servicio urbano.

Servicio urbano del mes de la fecha.
" Interurbano, según nota adjunta.
Anuncios (incluído Timbre).
Otros conceptos, según nota adjunta.

Recibí:

Ptas. en total.

Tesorero General.

Cuando se consigne solamente cuota de urbano deberá tomarse ésta como importe del recibo.

Desde su teléfono puede usted celebrar conferencias interurbanas e internacionales sin necesidad de constituir depósito. Si desea celebrar una conferencia interurbana con una persona que no tiene teléfono, puede usar el AVISO DE CONFERENCIA. Para este servicio llame usted a la Interurbana.

Factura de la Compañía Telefónica Nacional de España adreçada al Comitè de Milícies situat a la Torre Sagarra. (AHSCG, Caixa 219, Lliuraments 1937).

Altres factures, com les emeses pel Taller Col·lectiu de Llauners i Electricistes els mesos de novembre i desembre de l'any 1936, adreçades a l'Ajuntament especificant «Torre Segarra», a la part superior detallen «Proveiments» manuscrit a llapis (annex, document 92).[179]

Un altre dels serveis instal·lat a la Torre Balldovina va ser el Servicio Fotográfico de la Subsecretaría de Aviación del Ministerio de Defensa Nacional. A través d'una carta adreçada a l'Ajuntament el 7 de novembre del 1937, el Ministerio de Defensa Nacional exposava que davant el trasllat del Estado Mayor del Aire a la ciutat de Barcelona, es veia en la necessitat d'un espai per a les seves seccions. A tal efecte es posava en comunicació amb l'Ajuntament de Gramenet del Besòs i exposava: «Con motivo del traslado del Estado Mayor del Aire a esta capital y siendo de gran necesidad la instalación del Parque Fotográfico, Escuela de Fotógrafos, Auxiliares de Información Interpretadores Fotográficos Sección Foto-Aérea afecta al citado Estado Mayor y alojamiento para el personal dotación de este Servicio, y existiendo un local sito en la Torre de Segarra apropiado para la instalación de estos Servicios en la demarcación de ese Consejo Municipal, ruego a Vd. me comunique si no existe dificultad,

[179] AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs gener 1937.

AJUNTAMENT

DE

GRAMENET DEL BESOS

Racionament Familiar

Es fa avinent que durant els dies 27, 28, 29, 30, del mes que som, i el 1 d'Octubre, en els baixos de la

Torre Segarra,

Cartell de l'any 1938 anunciant el repartiment de racionament familiar a la Torre Sagarra. (AHSCG, Caixa 296).

sea asignado dicho local al Arma de Aviación, Servicio Fotográfico bajo las normas que ese Consejo acuerde».[180] Poc després es donava resposta des del consistori municipal, que a la sessió celebrada el dia 11 de novembre s'acordava per unanimitat cedir un espai a la Torre Sagarra per a la Subsecretaría de Aviación.[181]

El dia 1 de gener de 1939, a les dependències de la torre residien un total de vuit militars de l'Exèrcit de l'Aire republicà: el capità Francisco Tarazaga Moya, cap del servei; el capità Eusebio Fernández de Velasco Arranz, cap de la secció 18 Gramenet del Besòs; el sergent Francisco Díaz Muñoz; el sergent José Rodes Martí; el caporal Antonio García Ramos; el caporal Manuel Guarch Corcellas; el soldat Serafín Rodríguez Forquez i el soldat Jorge Soteres Vidal (annex, document 93).[182]

Pel que fa al refugi que actualment es conserva al subsol de la Torre Balldovina i als jardins, no s'ha localitzat cap referència documental dins de l'Arxiu Històric de Santa Coloma de Gramenet. A diferència de molts altres refugis dels quals s'han pogut constatar referències directes o indirectes, el cas de la Torre Sagarra queda en un absolut si-

[180] AHSCG, Caixa 288, Correspondència 1937, 07/11/1937.

[181] AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Oficis alcaldia, 1937.

[182] AHSCG, Caixa 314, Lligall 94, Correspondència, 1939.

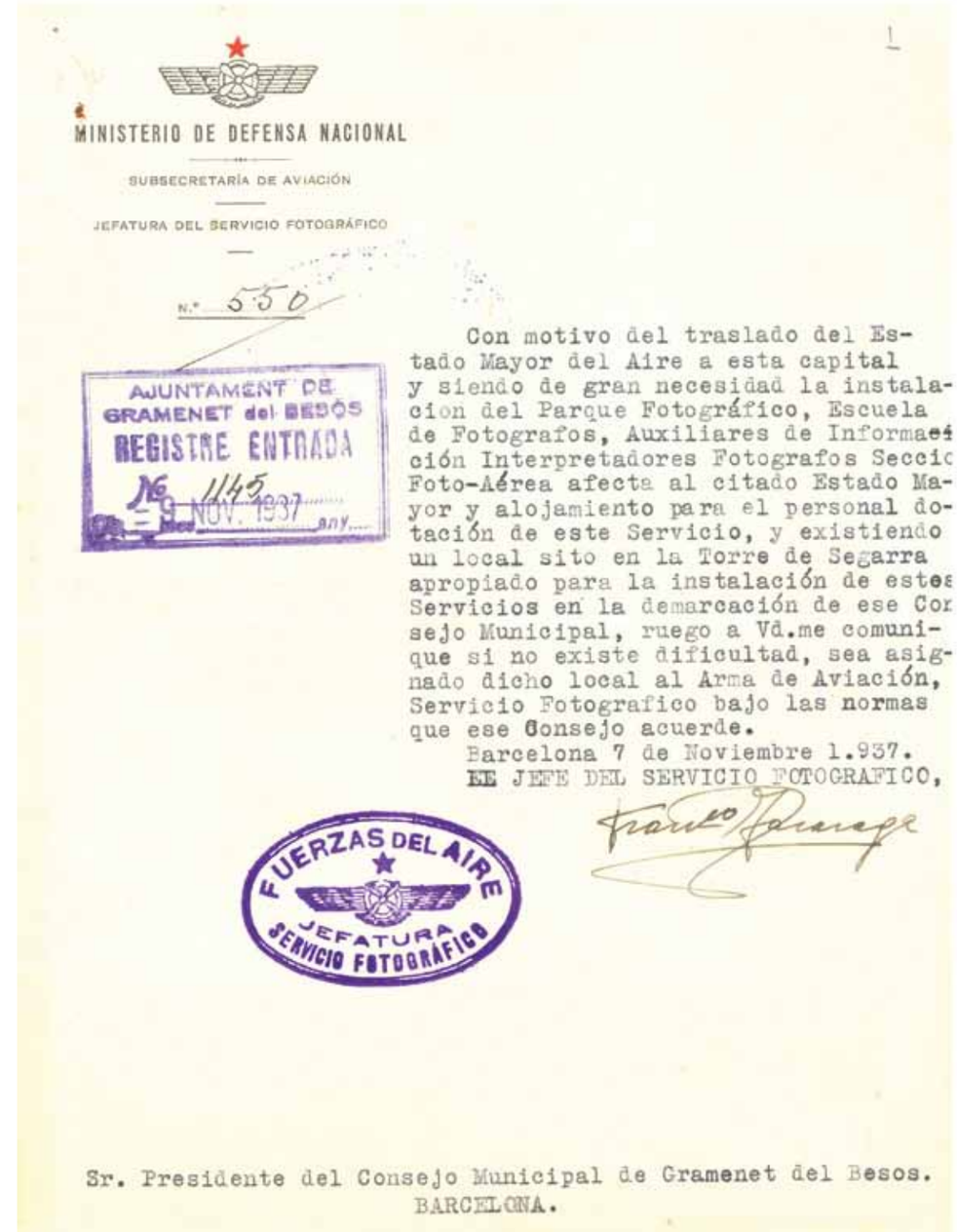

MINISTERIO DE DEFENSA NACIONAL

SUBSECRETARÍA DE AVIACIÓN

JEFATURA DEL SERVICIO FOTOGRÁFICO

N.º 550

AJUNTAMENT DE GRAMENET del BESÒS REGISTRE ENTRADA Nº 1145 9 NOV. 1937

Con motivo del traslado del Estado Mayor del Aire a esta capital y siendo de gran necesidad la instalacion del Parque Fotográfico, Escuela de Fotografos, Auxiliares de Informaci ción Interpretadores Fotografos Seccio Foto-Aérea afecta al citado Estado Mayor y alojamiento para el personal dotación de este Servicio, y existiendo un local sito en la Torre de Segarra apropiado para la instalación de estos Servicios en la demarcación de ese Consejo Municipal, ruego a Vd.me comunique si no existe dificultad, sea asignado dicho local al Arma de Aviación, Servicio Fotografico bajo las normas que ese Consejo acuerde.

Barcelona 7 de Noviembre 1.937.

EL JEFE DEL SERVICIO FOTOGRAFICO,

FUERZAS DEL AIRE JEFATURA SERVICIO FOTOGRÁFICO

Sr. Presidente del Consejo Municipal de Gramenet del Besos.
BARCELONA.

Carta del Ministerio de Defensa Nacional adreçada a l'Ajuntament demanant la Torre Sagarra per a instal·lar el Servicio Fotográfico. (AHSCG, Caixa 288, Correspondència 1937, 07/11/1937).

Ajuntament de Gramenet del Besòs

Negociat _____ Núm. _____

El Ayuntamiento en sesión celebrada el dia 11 del corriente mes, tomó el acuerdo, que traducido literalmente, dice lo siguiente:

"Vista una comunicación de la Jefatura del Servicio Fotográfico de la Subsecretaria de Aviación del Ministerio de Defensa Nacional pidiendo que el Ayuntamiento facilite a aquel servicio la Torre Sagarra para alojamiento del mismo, después de unas breves explicaciones dadas por la presidencia y diversos consejeros sobre las gestiones que han precedido a esta petición, por unanimidad se acuerda acceder a la misma con la condición de a precario y por mientras duren las actualesvcircunstancias que hacen necesaria o conveniente la instalación de aquel servicio en la indicada torre."

Lo que me complazco en trasladar a V. para su conocimiento y debidos efectos.

Viva V.muchos años.

Gramenet del Besós, 27 de noviembre de 1937.

El Secretario

Sr. Jefe del Servicio Fotográfico de la Subsecretaria de Aviación del Ministerio de Defensa Nacional. = Barcelona.

Comunicat de l'Ajuntament al Jefe del Servicio Fotográfico del Ministerio de Defensa Nacional cedint la Torre Sagarra. (AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Oficis alcaldia, 1937).

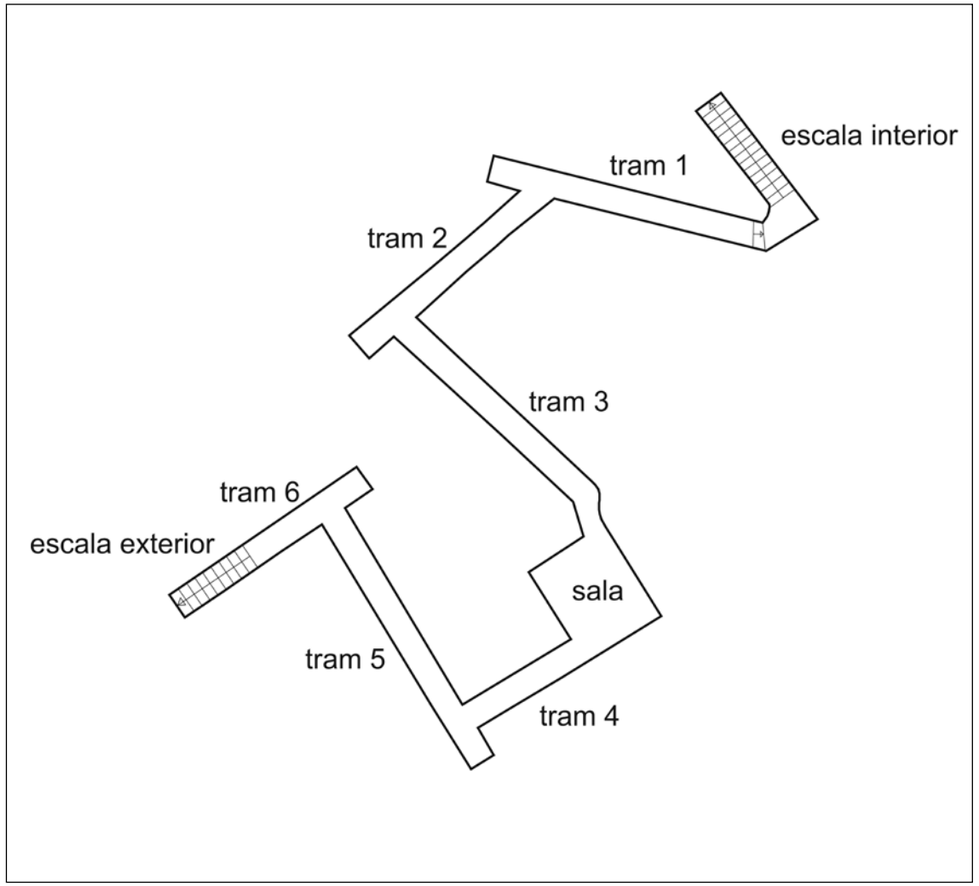

Planimetria del refugi de la Torre Balldovina realitzada a partir de l'aixecament planimètric fet per eTop Estudis Topogràfics d'Obres i Projectes SL l'any 2017. (Museu Torre Balldovina).

Escala d'accés al refugi des de l'interior de l'edifici. (Museu Torre Balldovina).

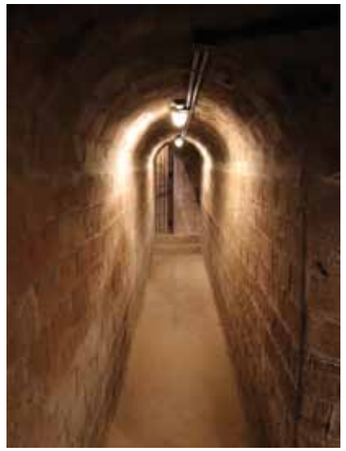

Galeries de mina del refugi. (Museu Torre Balldovina).

Sala i galeria de mina del refugi. (Museu Torre Balldovina).

Escala d'accés al refugi des de l'exterior de l'edifici. (Museu Torre Balldovina).

Maons del refugi amb les inscripcions 1936 i 3566. (Museu Torre Balldovina).

lenci quant a documentació generada per l'Ajuntament de Gramenet del Besòs entre els anys 1936 i 1939. Aquest fet ens fa pensar en la possibilitat de que el refugi no fos construït per l'Ajuntament, atès que no va generar cap tipus de documentació municipal, i que més aviat podria haver estat construït pels militars instal·lats a la Torre Sagarra. De fet, s'aprofità una galeria o hipogeu preexistent,[183] de difícil datació però relacionada amb l'edifici d'època medieval o moderna, que va ser revestida amb maó i probablement ampliada per fer-hi un altre accés des de l'exterior.

El refugi respon a la tipologia habitual de galeria de mina que, en aquest cas, aprofitaria un hipogeu que ja existia. Es tracta d'un passadís amb sis canvis de direcció a partir de sis trams de galeria i una sala de planta rectangular situada a la meitat del recorregut. A nivell constructiu la galeria és d'obra vista, revestida amb maó massís disposat pla i de cantell a trencajunt lligat amb ciment a les parets i amb una volta de maó massís disposat de pla. La galeria presenta una alçada de 2 metres i una amplada aproximada de 0,90 metres. Està dotat de dos accessos, un a l'interior de l'edifici i un altre a l'exterior. L'entrada interior està situada als peus de la torre romànica, a la planta baixa de l'actual museu. S'hi accedeix a través d'una escala de 14 graons de maó. L'entrada exterior es troba als actuals jardins que envolten el museu, a tocar de la plaça de Pau Casals, accés recuperat en les obres dutes a terme entre els anys 2019 i 2020 per a urbanitzar l'entorn i que, properament, es convertirà en l'accés per a la visita pública del refugi. Aquesta entrada també conserva una escala de 12 graons de maó. El nivell de circulació de l'estructura descendeix des d'una cota de 19,34 msnm fins als 16,38 msnm. Això suposa un desnivell del paviment de 2,96 metres des del seu punt més alt, situat a l'accés de l'interior de l'edifici, fins al més baix al cinquè tram de la galeria. Pel que fa a la cota de soterrament de l'estructura respecte a la cota de circulació de carrer, cal apuntar que el refugi no està construït a gaire profunditat ja que la cota més baixa de la volta de la galeria la trobem a 18,42 msnm. Considerant que la cota dels jardins a aquest punt és de 22 msnm, ens trobem amb una potència de terra de 3,58 metres, que encara és més reduïda a la sala rectangular ja que aquesta presenta més alçada i la volta està a

[183] VICENTE, J. (1999). *Els hipogeus de Santa Coloma de Gramenet, en la recerca dels seus orígens.* Santa Coloma de Gramenet: Societat d'Història Natural, p. 17.

19,36 msnm, cosa que fa una diferència de només 2,64 metres. Després del tercer tram de galeria des de l'accés interior, s'arriba a una sala de planta rectangular de 8,64 metres quadrats, 3,20 x 2,70 metres de costat, coberta amb una volta de canó. És l'únic espai que no presenta obra vista, amb els paraments arrebossats amb morter de calç i guix pintat. A part de ser l'àmbit més espaiós del refugi, també és el que presenta més alçada amb 2,96 metres des del paviment fins al punt més alt de la volta.

La distància entre els dos accessos és de 22 metres, encara que el recorregut lineal de les galeries és de 51,10 metres aproximadament. Pel que fa al mobiliari del refugi, no hi ha presència d'elements com bancs d'obra adossats a les parets –presents en moltes ocasions a aquests tipus d'espais dins dels refugis–, ni tampoc marques als paraments que poguessin suposar l'existència de bancs de fusta que hi estiguessin subjectats. Tampoc s'han localitzat altres elements com armaris encastats per tenir-hi llums (espelmes o llums de petroli). Cal destacar la presència de dos pous de ventilació, un situat a una de les cantonades de la sala del refugi i un altre a la confluència del tercer tram de galeria amb la sala. Es tracta de tubs de secció circular de 14 centímetres de diàmetre que ascendeixen verticalment per facilitar la renovació de l'aire a l'interior de l'estructura.

També són d'interès dos grafits documentats al tercer tram de la galeria de mina, fets sobre dos maons diferents, un amb la data de 1936 i l'altre amb la inscripció 3566. El primer podria aportar informació d'un dels moments d'utilització del refugi, però desconeixem el significat del segon.

Pel que fa a elements propis de la instal·lació elèctrica per tal d'il·luminar l'interior del refugi, només es conserva un aïllant de porcellana a una de les parets del cinquè tram de galeria i un tac de fusta a l'estança central. Cal ser curosos a l'hora de relacionar aquestes peces amb el moment de funcionament de l'estructura com a refugi, ja que un cop acabada la guerra, aquest espai es va continuar utilitzant com una estança més de la casa. Per aquest motiu, podrien correspondre a una instal·lació feta amb posterioritat.

REFUGI «ALMACEN»

Situació: Desconeguda
Adreça actual: Desconeguda
Tipologia: Desconeguda
Promoció de la construcció: Pública, Ajuntament de Gramenet del Besòs
Capacitat: Desconeguda
Data de construcció: Referència documental del 27 de febrer de 1937

Refugi sense localització coneguda, la referència documental parla de «Refugios almacen» dins dels lliuraments d'obres públiques de l'exercici de l'any 1937 (Ordre 137, Expedició per concepte núm 24, Capítol 11, Partida 118, Article 7).[184] Els treballs de la brigada municipal es duen a terme amb tres paletes, a 40 hores cadascun, i 11 peons, 10 d'ells a 40 hores i un a 8 hores de treball, la setmana del 22 al 27 de febrer (annex document 94).

[184] AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs febrer 1937.

REFUGIS CONEGUTS PER FONTS ORALS

No tots els refugis construïts a la població han deixat evidències documentals escrites. En aquest apartat es detallen els refugis coneguts gràcies a les informacions orals proporcionades per colomencs i colomenques adreçades directament al Museu, o sorgides en les nombroses entrevistes que conformen el Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina. Aquestes dades permeten ampliar el coneixement dels refugis existents al municipi.

«CAN PASCALI»

Situat sota de la desapareguda masia de «Can Pascali» en el moment de la Guerra Civil, en els terrenys sobre els quals es va edificar l'Ajuntament, a l'espai que ocupava l'era del mas i on es va urbanitzar la plaça de la Vila. Aquesta masia tenia un hipogeu que es va reaprofitar per a bastir el refugi antiaeri, ampliant-lo i afegint-hi dos accessos[185]. Tot indica, per la seva situació, que és el mateix refugi de la plaça de la República, encara que en alguna ocasió s'ha identificat com un diferent.[186]

REFUGI DEL MAS FONOLLAR

Al subsòl de la masia, situada al carrer de Sant Jeroni núm. 1-3, un hipogeu d'època medieval o moderna va ser una de les estructures utilitzades com a refugi durant el conflicte bèl·lic. Es tracta d'una galeria de 18 metres de llargada, amb tres canvis de sentit

[185] VICENTE, J. (1999). Op. cit., p. 16-17.

[186] GALLARDO, J. J.; MÁRQUEZ, J. M. (1997). Op. cit., p. 147.

que acaba en una petita sala circular dotada d'un banc adossat a la paret. L'estructura està excavada directament al terreny natural –sauló en aquesta zona de la ciutat– i no presenta cap revestiment de maó.[187]

REFUGI DEL CARRER DEL SAFAREIG AMB LA PLAÇA DE MONTSERRAT ROIG

Refugi construït en galeria de mina per iniciativa veïnal conegut gràcies a Genís Ibáñez Berruezo,[188] qui residia durant la guerra al carrer del Safareig. Recordava que tenia dues entrades, una pel mateix carrer del Safareig i una altra pel carrer Nou. El seu interior, segons el testimoni, podia encabir entre 60 i 80 persones. A l'entrevista fins i tot apunta com alguns veïns es quedaven a dormir en moltes ocasions per por al perill de bombardeig. És probable que aquest refugi aprofités algun tram de l'hipogeu de la desapareguda masia de Can Bachs[189], situada al mateix carrer del Safareig.

REFUGI DEL CARRER DEL SAFAREIG NÚM. 24

Refugi de caràcter privat situat l'interior de la finca número 24.[190]

[187] VICENTE, J. (1999). Op. cit., p. 17.

[188] Entrevista realitzada a Genís Ibáñez Berruezo el 22/12/1993 –per Juan José Gallardo i José Manuel Márquez. (Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina).

[189] VICENTE, J. (1999). Op. cit., p. 16.

[190] Informació facilitada al Museu per Josep Lluís Sànchez Palacios i Sílvia Terol Ledesma l'any 2021.

REFUGI DEL CARRER DE PRAT DE LA RIBA NÚM. 52, CARRER DE SANT JERONI NÚM. 69

Refugi particular construït dintre d'aquesta finca que donava als dos carrers. El refugi estava situat al pati, a tocar amb el carrer de Sant Jeroni.[191]

REFUGI DE LA FONDA DE CAL CORONEL, CARRER MAJOR NÚM. 22

Genís Ibáñez Berruezo i Joan López Berruezo parlen d'aquest refugi situat a sota de la coneguda Fonda de Cal Coronel del carrer Major.[192] El segon dels testimonis, resident al carrer Major núm. 33 durant la guerra, relata com davant de casa seva els veïns i les veïnes van foradar la paret de la fonda per a bastir-hi un refugi, que tenia entrada pels actuals números 25-27 i núm. 31. Aporta la dada de com s'il·luminava amb electricitat el seu interior gràcies al seu pare, que havia fet arribar la llum des de casa seva, però explica que també utilitzaven llums de petroli. El Joan López era l'encarregat d'obrir l'estructura en cas d'alarma i, per aquest motiu, era sempre el primer en arribar amb les claus i un fanalet.

REFUGI DEL CARRER MAJOR NÚM. 2

Es tracta d'una petita cova o galeria excavada al terreny natural, ja present a la casa abans de la guerra, i que el seus propietaris van aprofitar com refugi.[193]

[191] Informació facilitada al Museu per Núria Solé l'any 2019.

[192] Entrevista realitzada a Genís Ibáñez Berruezo el 22/12/1993 –per Juan José Gallardo i José Manuel Márquez– i a Joan López Berruezo el 20/07/2018. (Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina).

[193] Entrevista realitzada a Maria Rosa Pla Pedragosa el 12/07/2018. (Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina).

REFUGI DEL CARRER MAJOR NÚM. 5-7, CAN GALOBARDES

Refugi privat situat a la casa de la coneguda família Galobardes del carrer Major.[194]

REFUGI DE L'AVINGUDA DE LA GENERALITAT NÚM. 2

Ubicat al pati del Cinema Capitol, era utilitzat pels clients i veïns de la sala en cas de perill.[195]

REFUGI DE LA PLAÇA D'EN FERRAN DE SAGARRA, CARRER DE SANT JOSEP NÚM. 23

Soterrani reaprofitat i condicionat pels seus propietaris com a refugi. Situat a la merceria Ca la Roseta, era un espai de petites dimensions que estava dotat de bancs adossats a les parets fets amb fang. Era conegut i utilitzat pel veïnat de la zona.[196]

REFUGI DEL CARRER DE LA VISTALEGRE NÚM. 43-45

Refugi de caràcter privat, amb accés sota l'escala d'una de les cases de la finca, i que era utilitzat pel veïnat.197

[194] Entrevista realitzada a Joaquima Torrents el 17/07/2018. (Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina). Explica que en una ocasió s'hi va amagar amb una de les nenes de la família.

[195] Entrevista a Magdalena Miejimolle realitzada el 21/09/2018. (Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina).

[196] Entrevista realitzada a Magdalena Miejimolle el 21/09/2018 i a Montserrat Torrents el 17/07/2018. (Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina).

[197] Informació facilitada al Museu per Joan Clavell Villanueva l'any 2019.

REFUGI DEL CARRER DE SANT DOMÈNEC NÚM. 11

Refugi particular construït per dos veïns del carrer de Sant Domènec, Salvador Serra Brossa i un altre conegut com *el pintor*. Ubicat davant del núm. 11 en uns terrenys no urbanitzats, tenia capacitat per a 8 o 9 persones. Va ser destruït amb les obres de construcció de la Biblioteca Central.[198]

REFUGI DE L'AVINGUDA DE FRANCESC MACIÀ NÚM. 10, CARRER DE FRANCESC VIÑAS

Són dues les referències a aquest refugi, la primera donada per Genís Ibáñez Berruezo,[199] que el localitzava al carrer de Francesc Viñas amb un traçat que arribava fins a la carretera; i la segona va ser proporcionada per Josep Lluís Sànchez Palacios i Sílvia Terol Ledesma l'any 2021, els quals anys abans havien pogut fer una fotografia de l'interior de la galeria des del local comercial d'aquesta finca. Aquesta imatge permet observar el que sembla un refugi que segueix el model de galeria de mina, de dimensions considerables i amb una tècnica constructiva que inclou bancs adossats a les parets, arcs de mig punt de maó que reforcen la volta i graons que salven el desnivell del pendent.[200]

[198] Informació facilitada al Museu per Josep Gonzàlez Serra, net de Salvador Serra Brossa, l'any 2019.

[199] Entrevista realitzada a Genís Ibáñez Berruezo el 22/12/1993 –per Juan José Gallardo i José Manuel Márquez. (Banc de Memòria Oral del Museu Torre Balldovina).

[200] Des del Museu s'ha intentat accedir a aquest refugi per poder-lo documentar (se sospita que encara existeix, almenys parcialment) però de moment no ha estat possible.

Galeria del refugi de l'avinguda de Francesc Macià núm. 10. (Fotografia de Josep Lluís Sànchez Palacios i Sílvia Terol Ledesma).

REFUGI DE «CAN PATA», CARRER DE SANT PERE NÚM. 27

Refugi de caràcter privat ubicat a la finca coneguda com «Can Pata», situada a la confluència dels carrers de Sant Pere i de Rafael Casanova amb el passeig de Mossèn Jaume Gordi.[201]

REFUGI DEL PASSATGE DE LA CIUTADELLA NÚM. 8

Refugi de caràcter privat situat a l'interior de la finca.[202]

[201] Informació facilitada al Museu per Josep Lluís Sànchez Palacios i Sílvia Terol Ledesma l'any 2021.

[202] Informació facilitada al Museu per Josep Lluís Sànchez Palacios i Sílvia Terol Ledesma l'any 2021.

LA DEFENSA PASSIVA DESPRÉS DE LA GUERRA CIVIL

La fi de la Guerra Civil no va suposar la desaparició total dels refugis antiaeris construïts durant els anys del conflicte. Encara que a molts llocs aquestes estructures van ser tapiades i fins i tot reblertes amb terra en un primer moment, els nous ajuntaments franquistes iniciaren, a través de la Jefatura Provincial de Defensa Pasiva, un pla per a recuperar els que hi havia i construir-ne de nous. Tot responia al suposat perill en què es trobava Espanya davant d'una intervenció aliada durant la Segona Guerra Mundial. Un bon exemple de les noves Juntas de Defensa Pasiva el trobem en la constitució de la Jefatura Local de Defensa Pasiva de Santa Coloma de Gramanet el 31 de març del 1941. Presidida per l'alcaldia, la junta quedava conformada de la següent manera: «Secretario. D. Joaquin Saiz Garcia- Como Jefe del Ejército de Tierra, Vocales. Jaime Bartrolí Vallés.- Como Jefe Local de F.E.T. y de las J.O.N.S. D. Ramón Rodicio - Como Jefe u Oficial de Marina. D. Juan Vilaseca Segalés.- Como Inspector Municipal de Sanidad. D. José Alemany Juvé.- Como Arquitecto Municipal. Dª Serafina Saiz de San Miguel.- Como Delegada Compañia Telefonica Nacional de España. D. Manuel Badia Brandia.- Como Presidente Asamblea Local Cruz Roja. D. Isidro Torrents Torrent.- Como Delegado Local de Prensa y Propaganda» (annex, document 95).[203]

Una nota manuscrita sobre un imprès del Dispensario Municipal de Santa Coloma de Gramanet, sense data, signatura, ni referència d'autoria, desglossa un total de 9 punts a tenir en consideració respecte a la defensa passiva de la població. El document especifica: «1- Aviso al vecindario del peligro de bombardeo–Sirena. 2- Oscuridad completa de la población. 3- Refugios. Visita inspección a los existentes, conservación y mejora de los mismos. Construcción de otros nuevos. 4- Puestos de socorro en cada barriada á cargo Cruz Roja. 5- Tener dispuestos dispensarios Cruz Roja y Municipal para asistir posibles heridos. 6- Tener dispuesto material extintor de incendios. 7- Tener dispuesto stoc suficiente de palas, picos, cuerda, faroles, etc, para asistir, posibles victimas de derrumbamiento edificios ó refugios. 8- Contra gases; estoc de hipoclorito para neutralizar hiperita. Caretas antigas. 9- Ambulancia para traslado de posibles heridos grabes al Hospital».[204] Aquest llistat no suposa canvis respecte a les mesures establertes per la Junta Local de Defensa Passiva de Gramenet del Besòs durant la guerra, ja que preveu els mateixos aspectes tinguts en consideració amb anterioritat. L'assistència sanitària, els sistemes d'alarma, els equips de rescat i els refugis, són claus ara també, per tal d'oferir protecció a la població en cas d'un atac aeri. En el cas dels refugis cal destacar la seva continuïtat d'ús, tal com s'especifica al punt 3, mantenint els existents però també construint-ne de nous. La documentació conservada per aquest període de Santa Coloma de Gramenet no permet, però, constatar si realment els existents es van mantenir en condicions d'ús, ni tampoc hi ha dades sobre la construcció de nous.

[203] AHSCG, Caixa 371, Defensa passiva 1941-1943.

[204] AHSCG, Caixa 371, Defensa passiva 1941-1943.

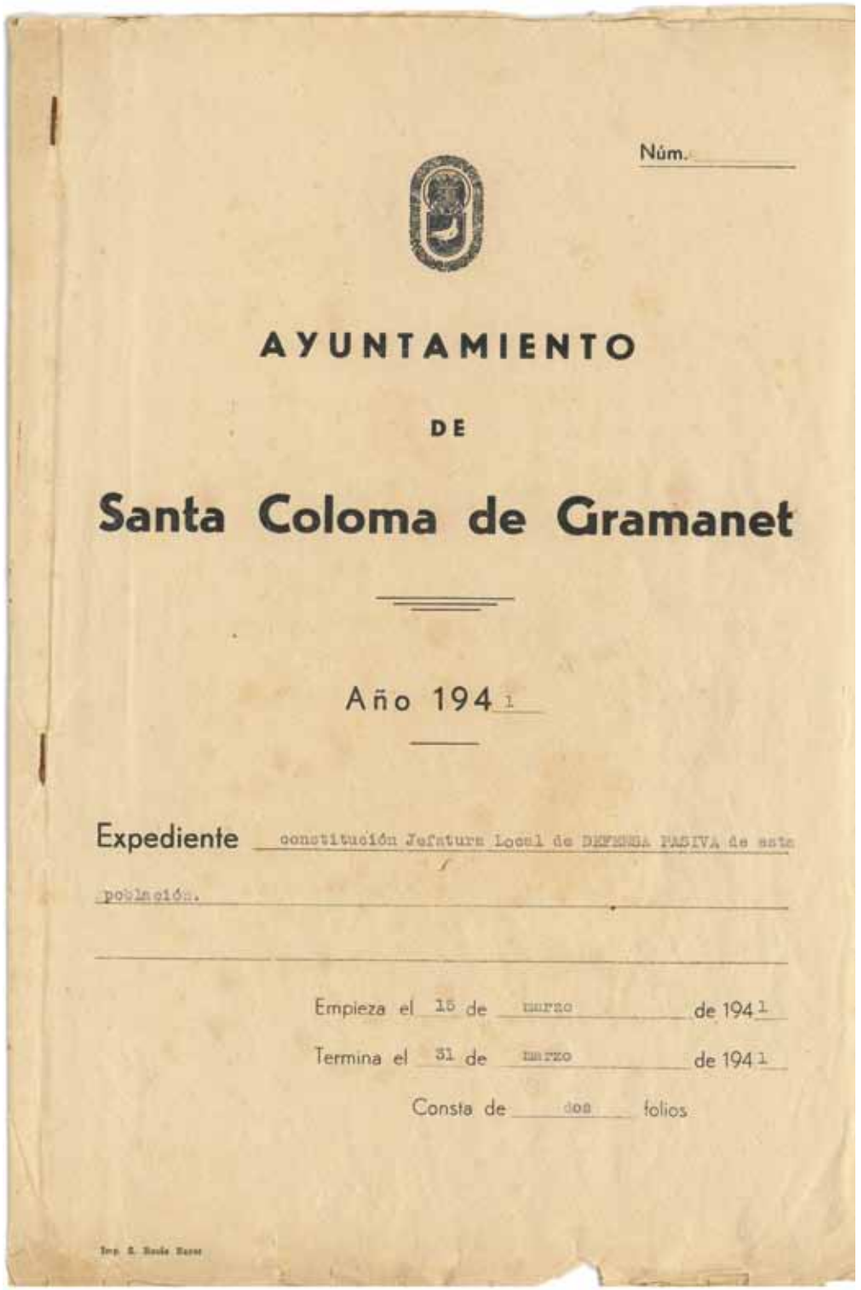

Núm.

AYUNTAMIENTO

DE

Santa Coloma de Gramanet

Año 1941

Expediente constitución Jefatura Local de DEFENSA PASIVA de esta población.

Empieza el 15 de marzo de 1941

Termina el 31 de marzo de 1941

Consta de dos folios

Expedient de la constitució de la Jefatura Local de Defensa Pasiva de Santa Coloma de Gramanet el 31 de març de 1941. (AHSCG, Caixa 371, Defensa passiva 1941-1943).

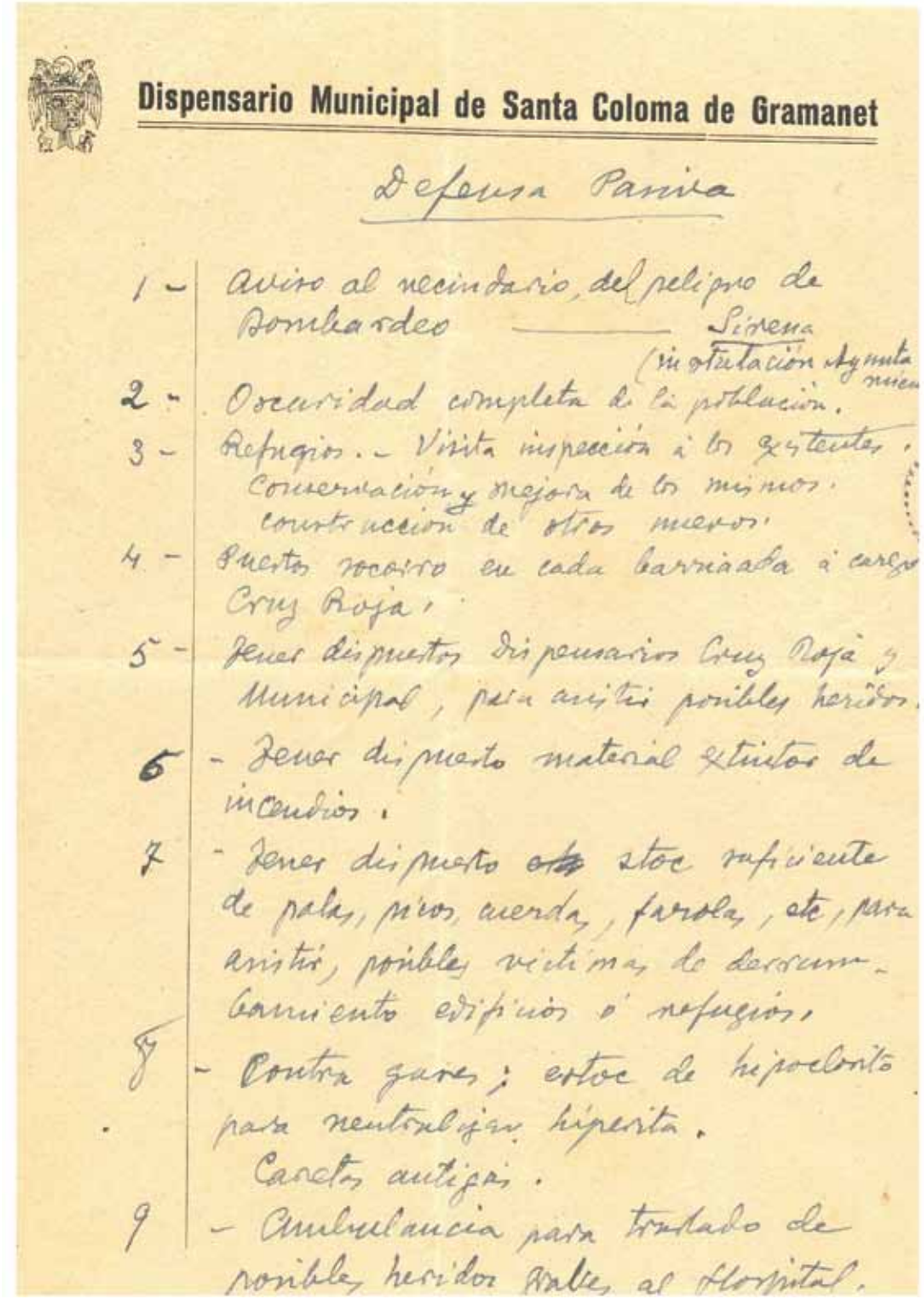

Dispensario Municipal de Santa Coloma de Gramanet

Defensa Pasiva

1 - Aviso al vecindario del peligro de Bombardeo ——— Sirena (vía otitalación Ayunta nica

2 - Oscuridad completa de la población.

3 - Refugios. - Visita inspección á los existentes. Conservación y mejora de los mismos. construcción de otros nuevos.

4 - Puestos socorro en cada barriada á cargo Cruz Roja.

5 - Tener dispuestos dispensarios Cruz Roja y Municipal, para asistir posibles heridos.

6 - Tener dispuesto material extintor de incendios.

7 - Tener dispuesto ~~otro~~ stoc suficiente de palas, picos, cuerda, farola, etc, para asistir, posibles víctimas de derrumbamiento edificios ó refugios.

8 - Contra gases; estoc de hipoclorito para neutralizar hiperita. Caretas antigas.

9 - Ambulancia para traslado de posibles heridos Valles al Hospital.

Nota manuscrita amb els punts a tenir en consideració en la defensa passiva de la població durant els primers anys de la dictadura. (AHSCG, Caixa 371, Defensa Passiva 1941-1943).

CONCLUSIONS

Santa Coloma de Gramenet, igual que moltes de les seves poblacions veïnes, patí el bombardeig aeri com a nova arma de destrucció i atemoriment sobre les posicions de rereguarda durant la Guerra Civil. Malgrat no ser un objectiu de guerra prioritari per l'aviació italiana aliada de Franco, el fet d'estar geogràficament a prop d'altres municipis amb infraestructures industrials, com la fàbrica Cros de Badalona i la central elèctrica de Sant Adrià de Besòs, o de ciutats com Barcelona, comportà que en més d'una ocasió els projectils impactessin sobre el seu terme municipal. Entre 1937 i 1938 la població va veure com queien bombes sobre diferents punts del municipi en cinc ocasions, causant unes vegades només danys materials i en altres víctimes mortals civils, amb un balanç final de 15 persones mortes.

Davant el persistent perill de bombardeig al llarg dels mesos de la guerra, l'Ajuntament primer i posteriorment la Junta Local de Defensa Passiva, adoptaren tota una sèrie de mesures per tal de protegir els habitants de la població. Això es traduí en un complex sistema organitzatiu que incloïa serveis d'emergència, assistència sanitària, sistemes d'alarma i refugis, possiblement l'element més conegut i representatiu d'aquesta tasca.

La construcció de refugis al subsol de cases, places i carrers va tenir com a protagonistes en moltes ocasions el propi veïnat d'una determinada zona, que s'associava per tal de fer els treballs i recaptar els diners necessaris per a construir-los i mantenir-los. Altres vegades era el consistori municipal l'encarregat de tirar endavant aquestes obres, bastint refugis públics de més capacitat. L'estudi de la documentació consultada proporciona exemples de com Santa Coloma de Gramenet, Gramenet del Besòs, es preparà des de bon principi, ja al mes de gener del 1937, per a l'horror provinent del cel que pocs mesos després patiria i que s'allargaria fins a l'entrada de les tropes franquistes a la població el 27 de gener de l'any 1939.

ANNEX DOCUMENTAL

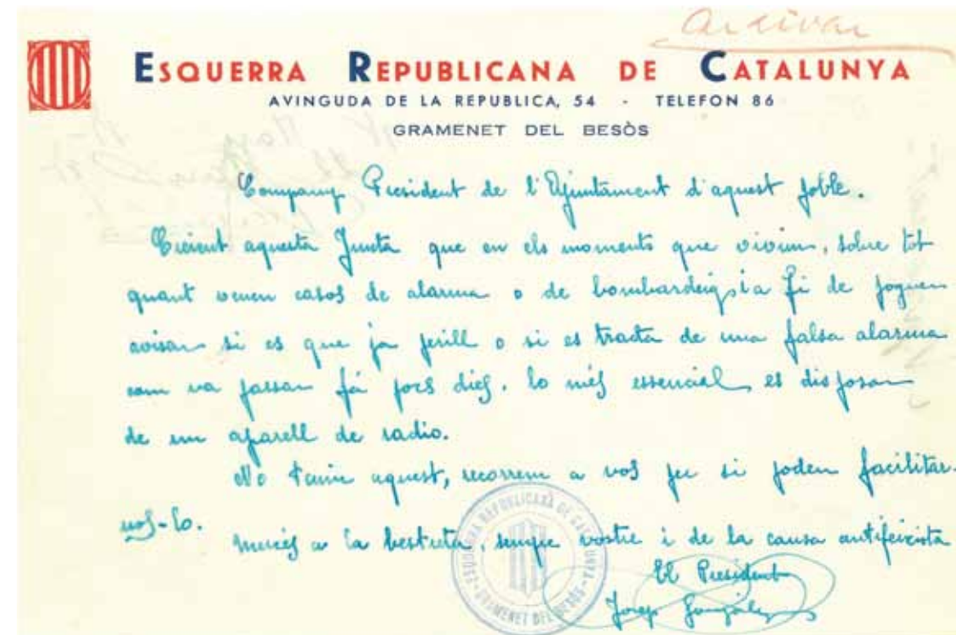

ESQUERRA REPUBLICANA DE CATALUNYA
AVINGUDA DE LA REPUBLICA, 54 - TELEFON 86
GRAMENET DEL BESÒS

Company President de l'Ajuntament d'aquest poble.

Creient aquesta Junta que en els moments que viuem, sobre tot quant ocorren casos de alarma o de bombardeig, a fi de poguem avisar si es que ja prill o si es tracta de una falsa alarma com va passar fa pocs dies. lo més essencial es disposar de un aparell de radio.

No tenim aquest, recorrem a vos per si podeu facilitar-vos-lo.

Mercès a la Restitució, sempre vostre i de la causa antifeixista

El Presidente
Josep Gonzalez

Document 1. Carta d'Esquerra Republicana de Catalunya, en què es demanava un aparell de ràdio a l'Ajuntament de Gramenet del Besòs. (AHSCG, Caixa 288, Correspondència 1937, Societats, 18/03/1937).

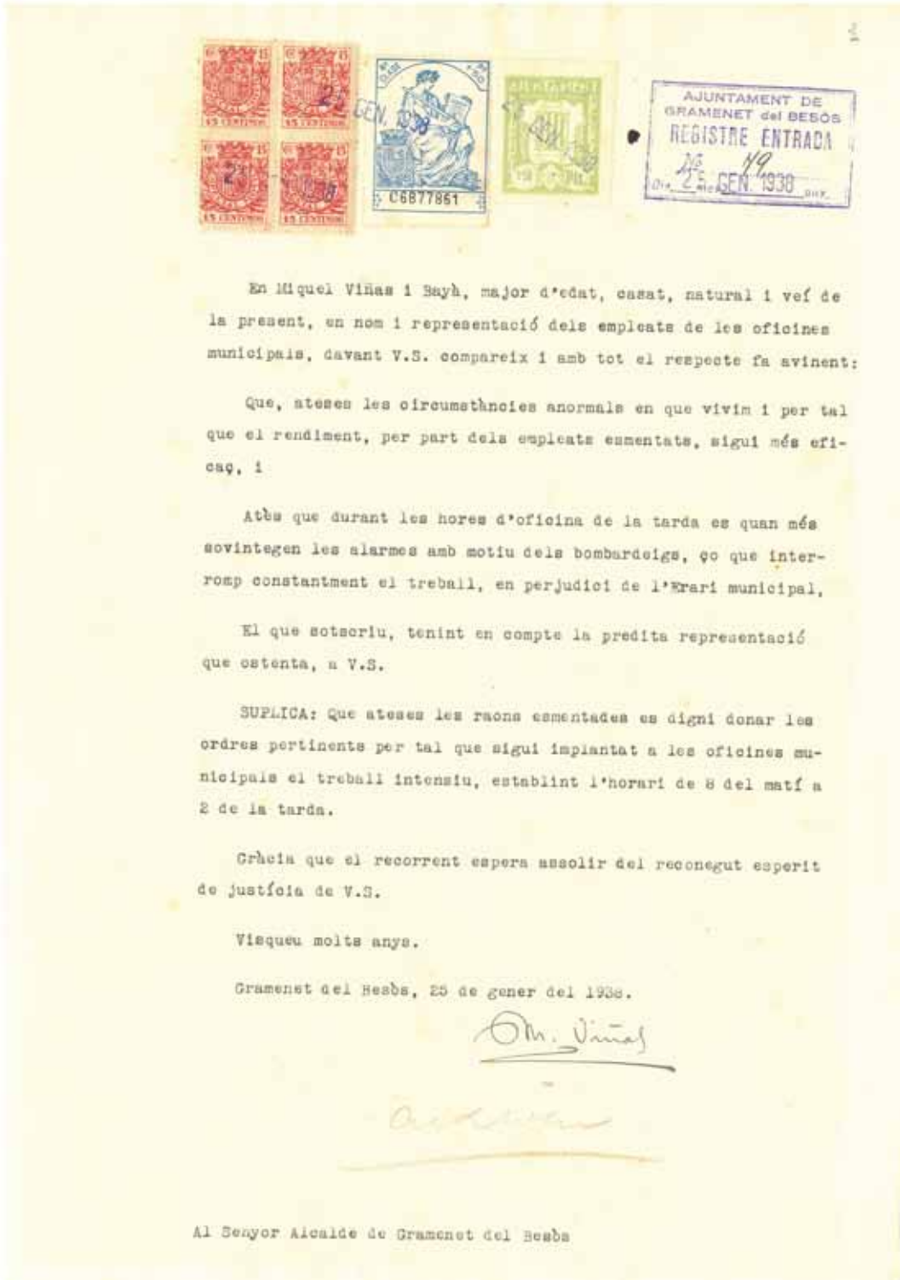

AJUNTAMENT DE GRAMENET del BESÒS
REGISTRE ENTRADA
Núm. 149
Dia 2 de GEN. 1938

En Miquel Viñas i Bayh, major d'edat, casat, natural i veí de la present, en nom i representació dels empleats de les oficines municipals, davant V.S. compareix i amb tot el respecte fa avinent:

Que, ateses les circumstàncies anormals en que vivim i per tal que el rendiment, per part dels empleats esmentats, sigui més eficaç, i

Atès que durant les hores d'oficina de la tarda es quan més sovintegen les alarmes amb motiu dels bombardeigs, ço que interromp constantment el treball, en perjudici de l'Erari municipal,

El que sotscriu, tenint en compte la predita representació que ostenta, a V.S.

SUPLICA: Que ateses les raons esmentades es digni donar les ordres pertinents per tal que sigui implantat a les oficines municipals el treball intensiu, establint l'horari de 8 del matí a 2 de la tarda.

Gràcia que el recorrent espera assolir del reconegut esperit de justícia de V.S.

Visqueu molts anys.

Gramenet del Besòs, 25 de gener del 1938.

Al Senyor Alcalde de Gramenet del Besòs

Document 2. Sol·licitud per implantar l'horari laboral intensiu a l'Ajuntament. (AHSCG, Caixa 270, Instàncies 1936-1938, Instàncies vàries 1938, 25/01/1938).

LA VANGUARDIA

BARCELONA — Año LVI. Número 19.777 — DIARIO AL SERVICIO DE LA DEMOCRACIA — Oficinas: Pelayo, 28 - Teléfono 14135 — 15 céntimos — Domingo 14 de marzo de 1937

La trágica e inhumana crueldad de los piratas del aire

Ayer dejaron una estela de sangre y de dolor entre la población civil de Cataluña

VERSION OFICIAL

COMUNICADO DE LA CONSEJERIA DE DEFENSA AL PRESIDENTE DE CATALUÑA

«A las nueve y catorce minutos han aparecido sobre el llano del Besós dos trimotores que han lanzado 80 bombas incendiarias contra la fábrica «Energía Eléctrica» de San Adrián, que no han conseguido su objetivo.

Después se han dirigido a Sabadell donde han intentado bombardear el campo de aviación, que tampoco han conseguido su objetivo.

En Gramanet, han destruído dos casas resultando una mujer muerta.

En Badalona, han bombardeado la fábrica Cros sin causar daños. Han destruído dos casas de la calle de Tortosa, resultando un muerto y tres heridos.

Al retirarse los aviones facciosos, han lanzado tres bombas sobre un barco que se encontraba a unos 300 metros de la costa, no causándole daños.

Los aviones facciosos, primero dos, a los cuales se han unido dos más después, eran trimotores monoplanos que llevaban en el fusilaje la bandera republicana y en las alas, unas rayas negras.

OPINIONES

Las guerras del proletariado

En Barcelona

Ayer mañana, al mes justo del cobarde bombardeo por la escuadra pirata, una escuadrilla de aviación pasó sobre Barcelona para traer la destrucción y la muerte a lugares pacíficos, apartados de todos los frentes de lucha y para dejar en ellos la triste huella del fascismo.

Alrededor de las nueve de la mañana los servicios de vigilancia de la Consejería de Defensa dieron aviso de que unos aviones facciosos se aproximaban a Barcelona, y rápidamente funcionaron las sirenas de alarma y otros aparatos previstos contra los bombardeos aéreos para anunciar a Barcelona el peligro que sobre ella se cernía y hacer cumplir a todos los ciudadanos las disposiciones pertinentes dictadas por la autoridad. Rápidamente los barceloneses se trasladaron a sus refugios y la ciudad estuvo preparada para contener, en caso necesario, y hacer, desde luego, infructuoso el intento criminal de la aviación enemiga.

En Gramanet del Besós

Mientras uno de los dos aparatos continuaba su obra criminal sobre Badalona, el otro se desvió hacia Gramanet del Besós para lanzar sobre esta población su carga mortífera.

Este aparato arrojó varias bombas cayendo una de ellas en el patio que une tres casas, situadas dos en la calle de Prat de la Riba y la otra en la Riera del Escorxador, que han quedado completamente destruídas, resultando gravemente herido Fermín Briz Ellen, de unos cincuenta años de edad, habitante en la calle de Prat de la Riba, y muerta su esposa María, de 48 años, aproximadamente.

El primero fué trasladado al Hospital General de Cataluña, después de haber sido atendido en el Hospital Muncipal de Gramanet del Besós por los doctores Vendrell y Vilaseca, los cuales dictaminaron que presentaba numerosas lesiones en el tórax, rostro, nariz, párpados, región parietal, destrucción de parte del cráneo, con salida de la masa encefálica. La infeliz esposa de este herido tenía el cuerpo

Document 3. *La Vanguardia*, 14/03/1937, p. 1.

Página 2. — Domingo 14 de marzo de 1937 LA VANGUARDIA

completamente ametrallado, con salida de toda la masa encefálica.

El matrimonio Briz había construído un refugio **donde poder** guarecerse en caso de **bombardeo, pero** lo inopinado de la agresión **no les permitió** acogerse al mismo.

En otra de las casas destruídas, la hija de **su propietario,** Manuel Ramón Ibáñez, se **hallaba** en la cama y se vió sorprendida por el **bombardeo,** sin que el derrumbamiento de las **paredes** del edificio le causara el menor daño.

La otra bomba hizo explosión en el llamado barrio Fondo, cerca de la Clínica Mental, destruyendo una casa, sin ocasionar víctimas.

El trimotor, continuando su carrera inhumana, **pasó sobre** Pla del Besós donde arrojó unas **bombas** con el propósito de destruir la central de la Energía Eléctrica, lo que no consiguió, **como** tampoco produjo desgracias personales.

Realizada su hazaña, el avión que había **bombardeado** Gramanet del Besos fué a unirse con el que se encontraba sobre Badalona, y **poco** después se unían a ambos los que habían bombardeado Sabadell y los cuatro, formando de nuevo en escuadrilla, se dirigieron hacia el mar, amenazando antes un tren del litoral, que hubieron de abandonar al advertir la presencia de los cazas leales que habían salido de Barcelona.

casa correspondiente y, como en los primeros bizarres, los medios dirigidos por la Comisaría de Defensa comunicaban antes de que la aviación llegara sobre aquella ciudad.

Cerca del campo de aviación de «San Divina», situado en el término municipal de Barbará, los aviones arrojaron algunas bombas que no causaron desgracias personales y sí tan sólo desperfectos de escasa importancia, destruyendo un árbol y unas cepas.

Las bombas incendiarias fueron nueve, una de las cuales no llegó a estallar y que abrió un cuero profundo en la tierra recién labrada.

Al percatarse el piloto estampado, todo el vecindario de Barbará abandonó sus domicilios, buscándose al campo y arrojándose al suelo para evitar la acción de la metralla.

Algunas de las bombas han producido unos hoyos de más de tres metros de profundidad y de un diámetro superior a un metro y medio.

José Vilardell, de veintisiete años de edad, se hallaba arando una viña, cuando al darse cuenta de que volaban sobre el campo unos aviones y percibió el estallido de la primera bomba, se echó al suelo, cuando otros hombres estaban junto al lugar donde se encontraba.

La metralla rompió el arado que arrastraba una caballería, la que emprendió veloz huida y derribó un almendro.

José Vilardell no sufrió daño alguno y sí sólo la natural excitación nerviosa.

Minutos después del bombardeo acudieron a los campos donde habían hecho explosión los artefactos las autoridades de Barbará y Sabadell, comenzando seguidamente a practicar las oportunas diligencias judiciales.

Numeroso público acudió también al mencionado lugar, situándose fuerzas de Asalto cerca del hoyo donde había penetrado la bomba que no ha llegado a estallar.

Comentario de la C. N. T.

El «Boletín de Información» de la C.N.T.-F.A.I. publicó en su edición de ayer un justo comentario sobre el bombardeo aéreo de que se han víctimas a poblaciones civiles, y del mismo entresacamos los siguientes párrafos:

«Badalona esta mañana ha recibido en el corazón de su población proyectiles lanzados por la aviación fascista, ocasionando víctimas inocentes. Sabadell ha recibido también la visita de los pájaros de la muerte. Más afortunada esta población, ha visto caer la metralla en los campos. No por eso es menos denigrante el hecho de atacar poblaciones completamente indefensas, en contra de todas las disposiciones del Codigo. Y esto ocurre al primer día de la actuación del Comité de no intervención. No son lamentaciones las nuestras. Ponemos en estas palabras la vibración del sentimiento popular, que exige del Gobierno la rápida creación del Ejército popular y la movilización general, de acuerdo con el sentir general de los trabajadores de España, los cuales piden diariamente en todas las horas y en todos los minutos armas para atacar decididamente los reductos fascistas.

No tenemos por costumbre silenciar las cosas. La gravedad de las circunstancias obliman a exigir de uno y de otro la máxima cordialidad y serenidad y que a la vez se pongan al servicio de la causa revolucionaria cuantos elementos bélicos están a disposición del Gobierno, para que éste tenga toda la iniciativa posible y el pueblo pueda responder, como es su deber, atacando simultaneamente en todos los sectores, con objeto de desalojar a los mercenarios que han venido a España para servir los intereses del fascismo internacional.»

El Juzgado

El Juzgado número 11, en funciones de guardia, tan pronto como tuvo noticia de lo ocurrido, trasladóse a Badalona y luego a Gramanet del Besós, donde estuvo hasta la mañana practicando diligencias, habiendo regresado a la una de la tarde.

La subscripción a favor de las Milicias antifascistas ascienda a 8.680.255'00 pesetas

Entregad los donativos en la Consejería de Defensa.

En Jaume Busquets i Tura

ha mort a l'edat de 36 anys

(E. P. R.)

Els seus afligits: esposa Antònia Balcells, fills Víctor i Joan, pares Ramon i Teresa, pares polítics Víctor i Maria, germans, cunyats, oncles, ties, nebots, cosins i família tota, en participar als seus amics i coneguts tan sentida pèrdua, els preguen l'assistència a la casa mortuòria, carrer Arc del Teatre, número 56, demà, dilluns, a dos quarts d'onze del matí, per tal d'acompanyar el cadàver a la seva darrera estada. Cementiri Nou, per quin favor els quedaran molt agraits.

NO ES CONVIDA PARTICULARMENT

EL SENYOR

FREDERIC MAGRANS FARRERAS

ha mort als 53 anys d'edat

(E. P. D.)

Els qui el ploren: esposa Joana Bonet, fill Joaquim, pares polítics, germans, germans polítics, nebots, cosins i demés família, en assabentar a llurs amics i coneguts tan dolorosa pèrdua, els preguen que li tinguin un piadós record.

Per expressa voluntat del finat, no s'avisà l'hora de l'enterrament.

Barcelona, 14 març de 1937

URODONAL
cura el reuma

*COMPRO LIBROS
y bibliotecas. Aribau, 46. Telf. 15680

LA SOCIALIZACION VILARDELL, HA ORGANIZADO UNA

GRAN QUINCENA DEL GÉNERO DE PUNTO

DONDE ADQUIRIREIS ARTICULOS DE PRIMERA CALIDAD, RECIEN FABRICADOS, A PRECIOS EXCEPCIONALES

BLUSAS colores, sujeción frontada, cuello novedad 6'95
MEDIAS media blonda, noyón, todos los colores 0'95
CAMISAS de punto, para caballero, cuello polo, m/c, calidad extra 5'95
CALZONES canalé para caballero, medidas frontada 0'95
CALZONES de lido para caballero, canalé inglés 2'95
CORSES algodón fino extra, para señora, blanco y color, 1 imposición L' 6'95
BRAGAS algodón fino, para señora, blanco y color, todas medidas 0'95
MEDIAS noyón "canalé" de gran resistencia, colores surtidos 2'95
BRAGAS para niña, sujeción bolsillo frontada c/ L' 0'95
CAMISETAS de algodón, para niño, talles sport bonos calidad, c/ L' 1'50
BOLQUERITES de lido extra, para niños, punto fino, blanco y color c/ D 0'95
BRAGAS de punto tornasol para señora, calidad extra 0'95
MEDIAS "norte" para señora, buena calidad, colores surtidos 1'95
MEDIAS punto natural, media fresnesa, para señora, colores surtidos 2'95
CAMISETAS lanas sport para hombre, calidad calidad 0'95
CALCETINCILLOS para hombre, antiquitas de gran resistencia 0'95

Importantes descuentos a los portadores de carnets sindicales

EMPRESA SOCIALIZADA CASA VILARDELL

Vía Durruti, 49 y 51 (antes Leyetana), Hospital, 30 y 30, Fontanella, 17, Balmesa, 17 y Carmen, 73

El reparto de azúcar

El Departamento del azúcar de la Consejería de Abastos, manifiesta que el reparto de autorizaciones para adquisición de azúcar se efectuará por el siguiente orden:

Lunes: Fábricas de chocolate, caramelos, bombones, conserves de fruta y jaraches y horchatas. — Martes: Fábricas de galletas, vinos, licores y aguas carbónicas. — Miércoles: Torrefactores de café, estimulantes de azúcar y productos de sucedáneo. — Jueves: Repostería, pastelería y productos lácteos. — Viernes: Laboratorios farmacéuticos, Herbario. De nueve y media de la mañana a la una y media de la tarde.

Ponemos en conocimiento de todos los industriales citados con anterioridad que para adquirir azúcar es indispensable presentar el recibo de contribución correspondiente al primer trimestre del año actual.

A los Cafés, Bares y Restaurantes, que no tengan la correspondiente ficha para proveerse de azúcar, pueden pasar por este Departamento los próximos lunes y martes, días 15 y 16 del corriente, de cinco a siete de la tarde, con el recibo de contribución del primer trimestre del año corriente. A los que tengan ya su ficha, para recoger la autorización, deben pasar los días que a continuación se indican.

Fichas del número 1 al 100: el jueves, de cinco a siete de la tarde.

Del número 101 y posteriores: el viernes a la misma hora.

*RADIOS
Cambie su viejo receptor por un último modelo de una buena marca. TIPOS 1937, DESDE 175 Ptas. AHORRARA UN 20 %, comprando en RAMBLA DE CATALUÑA, 75, pral.

Actualmente PRIMEL en EL SIGLO
PRIMEL es la venta más importante del año en
BATERIA DE COCINA METAL BLANCO CRISTAL Y LOZA
Ofrecemos por 42'50 una vajilla de cerámica decorada compuesta de 56 piezas
Por 11'75 este juego de café de porcelana decorada, para 6 tazas.
Y por 13'25 un juego de café de porcelana blanca decorada, para 6 tazas
EL SIGLO
SOCIEDAD ANONIMA

Document 4. *La Vanguardia*, 14/03/1937, p. 2.

C.N.T. VIA LIBRE F.A.I.

SEMANARIO
PORTAVOZ DE LA CONFEDERACIÓN NACIONAL DEL TRABAJO Y DE LA FEDERACIÓN ANARQUISTA IBÉRICA

A. I. T.

AÑO II BADALONA, SABADO 20 DE MARZO DE 1937 NÚM. 25

Los «Salvadores de la Civilización» con fervor sanguinario bombardean la población civil. Las cobardes agresiones de los aviadores fascistas al servicio de Hitler y Mussolini agitan más y más el sentimiento de libertad y avivan la confianza en la victoria.

¡Pueblo, serenidad y optimismo! Se aproxima el final de todo lo que representa reacción y tiranía.

¡ANTIFASCISTAS, ADELANTE HASTA VENCER!

Han pasado los bárbaros

El sábado pasado este cuadro sintió los efectos de un bombardeo de los aviones fascistas. Sus objetivos fueron las de siempre, ancianos y niños; que de conformidad con la «humana» inteligencia de los de la «No intervención», están llevando a cabo con saña la brutalidad del crimen.

La metralla fascista hundió dos casas, en una de ellas, un anciano quedó sin vida bajo los escombros. No ha habido discusión entre el agredido y el agresor... Unos aviones negros que rasgan en el espacio, un silbido, una fuerte detonación... La muerte.

Compañeros, comprobemos este nuevo acto de injusticia y crueldad en un solo pensamiento franco del amigo común; despojémonos de todos egoísmos, sea que sea por el tiempo que nos lleve la guerra.

Nuestro triunfo será próximo y seguro, si ponemos unidos en la sola voluntad de vencer. No somos de un momento, sino de todo un tiempo, de toda la vida si es necesario. Pensad lo humanitario que sería para los que sostienen el espíritu de libertad, estar bajo el dominio de los negreros [illegible] de este Siglo. Somos hombres, [illegible] vida, como tales debemos [illegible] en libertad; sólo que sea en sacrificio de la [illegible].

Tenemos ganada la guerra civil a los creadores de nuestro pueblo, también ganaremos la de invasión que nos hacen los «italo-alemanes». Sí, compañeros, hemos ganado aquella y ganaremos esta, porque nos asiste la razón y la libertad de nuestra independencia, que no puede enmascararse como se hace con Abisinia. ¿Suponiendo que la pericidad de los «faleros» de Ginebra no será el motivo de civilización? Aparte que como especialistas en civilizaciones, nos creen a nosotros demasiado civilizados y quieran ponernos en un término medio, ni «italianos» ni españoles: italo-alemanes.

Fuimos en los momentos más graves de la vida de [illegible] ametrallo a seres indefensos. ¿Pero qué [illegible] la Sociedad de las Naciones presidida por las «mejores» inteligencias del mundo? [illegible] más humanos, demostrándose [illegible] contra la maldad, porque en la contrarrevolución no es ni inteligencia ni humanidad?

M. GONZALEZ FARRO

Detalles de los efectos producidos en la calle Tortosa de nuestra ciudad.

He aquí las terribles consecuencias de la criminal carrera de los aviones facciosos que con instintos salvajes destrozan los lugares de producción y ametrallan a inocentes familias obreras. Esta es la obra del fascismo internacional. ¡Asesinos!

Los aviones facciosos bombardearon nuestra ciudad, Gramanet del Besós y Sabadell, ametrallando niños, mujeres y ancianos

A las nueve de la mañana [illegible] aviones que llevaban en el fuselaje la [illegible] republicana y en las alas unas cruces negras, las cuales lanzaron gran cantidad de metralla derrumbando [illegible] casas más [illegible] de la calle de Tortosa, [illegible] española entre [illegible] mismo Ramón [illegible] de de entre los [illegible] traba solo en la [illegible] a la cocina, y [illegible] en los talleres [illegible]

En el otro [illegible] un bar, resultó [illegible] dueño del mismo [illegible] 25 años, con dos [illegible] metralla, de cuatro [illegible] cinco, de 11 años [illegible] pequeña, C[illegible] de pronóstico re[illegible] pidamente trasl[illegible] donde se les pr[illegible] traba trabajando [illegible] del curso, y la [illegible] la cocina.

También en[illegible] ros, Francisco [illegible] premio José Bi[illegible] habitantes en la [illegible] heridos cuando [illegible] lugar donde oy[illegible] recogidos por la [illegible] todos en el Ho[illegible]

Los restaurantes [illegible] donde calculaban [illegible] no tenían [illegible] en la Cruz Roja [illegible] Por la Enfer[illegible] que en los pueblos de [illegible] interior, como [illegible] bas de poca [illegible] no causó apenas desperfectos, produciendo [illegible] de escasa importancia al obrero Juan [illegible].

En el trozo antes indicado cayeron gran número de [illegible] bombas [illegible]

En Gramanet del Besós, dejó caer tres proyectiles de bu[illegible] sobre las afueras de la ciudad citada. Uno de ellos cayó en los jardines de la Clínica Mental, sin que llegara a explotar el artefacto por haber caído en terreno blando. Otro también en los alrededores de la mentada clínica, frente a la calle, pero algo más lejos de la zona urbana de la misma, sin que al explotar causara daño alguno. Y la tercera, que causó dos víctimas, cayó en una casa de un solo piso de la calle hundiendo la finca y sepultando entre sus escombros al matrimonio que habitaba en el citado edificio, resultando gravemente herido el dueño del mismo, llamado Fermín Elle, de 30 años, que fué asistido por la Cruz Roja de aquella población y trasladado a Barcelona al Hospital General de Cataluña, y su mujer, que resultó muerta en el acto.

Document 5. *Via Libre*, 20/03/1937, p. 1.

Pàgina 8 — DIARI DE BARCELONA — Diumenge, 14 de març del 1937.

Els trimotors feixistes han tornat a visitar Catalunya

Llançaren diverses bombes pels voltants de Barcelona i a Sabadell

on hi havia un matrimoni d'avançada edat. La dona quedà destroçada i l'home, ferit de gravetat.

Seguidament els avions es dirigiren cap a mar.

A Gramanet del Besós les bombes van causar l'ensorrament de part de dues finques de planta baixa, en una de les quals es trobava el matrimoni Fermí Briz Ellen de 56 anys, i Maria Batllori Bermudes, de 53 anys. La dona morí a l'acte, i l'home fou traslladat, en greu estat, a l'hospital.

També van llançar en aquests llocs bombes incendiàries.

Al voltant de les nou
per les encontrades del l
regueres dos trimotors d
en seguida un altre i tot
alçada. D'antuvi hom c
avions comerciats, però
vol més baix per dann
de seguida es veié que es tractava d'a
vions feixistes. Immediatament funcionaren els aparells d'alarma i es comunicà la notícia als centres oficials de Barcelona.

Gràcies als senyals d'alarma coincidiren amb l'escat de les primeres bombes. La població badalonesa i la de les barriades properes s'apressà a acudir als refugis. Cal fer elogi de la serenitat demostrada per tots els veïns en general.

Els avions van donar dues voltes pel trois comprés entre Badalona i Pla de Besòs, i van deixar caure gran quantitat de bombes; unes a la plana, i altres als turonets veïns.

Algunes de les bombes van caure pels voltants de la fàbrica de l'Energia Elèctrica, el qual objectiu no varen assolir.

ELS EFECTES DEL BOMBARDEIG

Una altra bomba caigué en plena barriada obrera de La Salut, sobre una taverna.

Els efectes de l'explosió causaren també estralls al pati d'una casa veïna. La casa de la taverna va quedar completament enrunada, i d'entre les runes en foren extrets tres criatures ferides i un vell, que morí als pocs moments d'haver estat recollit pels veïns i pels bombers i Creu Roja de Badalona.

També un noiet que passava pel carrer va caure ferit de gravetat.

Les altres bombes esclataren en despoblat, sense causar danys personals ni materials.

ELS AVIONS FEIXISTES ARRIBEN A SABADELL

Bentost arribats els avions a l'altura de les primeres cases de la població, es varen oír primeres explosions que, com és natural, van causar gran alarma. Seguidament plegaren els treballadora.

Sens dubte per por de la persecució dels nostres caces, els tres avions no van arribar a l'aeròdrom. Van deixar caure les bombes en despoblat, sense causar víctimes ni més desperfectes que grans forats en camps de conreu.

Han estat trobats trossos de metralla i una bomba que no ha fet explosió, la qual serà lliurada a les autoritats de guer-

Des de la tr
platja de Badalo
xell anglès, que
va arribar i està
tuat davant la
En fugir, els a
l'esmentat vaixel
bombes contra el
blanc. En atenar
xell obrí foc de
avions agressors.
cots, fugiren mar
que pel costat d
creuar anglès, q
vaixell agredit.

ELS NOSTRES CACES ENCETEN LA PERSECUCIÓ

Així que es conegué la presència dels avions feixistes van sortir d'un dels nostres aeròdroms els caces, que es dedicaren seguidament a la persecució dels tres avions enemics.

La presència dels nostres caces bastà perquè els aparells feixistes emprenguessin la fugida ràpidament.

UN CENTENAR DE BOMBES

Hom calcula que les bombes llançades pels aparells feixistes han estat unes cent entre explosives i incendiàries.

Una de les bombes explosives va caure al Mas Lloreda, de Badalona, sense que fes explosió; fou recollida i lliurada a les autoritats competents per al seu análisi. Igualment foren recollides algunes bombes incendiàries que també no van esclatar.

ELS AVIONS PROCEDIEN DEL FRONT D'ARAGÓ

Segons les nostres notícies els aparells feixistes procedien de la part nord d'Aragó, del territori ocupat pels feixistes. Després de cometa la criminal agressió els avions enemics, sense acceptar el combat amb els aparells lleials que van sortir en la seva persecució, van desaparèixer en la direcció esmentada.

La gran majoria de les bombes llançades són de les anomenades incendiàries, i d'altres que pesen quilos de pes. També, en les bombes explosives ordinàries, hi ha moltes quantitat foren de totalitat de les bombes llançades de les bombes no foren recollides en els bombardeig. incendiàries foren llançades arran totalitat en grups

EL RESULTAT DE LA INCURSIÓ

El lloc més atacat pels aparells feixistes fou Sant Adrià. Sobre la fàbrica d'energia elèctrica d'aquesta localitat foren llançades vuitanta-tres bombes, algunes de les quals no arribaren a esclatar. A conseqüència de l'agressió resultaren ferits dos operaris d'aquella central.

t la referència facilitada per la
a de Defensa amb relació al bom
podem afegir que en ensorrar-
ses va resultar mort un vellet
Ramon Gascón Martínez, i fe-
ma Rupert López, de 15 anys;
Banyos Navarro, de 16; Fran-
Miralles, d'11; Josep Banyos
de 19, i Catalina López Mira-
anys.

A Gramanet del Besòs les bombes van

TALUNYA

"A les 9-14 minuts d'aquest matí han aparegut sobre el pla del Besòs 3 trimotors que han llençat 30 bombes incendiàries, contra la fàbrica "Energia Elèctrica" de Sant Adrià, que no han aconseguit el seu objectiu.

Després s'han dirigit a Sabadell on han intentat bombardejar el camp d'aviació, que tampoc no han aconseguit.

A Gramanet han destruït dues cases resultant una dona morta.

A Badalona han bombardejat la fàbrica Croc sense causar danys. Han destruït dues cases del carrer de Tortosa, resultant un mort i tres ferits.

En retirar-se els avions feixistes van llançat tres bombes sobre un vaixell que hi havia a uns tres-cents metres de la costa el qual no han tocat.

Els avions feixistes eren trimotors, primer dos, i després s'hi han afegit dos monoplans més que duien al fuselatge la bandera republicana i a les ales unes ratlles negres.

"NO HI HA D'HAVER UNA SOLA ARMA QUE NO ESTIGUI A LA DISPOSICIÓ DEL GOVERN", DIGUE EL PRESIDENT

El President Companys, en rebre ahir al migdia els periodistes, els fèu les següents declaracions:

—Tres avions feixistes han llançat aquest matí unes bombes damunt Badalona, on han destruït una casa i ferit tres nens. Espero informes més concrets, perquè possiblement hi ha alguna altra víctima. També han bombardejat Sant Adrià del Besòs, Santa Coloma i Sabadell, sense causar víctimes, llevat de Santa Coloma, on hi ha hagut un ferit greu. Les nostres cases han persegut l'aviació feixista i l'han fet fugir.

Pel temps—segui dient—que deutjo expressar públicament l'admiració i la gratitud de Catalunya per la nostra aviació.

BOMBES DAMUNT GRAMENET DEL BESÒS

En fugir, els avions feixistes van seguir el curs del Besòs. En passar per damunt Gramenet, van llançar altres diverses bombes. Una d'elles destruí una casa

Document 6. *Diari de Barcelona Estat Català*, 14/03/1937, p. 8.

Diumenge, 14 març 1937 — trebAll — Pàgina 5

Ara més que mai, totes les armes a disposició del Govern

Avui diumenge, després d'una gran desfilada, el Comitè Local del P.S.U. farà lliurament dels mobilitzats a Barcelona per a ingressar a l'Exèrcit Popular Regular

La consigna donada pel C. C. de mobilitzar 10.000 camarades per a ingressar a l'Exèrcit Popular Regular, es troba en el moment de la seva consecució.

A totes les regions i comarques de Catalunya, avui diumenge, es concentraran els mobilitzats i desfilaran davant del poble.

A Barcelona tots els camarades mobilitzats es concentraran a l'avinguda 14 d'Abril (sumfrà Urgell), per tal d'organitzar-se en perfecta formació i realitzar la desfilada pels carrers de Barcelona fins a l'estatge del Partit, Casal Carles Marx, on el Comitè Local i el Comitè Central presenciaran llurs formacions.

El 54 aniversari de la mort de Carles Marx

EL CONSELLER PRIMER...

ALVAREZ DEL VAYO ACUSA...

"Catalunya comença a tenir un posat seriós"

Al·locució del camarada Joaquim Almendros, secretari militar del C. C. del P. S. U. i president del Consell de Sanitat de Guerra

De la salvatjada feixista d'ahir

La violació del Dret internacional en un fet consumat

LA INTERVENCIÓ ITALIANA

La nota tramesa per Alvarez del Vayo al Govern anglès

Interessants declaracions dels delegats parlamentaris belgues

«NO ESTEM – HAN DIT – EN PRESENCIA D'UNA SIMPLE GUERRA CIVIL, SINO DE LA GESTA HEROICA DE TOT UN POBLE QUE LLUITA EN DEFENSA DE LA INTEGRITAT NACIONAL DEL SEU TERRITORI, AMENAÇAT PER LA INVASIÓ ESTRANGERA»

Anís del MONO
Sensiblement consagrat
Sensiblement gratificat

Document 7. *Treball*, 14/03/1937, p. 5.

Diumenge, 14 de març del 1937

la humanitat

Barcelona — Any VI — Número 1.539

"Ciutadans de Catalunya: la nostra dignitat d'homes ens exigeix de posar-nos, amb tot el que som, amb tot el que valem, amb tot el que podem, en peu de guerra per a secundar l'esforç gegantí que l'heroic Madrid realitza"

JOSEP TERRADELLES

ALES NEGRES SOBRE CATALUNYA

Quatre avions feixistes bombardejaren ahir els voltants de Barcelona

Dos morts, vuit ferits i cases humils en runes...

HAN VISSAT ELS BANDITS DE L'AIRE

ALES NEGRES ASSASSINES

A la Riera de l'Escorxador de Gramenet del Besós les bombes esfondraren part de dues finques de planta baixa, en una de les quals es trobava el matrimoni Fermí Britz Ellen, de 56 anys, i Maria Batllori Bermúdez, de 53. Aquesta darrera morí als pocs moments a conseqüència de les ferides causades per la metralla. El seu marit resultà gravissimament ferit i fou portat seguidament a l'Hospital General. També caigueren algunes bombes al carrer del Doctor Pagès, sense però produir desgràcies.

BOMBES DAMUNT GRAMENET DE BESOS

En fugir, els avions feixistes seguiren el curs de Besòs. En passar per damunt Gramenet, llançaren altres diverses bombes. Una d'elles destrui una casa, on hi havia un matrimoni d'avançada edat. La dona quedà destroçada i l'home ferit de gravetat.

Seguidament els avions fugiren en direcció a la mar.

Joventut!!

A LES ARMES JOVES HEROIS DE CATALUNYA, MADRID US CRIDA

DIADA DE LA JOVE

MADRID!!! MADRID!!!

JOVES CATALANS, URGEIX SALVAR MADRID: MOBILITZEU-VOS! LA JOVENTUT CATALANA, AL FRONT!

ES LA CONSIGNA DE L'HORA!!!

MADRID ET CRIDA JOVENTUT DE CATALUNYA! A LES ARMES, JOVES HEROICS DE CATALUNYA, A LES ARMES! ANEU A SALVAR MADRID!

Document 8. *La Humanitat*, 14/03/1937, p. 8.

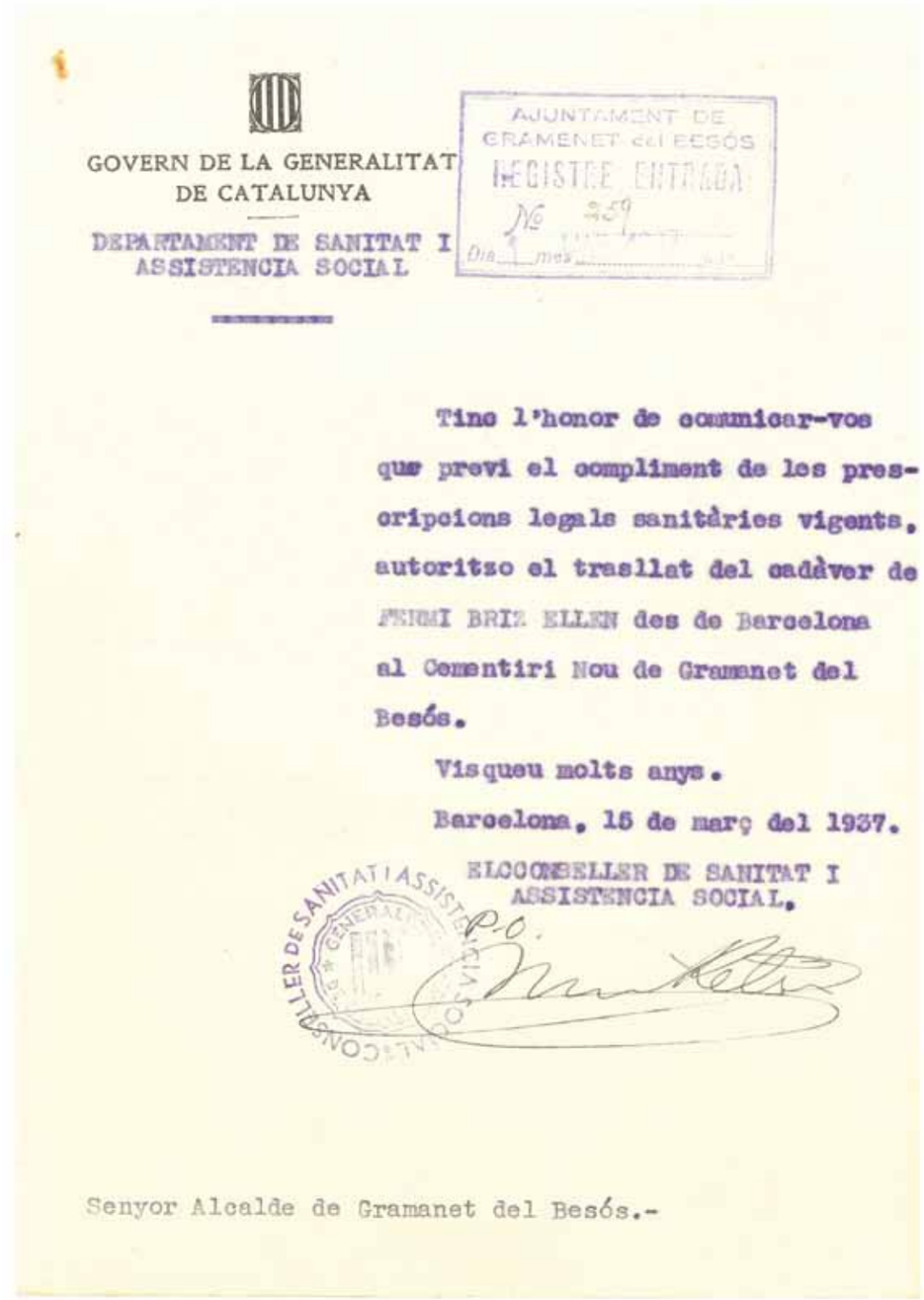

GOVERN DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA

DEPARTAMENT DE SANITAT I ASSISTENCIA SOCIAL

AJUNTAMENT DE GRAMENET del BESÓS
REGISTRE ENTRADA
Nº 259
Dia ___ mes ___

Tinc l'honor de comunicar-vos que previ el compliment de les prescripcions legals sanitàries vigents, autoritzo el traslladt del cadàver de FERMI BRIZ ELLEN des de Barcelona al Cementiri Nou de Gramenet del Besós.

Visqueu molts anys.

Barcelona, 15 de març del 1937.

EL CONSELLER DE SANITAT I ASSISTENCIA SOCIAL,

P.O.

CONSELLER DE SANITAT I ASSISTENCIA SOCIAL — GENERALITAT DE CATALUNYA

Senyor Alcalde de Gramanet del Besós.-

Document 9. Comunicat del traslladt del cadàver de Fermí Briz. (AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 15/03/1937).

C.N.T. A.I.T.

SINDICATO ÚNICO DE PRODUCTOS QUÍMICOS

CASPE, 52
TELÉFONO 24944

SECCION CURTIDORES

SECCIONES QUE COMPONEN ESTE SINDICATO:
LABORATORIOS Y PERFUMERÍA
COLORANTES Y EXPLOSIVOS
CELULOIDE Y GALALITH
GRASAS Y JABONES
ÁCIDOS Y ABONOS
MAQUINISTAS Y FOGONEROS
AGLOMERADOS
GOMAS
VARIOS

Barcelona 16 de Marzo de 1937

Esta seccion, ante el criminal atentado de que ha sido objeto la barriada de Gramanet de Besos y asociándose a la protesta, y a la condolencia de la misma, por las victimas causadas por la cobarde y mercenaria aviacion facciosa, delega a los compañeros miembros de esta comision, ENRIQUE LECHA y ENRIQUE PIQUER, para que representen a todos los compañeros curtidores, en el entierro de las victimas del fascismo internacional.

POR LA COMISION TECNICA.
El Secretario.

C.N.T. A.I.T. COMISION TECNICA BARCELONA

Document 10. Comunicat de condol del Sindicato Único de Productos Químicos. (AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 16/03/1937).

AJUNTAMENT DE GRAMENET del BESÒS
REGISTRE SORTIDA
Nº 320
Dia ___ mes ___ any ___

Sou pregat de fer públic, per mitjà d'aquesta emisora, que demà, dilluns, a les cinc de la tarda, tindrà lloc l'enterrament de les víctimes del criminal atemptat feixista.

La comitiva, que serà presidida per l'Ajuntament, s'organitzarà a la Plaça de la República.

Agraït a la bestreta.

Visqueu molts anys.

Gramenet del Besòs a 14 de Març del 1937.

L'Alcalde,

Sr. Director de Radio Badalona.

Document 11. Comunicat de l'Ajuntament a Ràdio Badalona per fer públic el lloc i hora dels funerals de les víctimes del bombardeig. (AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, 14/03/1937).

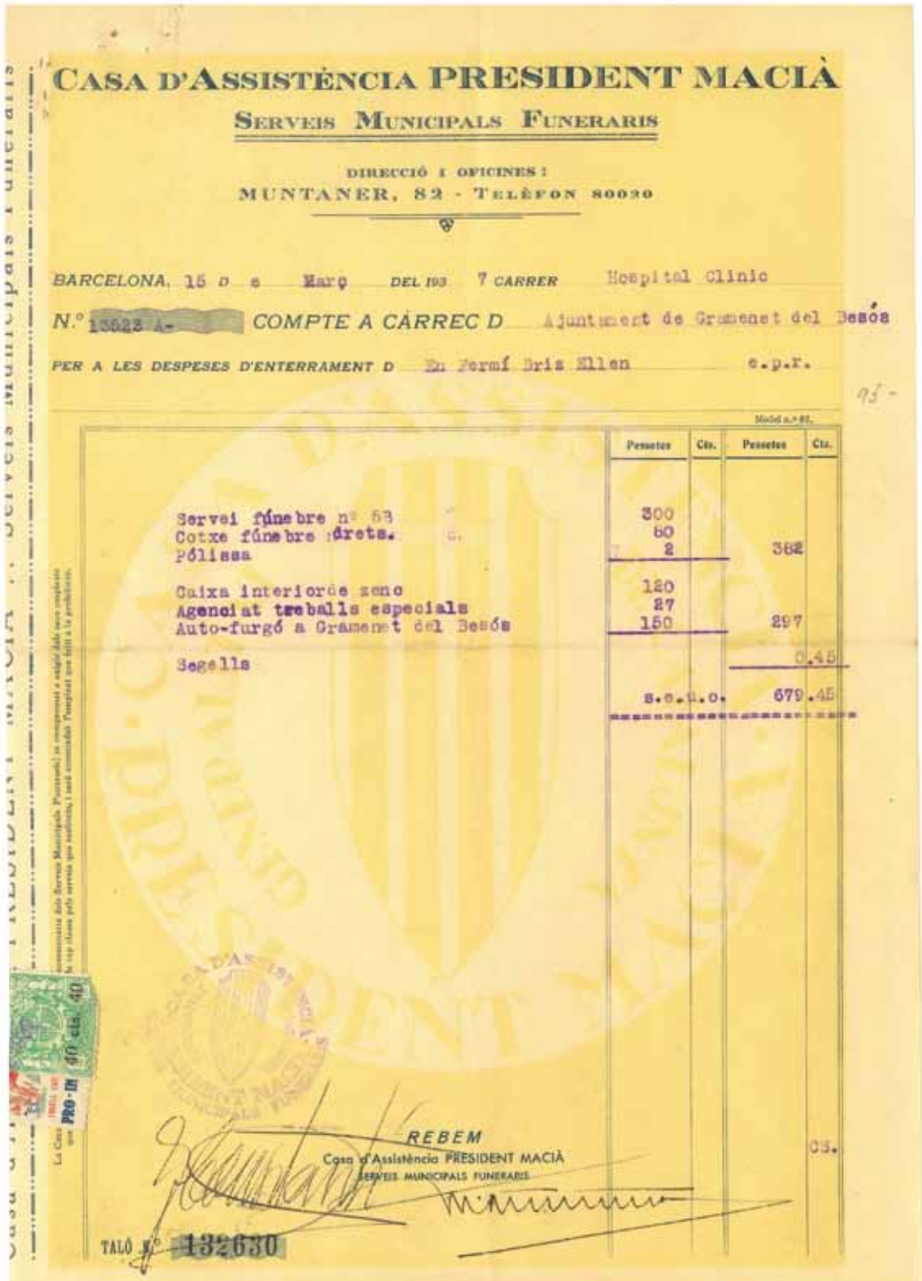

CASA D'ASSISTÈNCIA PRESIDENT MACIÀ

SERVEIS MUNICIPALS FUNERARIS

DIRECCIÓ I OFICINES:
MUNTANER, 82 - TELÈFON 80020

BARCELONA, 15 de Març DEL 193 7 CARRER Hospital Clinic

N.º 13623 A- COMPTE A CÀRREC D Ajuntament de Gramenet del Besòs

PER A LES DESPESES D'ENTERRAMENT D En Fermí Briz Ellen e.p.r.

95-

Model n.º 81.

	Pesetes	Cts.	Pesetes	Cts.
Servei fúnebre nº 53	300			
Cotxe fúnebre : dreta.	60			
Pólissa	2		362	
Caixa interior de zenc	120			
Agenciat treballs especials	27			
Auto-furgó a Gramenet del Besòs	150		297	
Segells			0,45	
s.e.u.o.			679.45	

REBEM
Casa d'Assistència PRESIDENT MACIÀ
SERVEIS MUNICIPALS FUNERARIS

TALÓ Nº 132630

Document 12. Factura de les despeses per l'enterrament de Fermí Briz Ellen. (AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs març 1938).

Autorització n.º

Casa d'Assistència PRESIDENT MACIÀ
SERVEIS MUNICIPALS FUNERARIS
Direcció i Oficines : MUNTANER, número 82 - Telèfon 80020

Servei d'enterrament d Fermí Briz Ellen
per compte d Ajuntament Gramenet del Besòs
Carrer Hospital Clínic n.º pis Dte. Jutjat

	Pesetes	Cts.
Servei fúnebre n.º 5 B. mida edat estat	300	-
Urna n.º	30	-
Cotxe fúnebre n.º Dos cotxes Barcelona	2	-
Pólissa	382	-

IMPORT DEL SERVEI, PESSETES

Caixa interior de zenc, semiplom, plom	120
Endolament	
Hábit	
Tòmal, Cadafal, Llit Imperial	
Candelobres, cera i glassa	
Renovament de cirís, blandons	
Panyos per a cobrir un	
Glasses de mà	
Baiard per a conduir el cadàver	
Agenciat treballs especials	27
Departament especial	
Tramitació i despatx	
Organització i oferter	
Tauls signatures	
Certificats de defunció	
Desplaçament i dietes	
Vetllar	
Landeau endolat	
Landeau	
Berlina de cavalls	
» » » »	
Faetó » »	
Autos	
Entrada de cotxes a Collblanc	
Cotxe especial per a corones	
Corones amb llaç i inscripció (metall)	
» » » »	
» » » (flors naturals)	
Invitar a l'enterrament	
Expedient transport, despeses personal i agencia	
Auto-furgó Fns a Gramenet Besòs	150 -
Imprès certificat mèdic i pólissa	
Agenciat compra sepultura	
Propietat funerària : compra o lloguer (segons comprovante)	
Dreta cementiris, arbitrio i segells (segons comprovants)	
Esquelles invitació particular	
Diari i segell Ptes.	
» » » »	
» » » »	
» » » »	
» » » »	
» » » »	
» » » »	
» » » »	
» » » »	
Ptes.	
Descomptes sobre esquelles	
Import Suplements i Suplerts	297 -
Segells	
IMPORT TOTAL, PESSETES	679 -

SUPLEMENTS I SUPLERTS

ESQUELLES

Cobrament dia d Carrer

Enterrament dia 15 hora 11 Cementiri Gramenet Besòs Fila n.º A Cral. n.º Barcelona 15 de Març del 1937

El Representant,

Document 13. Detall de les despeses per l'enterrament de Fermí Briz Ellen. (AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs març 1938).

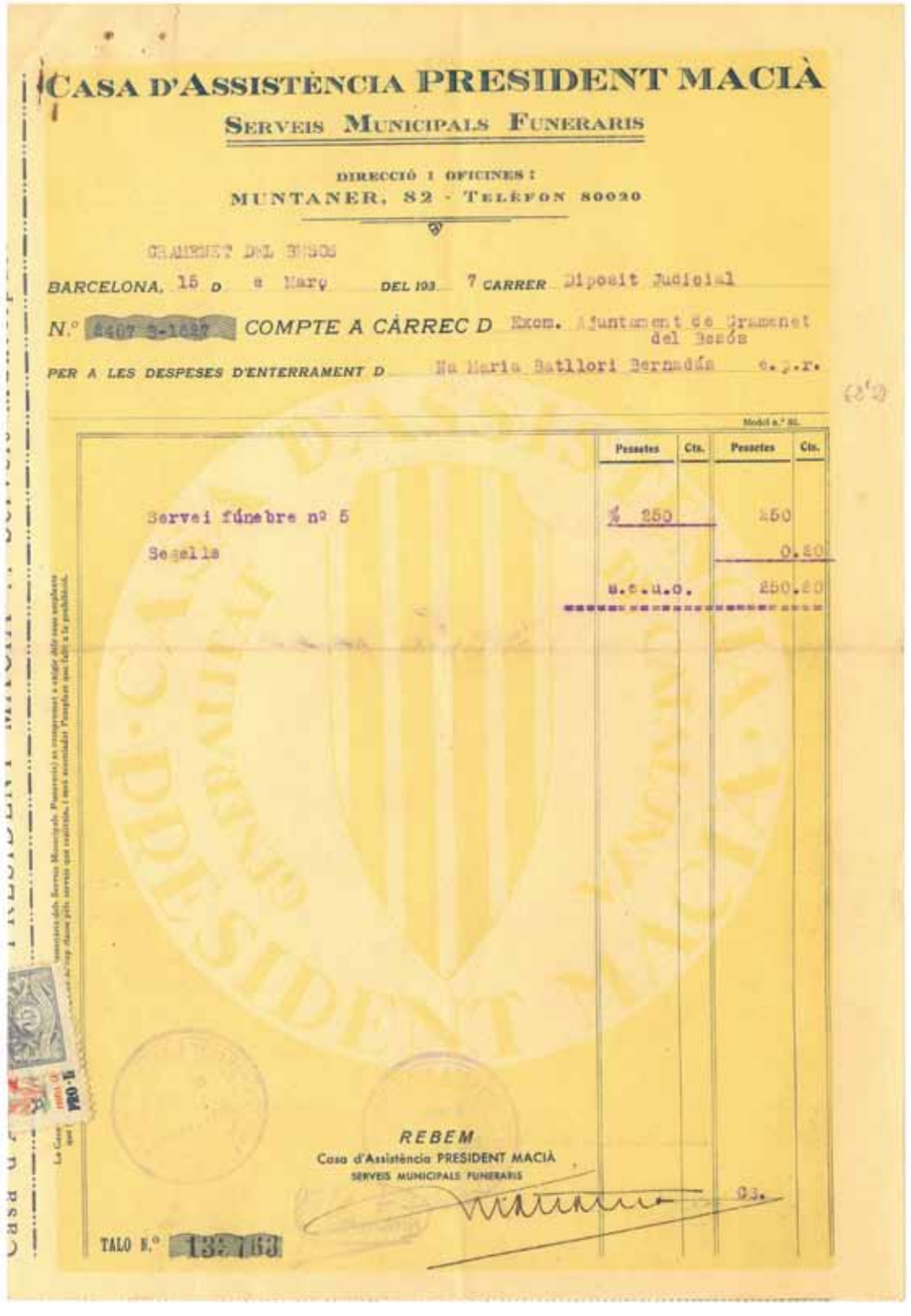

CASA D'ASSISTÈNCIA PRESIDENT MACIÀ

SERVEIS MUNICIPALS FUNERARIS

DIRECCIÓ I OFICINES:
MUNTANER, 82 - TELÉFON 80020

GRAMENET DEL BESÒS

BARCELONA, 15 D e Març DEL 193 7 CARRER Dipòsit Judicial

N.º 2407 S-1627 COMPTE A CÀRREC D Excm. Ajuntament de Gramenet del Besòs

PER A LES DESPESES D'ENTERRAMENT D Na Maria Batllori Bernadàs e.p.r.

Model n.º 81

	Pesetes	Cts.	Pesetes	Cts.
Servei fúnebre nº 5	% 250		250	
Segells				0.20
			250.20	

REBEM
Casa d'Assistència PRESIDENT MACIÀ
SERVEIS MUNICIPALS FUNERARIS

TALO N.º 13763

Document 14. Factura de les despeses per a l'enterrament de Maria Batllori Bernadas. (AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs març 1938).

Autorització n.º

Casa d'Assistència PRESIDENT MACIÀ
SERVEIS FUNERARIS
Direcció i Oficines: MUNTANER, número 82 - Telèfon 80020

Servei d'enterrament Maria Batllori Bernadas
per compte d. Ajuntament de Gramanet del Besòs.
Carrer Dipòsit judicial n.º — pis Dte. Jutjat

Model 81

	Pesetes	Cts.
Servei fúnebre n.º 5 mida 2ª cl. edat 58 estat casada	250	-
Urna n.º		
Cotxe fúnebre n.º amb cavalls o auto		
Pòlissa		
IMPORT DEL SERVEI, PESSETES	250	-

SUPLEMENTS I SUPLERTS
Caixa interior de zenc, plom
Endolament
Hàbit
Tàmul, Cadafal, Llit Imperial
Canelobres, cera i glassa
Renovament de ciris, blandons
Panyos per a cobrir un
Glasses de mà
Baiard per a conduir el cadàver
Agenciat treballs especials
Departament especial
Taula signatures
Certificats de defunció
Vetllar
Landeau endolat
Landeau
Berlina de cavalls
» » »
Faetó » »
Autos
Entrada de cotxes a Collblanc
Cotxe especial per a corones
Corones amb llaç i inscripció (metall)
» » » »
» » » (flors naturals)
Invitar a l'enterrament
Expedient trasllat, despeses personal i agenciat
Auto-furgó
Imprès certificat mèdic i pòlissa
Agenciat compra sepultura
Propietat funerària: compra o lloguer (segons compromís)
Drets cementiris, arbitris i segells (segons compromís)

ESQUELES
Esqueles invitació particular
Diari i segell Ptes.
» » »
» » »
» » »
» » »
» » »
» » »
» » »
Ptes.
Descompte sobre esqueles
Import Suplements i Suplerts
Segells 20
IMPORT TOTAL, PESSETES 250.20

Cobrament dia d Carrer

GRAMANET DEL BESÒS 15 de Març del 1938
Enterrament dia 15 hora 5 Cementiri nou Fila n.º Cim. n.º
El Director-Gerent,

Document 15. Detall de les despeses per a l'enterrament de Maria Batllori Bernadas. (AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs març 1938).

4.642

Don JUAN MAS Y CABALLE, Secretario del Ayuntamiento de Santa Coloma de Gramanet en la provincia de Barcelona.

CERTIFICO : Que según resulta de los libros y padrones de la riqueza y de la contribución de este término municipal, confeccionados para el año de mil novecientos treinta y seis, obrantes en esta Secretaría de mi cargo, aparece inscrita por el concepto de urbana y a nombre de FERMIN BRIZ ELLEN la riqueza líquida imponible de cuatrocientas ochenta pesetas oo céntimos, correspondiente a una casa sito en la calle de la Riera, donde está señalada de número ciento cuarenta y ocho.

Igualmente certifico: que según los datos obrantes en la Sección técnica de este Ayuntamiento, la susodicha finca urbana no se halla sujeta a una nueva alineación.

Y para que conste y a petición del Iltre. Sr. Jefe del Servicio Nacional de Regiones devastadas y reparaciones (Comisión de Barcelona) en virtud del expediente que instruye a instancia de las Hermanas señoras Rosa y Consuelo Briz Batllori, libro la presente con el Visto Bueno del señor Alcalde-Presidente de la Comisión Gestora Provisional de este Ayuntamiento en Santa Coloma de Gramanet a doce de junio de mil novecientos cuarenta.

Vº. Bº.
El Alcalde,

Document 16. Certificat acreditatiu del valor de la casa de Fermí Briz Ellen l'any 1936, situada al número 148 del carrer de la Riera de l'Escorxador. (AHSCG, Caixa 344).

LA VANGUARDIA

BARCELONA — Año LVI. - Número 19.845 — DIARIO AL SERVICIO DE LA DEMOCRACIA — Oficinas: Pelayo, 28 — Teléfono 14135 — 15 céntimos — Domingo 30 de mayo de 1937

Barcelona, bárbaramente bombardeada

Siete trimotores facciosos arrojaron, en la madrugada de ayer, sobre nuestra ciudad, gran número de bombas explosivas e incendiarias

Las víctimas causadas por la metralla fascista fueron muchas y enormes los destrozos

Es seguro que uno de los aviones enemigos fué alcanzado por los disparos de nuestras baterías antiaéreas

REFERENCIA OFICIAL

El general jefe del Ejército del Este dió al Presidente de la Generalidad la siguiente referencia del bombardeo:

«A las 3'40 horas del día de hoy, siete aviones trimotores enemigos, Junkers, procedentes de Palma de Mallorca, lanzaron sin objetivo alguno, sobre el casco de esta población, Coloma de Gramanet, Badalona, y otras inmediatas a ella, gran número de bombas incendiarias y explosivas de gran peso. Las explosiones produjeron daños de consideración en numerosos edificios de la población civil, elevándose el número de muertos por este criminal bombardeo fascista a unos 60, rebasando a 50 el de heridos.

Dichos aviones, una vez producida la cobarde agresión, huyeron con rumbo al Sur ante el fuego antiaéreo de nuestras baterías, viéndose que uno de los aviones volaba con gran dificultad, lanzando una llamarada al mismo tiempo que se inclinaba, perdiendo altura y velocidad. En la dirección que desapareció se vió una densa columna de humo, lo que hace suponer que fué tocado por alguno de los disparos.»

La terrible experiencia

Pocas palabras. Poca literatura. La horrible evidencia de los hechos rechaza los adornos de la pluma. Barcelona ha sufrido en la madrugada de ayer su mayor agresión fascista. El trapeta del pueblo catalán consiguió—lo recordábamos el otro día—llevar el frente de batalla lejos de su territorio natural. La guerra estaba lejos de Cataluña. Ayer la guerra vino a nuestras propias casas y sus zarpas asesinaron hogares y destrozaron vidas. Barcelona, ciudad de retaguardia, pasó ayer a la primera línea de fuego. La maldad sin nombre de los traidores y de sus aliados ha querido que no nos faltara la cruel experiencia que están viviendo Madrid y Bilbao. Teníamos algunas nuestras suficientes; ninguna como la de ayer. Cerca de un centenar de muertos: doble número de heridos, reguero de dolor, siembra a voleo de lágrimas y sangre sobre nuestra ciudad. He aquí el subido precio de la experiencia.

Pocas palabras. Ninguna diríamos que no hayamos dicho cien veces acerca de los nuestros procedimientos facciosos y Barcelona no los necesita. La ciudad encajó con entereza el rudo golpe. La preferimos así que pulcríamente descompuesta como otros días. Le ha llegado la guerra y Barcelona la ha recibido con el mismo ánimo que sus hermanas. Nos falta ahora comprobar que sus reacciones posteriores serán idénticas también. Confiamos en que así sea. Frente a la guerra implacable que nos hacen no hay para libertarse de Ella, sino hacer la guerra, dispuestas todas las voluntades en una, todos los pensamientos en uno, en uno sumados todos los esfuerzos. No hay opción posible, no hay escape posible. Nadie hará por nosotros lo que a nosotros corresponde hacer, y para nuestro mal serán todas las dilaciones.

Esta experiencia hemos pagado ayer y es posible que no sea la última factura que nos pasan. Esperemos que no haya sido pagada en vano.

—

El bombardeo

La aparición de varios aparatos facciosos sobre la capital

A las tres y veinte minutos, los ciudadanos que aún no se hallaban acostados percibieron, primero lentamente y después con toda claridad, el ruido de motores perfeccionados sin duda, a unos aviones que se acercaban al centro de la capital.

Minutos después, aparecieron volando a gran altura siete aviones negros, que dejaron caer varias bengalas con paracaídas. Ya orientados, se dirigieron en dos escuadrillas con objeto de llevar a cabo su criminal propósito de bombardear la población civil de Barcelona.

Bastantes después caían en diversos lugares de la capital granadas, bombas explosivas e incendiarias de diversos calibres. Sucesivamente intensificaron, cada vez con más intensidad, las sirenas de alarma, los sereno y vigilantes tocaron sus silbatos para prevenir a la población, casi inmediatamente, en gran número, se dirigieron a los refugios señalados por la Defensa antiaérea.

En el acto funcionaron también las defensas antiaéreas emplazadas en distintos sectores, percibiéndose claramente el ruido de las ametralladoras que rodeaban con un círculo de fuego a los aviones facciosos procedentes, sin duda, de la base fascista de Mallorca, con lo que se dificultaron en gran manera los propósitos siniestros de los aviadores al servicio del fascio internacional.

El bombardeo duró aproximadamente unos diez minutos, y como ya apuntamos donde que hicieron su criminal tarea se vieron perseguidos primero por el fuego de las baterías antiaéreas y después por los ecos que inmediatamente después de dada la señal de alarma se elevaron de sus bases, persiguiendo a los aviones fascistas, hasta que éstos desaparecieron, sin aceptar combate, en dirección sur.

Dada la intensidad del bombardeo, sin duda el más importante de cuantos ha sufrido nuestra ciudad, desde los primeros momentos se creyó que las víctimas y daños causados por la criminal agre[illegible]

Nuestra popula[illegible] fué una de las [illegible] sión aérea de la [illegible] después de lan[illegible] inmensa, los a[illegible] en con escandal[illegible] rió a dicha [illegible] mantaba gran [illegible] cendo uno al p[illegible] dora para sem[illegible] entre los pacífi[illegible] descanso, tan s[illegible] las bombas que [illegible] fascio internacio[illegible]

Una de las b[illegible] cin, cayó en el [illegible] cinamente del [illegible] que «Calle Me[illegible] llarse contra el [illegible] el suelo un gra[illegible]

Otra bomba c[illegible] te a las casas [illegible] y al, destrozando [illegible] tintorería, estab[illegible]

Otro artefacto [illegible] señalada con el [illegible] tunas, casa que [illegible] anciano, por lo [illegible] hay que lamenta[illegible] de unos treinta. [illegible] en la casa, a la [illegible] zando la explos[illegible] artículos y ladri[illegible] sufrió pequeños desperfectos producidos por la expansión del aire, dándose el caso de que un inquilino no sufrió el más pequeño daño, [illegible] niendo que ser salvado por los bomberos, ya que la escalera quedó entre los escombros.

Otra bomba cayó en una casa contigua a la anterior, en la calle del Mar, destrozando dos pisos. También muy cerca de estos edificios, en la calle de la Manresana, en los números 7 y 11, cayeron algunas granadas que causaron los consiguientes daños.

En la calle de la Alegría, número 22, cayó una bomba que destruyó los dos pisos, causando la muerte a sus cuatro ocupantes.

En los talleres de La Magnífica Terrasa y Marítima, una bomba destruyó una nave y lesionó a muerte personas. Los aviones facciosos lanzaron varios artefactos contra la fábrica del gas, pero no consiguieron alcanzar este objetivo.

En la Vía Durruti, en las casas señaladas con los números 37, 39 y 41, cayeron también algunos artefactos, resultando la casa perjudicada la número 39, que quedó destruída casi totalmente. La fuerza de la explosión llegó incluso a arrancar de cuajo los balcones de los balcones.

En el edificio de la Caja de Pensiones, situado en dicha Vía, se notan los efectos de las explosiones, viéndose rotos la mayoría de los cristales, y las verjas de los pisos bajos, retorcidas completamente. En todos estos edificios, resultaron las consecuentes víctimas.

Cerca de esta Vía, en las calles de Estruch, números 54 y 56, y Molas, 12, cayeron dos bombas que causaron daños en los pisos primero y segundo, y mataron a dos personas, hiriendo además a otras.

En la calle del Struch, 76, una bomba destrozó dos pisos interiores, matando a una mujer e hiriendo gravemente a otra. En la de Charti, instalado en dicho Paseo. El artefacto destruyó la entrada del cine y mató al vigilante de la demarcación.

Otra bomba cayó en la calle de Villadomat, en un almacén de maderas, propiedad de Miguel Coll, causando daños al estallar de pequeña consideración.

En la calle de Aragón, en las cercanías del llamado puente del «Bloc», cayó una bomba. Un tubo a dar en el espacio existente entre las dos vías del ferrocarril, sin que afortunadamente causara daños en los raíles. En la esfera Ibica Rivas y a la altura de la calle de Salmes, cayó otro explosivo que tampoco causó daños ni víctimas.

A consecuencia de la explosión de una bomba incendiaria, se inició un incendio en la fábrica «Hilaturas Barcelona», situada en la calle de Rogte de Flor, 164, quedando destrozados, por efecto del siniestro, toda la maquinaria y los géneros almacenados. Hubo que lamentar algunas víctimas.

En el puente de la calle de Marina cayeron varios artefactos, uno de ellos en el mismo puente, abriendo un gran boquete en uno de los pontones. Al estallar la bomba hirió a una familia que se encontraba al lado de la vía férrea existente por debajo de dicho puente.

El bombardeo en Montserrateha

Esta barriada, que corresponde al distrito VII, ha sufrido también las consecuencias del trágico bombardeo. Afortunadamente, es una de las menos perjudicadas.

Cayeron explosivos en la calle de la Cruz Cubierta, frente al número 83 derribando un árbol y abriendo un boquete en el piso de la calle. Otro artefacto cayó en la calle del Príncipe Jorge, frente al número 14, rompiendo un cable eléctrico. Otra bomba destruyó la galería cubierta de las casas números 33 y 35 de la calle de la Cruz Cubierta.

También cayó otra bomba en la calle de Vilademat, en un patio interior de la casa número 180, sin que ninguna de estas bombas causara víctimas.

En esta barriada cayó otra bomba en la calle de Aragón, destroyendo en parte un almacén.

El bombardeo en el Pueblo Nuevo

En la calle de Cartójeres de esta barriada, en las casas señaladas con los números 25, 27, 29 y 119 cayeron cuatro bombas que produjeron importantes desperfectos y varios muertos y heridos. En una de dichas casas, una mujer para salvar a su hija, la puso en el interior de un colchón. Un artefacto mató a la madre, resultando ilesa la criatura.

A consecuencia de una explosión se produjo otra en una conducción de gas, en una fábrica situada en el edificio señalado con el número 113, no resultando afortunadamente ningún operario lesionado.

En la calle de Pallás una bomba destruyó casi completamente una casa construída recien-

Document 17. *La Vanguardia*, 30/05/1937, p. 1.

Los servicios humanitarios en favor de las víctimas

temente, la que afortunadamente no estaba ocupada por nadie. En la calle de Esperanza una bomba causó daños y víctimas en una casa situada en la esquina a la de Pedro IV. En la carretera de Ribas cayeron varios artefactos que no llegaron a estallar. Lo mismo ocurrió en el interior de la plaza de toros Monumental y en sus alrededores.

El bombardeo en otros lugares de la ciudad

Además de los lugares que dejamos señalados, en los cuales la hoeiba de la gavra fascista ha sido más sangrienta y perjudicial, cayeron bombas en otros sitios esparcidos por toda la ciudad y sus alrededores, en los cuales no causaron los artefactos daños ni víctimas de ninguna clase, por lo que se hace difícil precisar con todo detalle y enumerar dichos lugares siniestrados.

Una de dichas bombas cayó en el edificio, recién construído, del Crédit Lyonnais, situado en la Via Durruti, sin que la explosión causara daños ni víctimas. En cambio, parece ser que en la carretera de Ribas una bomba destruyó en parte una fábrica harinera, resultando con lesiones el vigilante nocturno de la casa.

Hasta ahora, no ha podido precisarse el número de artefactos lanzados por los aviones faciosos, pero, desde luego, parece seguro que fueron de variados calibres y sistemas, y en número elevadísimo.

Dos ferroviarios heridos

En el juzgado de guardia, se recibió ayer una comunicación de la Compañía de Ferrocarriles del Norte, dando cuenta de que la explosión de un artefacto caído en el puente de la calle de

El bombardeo en Coloma de Gramanet

Terminada su fechoría en nuestra capital, y perseguidas por los cazas republicanos, las dos escuadrillas facciosas desaparecieron, dirigiéndose primero a Coloma de Gramanet, donde descargaron su carga mortífera, que causó daños y víctimas en el segundo grupo de casas baratas. Resultaron, a consecuencia de esta criminal agresión, ocho muertos y unos cuarenta heridos.

Luego, en Pla del Besós, también lanzaron algunas bombas, que causaron daños e hirieron a catorce personas.

lona, yendo a caer en el mar, frente a los bajos «El Tiburón», sin que causara, naturalmente, víctima alguna.

Las víctimas

En el Hospital General de Cataluña

Desde los primeros momentos, una gran multitud acudió a los hospitales en busca de noticias sobre sus familiares que habían resultado heridos a consecuencia del bombardeo fascista.

Al mediodía, el número de muertos que habían sido llevados a dicho Centro benéfico ascendía a siete; de ellos cuatro sin identificar. Los identificados se llamaban: Lorenzo Segura, Genaro Díaz y Ramón Ferrando, este último vigilante nocturno.

Los nombres de los heridos ingresados en dicho establecimiento son los siguientes:

José Morón Rodríguez, Emilio Ventura Martí, Miguel Ripoll Gimeno, Felipe Gómez García, Gabriel Viñals Dáñez, José Vescora Franco, José Besora Mir, Lorenzo Segura, fallecido; Ramón Riera Pont, Dolores López Gutiérrez, Felisa Montero Sánchez, Pepita Nicolás Palacín, María Espasa Pias, Lucrecia Rodríguez Mallol, Montserrat Llaiger Cortes, Laura Bonastre Cos, Luisa Costa Garriga, Valentina Farré Bonastre, Mercedes Casas, pasó a su domicilio; Francisco Rodés, pasa a su domicilio; Serafín López Acien, pasa a su domicilio.

Domingo Mateo, pasa a la Clínica «La Alianza», Carmen Ripoll, pasa a domicilio de sus familiares; Manuel Carabra, pasa a su domicilio; una joven sin nombre, ingresa ya cadáver; N. N. una persona que no puede hablar; Joaquín Vifials Escuin, pasa a su domicilio; Juan Darde Giner, pasa a su domicilio; Victoria Escuin Herrero, pasa a su domicilio; María Civis Valls, pasa a su domicilio; Elvira Picas Serra, pasa a su domicilio; N. N. (hombre), ingresa cadáver; N. N. (mujer), no puede declarar, fallece; Genara Díaz, fallece; N. N., fallece al ingresar; Josefa Martínez Vila, pasa a su domicilio; Francisca Serra Picas, Dolores Espinosa Aguilar, Carmen Ortuño Floría, Felicidad Puig Martínez, Dolores Delmas Espinosa, Carolina Balget Bergadá, Dolores Villagracia Catalán, María Campy Marín, Conchita Vázquez Aguilió, Mercedes Cupdevila Coll y Carmen Vázquez Flores.

En el Hospital Clínico

Ingresaron en este establecimiento benéfico las siguientes víctimas:

Ignacio García Rodríguez, José Martínez Cordero, Juan Soler Segura, Alcalá Pallano, Juan Aguilar Pérez, Carmen Olivares Saura, Juan Geie Burical, Enrique Serra Nubert, Juan Mas Ribas, Francisco Capdevila, José Díaz Montero, Mariano Fernández Bueno, Mariano Jorge Gil, Rafael Sánchez Merino, Guzmán French Andrés, Ramón Verdaguer Font, Antonio Costa González, Felipe Soler Barrios, Timoteo Tarragó, José González Molleá, Juan Ventura Llavería, Evaristo Aznar Salvo, Antonia Gibell Martínez, Norma Puigvert Arnau, Victoria Yagüe Manso, Victoria Mor Gargallo, Dolores Climent Seid, Cecilia Quesada Soriano, Isabel Saura Madrid y Josefa Vilella Zapatero.

En el Hospital Militar

Fueron asistidos en este Centro Militar los siguientes heridos:

Angeles Morelló Guerol, de nueve años; Casimiro Oslo Farrández, alférez de la G. N. R.; Plácido Pinillos Sánchez, soldado; Victoriano López Horraiz, carabinero; y Venancio Conde Pedrero, guardia de Seguridad.

Heridos asistidos en el dispensario de las Casas Consistoriales

En el Dispensario del distrito I, de la calle de la Ciudad, fueron asistidos por los conceptos justamadrero, Pla y Domenech, los siguientes ciudadanos:

Carmen Vázquez Flores, de 34 años; Luisa Costa Iromán, de 31; María Benavent Roca, de 29, y Domingo Mateo Lacambra, de 34, todos ellos habitantes en la barriada de la Barceloneta, y siendo calificado su estado de pronóstico reservado.

En el dispensario de la Barceloneta

En este establecimiento benéfico, los doctores Oller, Castells, Lamarca, Juny, Vázquez, Vilar Vidal, Seguí, Font, Piñoán, Cema, Cortés y Seguí asistieron a los siguientes heridos:

Antonio Gaell Martínez, de 38 años, de profesión reservado; Rodrigo Marcos Gómez, Josefa Viella, con graves heridas en la cabeza; un hombre sin identificar, también con graves heridas en la cabeza; Lorenzo Segura, herida grave en el muslo izquierdo; un hombre que ha ingresado cadáver; Dolores Dalmau, grave; Carmen Calvo, leve; una anciana que ha ingresado cadáver; una mujer que no ha podido declarar, con heridas graves en la cara; un niño de unos siete años, con heridas graves en la cara y cabeza; una niña de cinco años, leve; Antonio Franc, leve; Jaime Rodó, leve; Manuel Reverter, leve; una mujer sin identificar, con

izquierda y fémur derecho, con heridas graves

Esbumsa, leve; Pilar Arvado; José Vila Terrassa, con bombas, grave; Lorenzo Giné, reservado; Francisco Arvado; Miguel Conde, leve; Pilar Claveria, leve; Juan Moragas, leve; Juan Moragas, leve, de 25 años, con heridas en la cabeza; reservado; Francisco Niño de dos años, con de pronóstico reservado; los hanos de San Sebastián Torra, de 23 años, Polentinino, sereno de Sebastián, leve; Vicenta Sorve; Antonio Casanovas Pastrulas de Central, de 11 años, con reservado en la cabeza; Rosario Puentes Sevado; un anciano muerto niña de unos tres años, María Jorge, reservado, graves en la cabeza; un que ingresó en estado

pronóstico; otro anciano con una herida grave víctima en el vientre; un hombre muerto; una mujer sin identificar, con una herida grave en la cabeza; el guardia de Asalto Antonio Vizcarro, reservado, y un hombre de unos 50 años, con heridas de pronóstico reservado en la cabeza.

En la Casa de Socorro del distrito IV

En la Casa de Socorro de la Ronda de Fermín Salvochea fueron asistidos, José Estorra Franco, de 12 años, de pronóstico grave; Felicidad Puig, Carmen Ortuño Floría, Raimunda de Norma, José Besora Mur y Bernardino Barqués, guardia urbano, de pronóstico reservado, todos los cuales han sido trasladados al Hospital General de Cataluña; Rosa Julia Casamitjana y Victoria Ferrán, también de pronóstico reservado, y Rosa Arévalo Molina, Mercedes Seguí Tormes, Teresa Fraile Comas, Teresa Sabiñón Prailla, de cuatro años, José Costelló Pagés, Amed Zuñiga, capitán de Seguridad; O. Navarro Bellido, R. Vives de la Corinda, J. Vives de la Cortada, Francisco Flor de Lis, Manuela Gutiérrez Anamendia, Lola Viadé Vilar, Jerónimo Gabriel Jimenó, Blas Espier Cardona, Eusebia Ibarguyen, Amadeo Batlle Costa, María Sabaté y Miguel Llunu, todos leves.

En la Clínica de Salud «La Alianza»

En dicha Clínica ingresaron los siguientes heridos: Consuelo Sunyer Rius; Antonio Miñarro García y Domingo Mateo Lacomba, este último procedente del Hospital General.

En el Hospital de la Cruz Roja

En el Hospital de esta benéfica institución internacional, situado en la calle del Dos de Mayo, ingresaron Joaquín Jofre Carrós, José Vizyada Soler, Joaquín Vives Cervera, Santiago Capdevila Salinas, Juan Basums Mestres y Joaquín Mangona.

En el Hospital de Sangre del Pueblo Nuevo

Según noticias que adquirimos en el Hospital de sangre que la C. N. T. tiene establecido en la Rambla del Triunfo, de Pueblo Nuevo, fueron asistidos en los primeros momentos cerca de 60 heridos, cuyos nombres, a causa de la natural agitación y nerviosismo, no fueron tomados.

Quedaron hospitalizados Ramón Villaplana Izquierdo, de 41 años; Juan Climent Catalá, de 72; Francisco Verdaguía Campó, de 6; Juan Ventura, de 6; María Sala Barroca, de 44; Francisca Ramón Lázaro, de 60; Mauricio Montera Ramón, todos ellos asistidos por los doctores Robio, Tapias y Carranza.

Ya muertos ingresaron en el mencionado Hospital de Sangre, un niño de cuatro años y otro de cinco meses.

En otras clínicas particulares

En el Instituto de la Mujer que Trabaja, de la calle del Escorial, quedaron hospitalizados Juan Roca, de 38 años de edad, y Francisca Vila, de 31, porteros de la casa de la Caja de Pensiones para la Vejez, de la Vía Durruti.

En la Clínica de la calle Modolell, ingresaron Francisca Torner Pedrol y su hija Francisca Llorca Torner, procedentes de la barriada de la Barceloneta.

En el Depósito judicial

Cadáveres ingresados en el Depósito judicial del Hospital Clínico:

Salvador Ruiz, Ramón Vila Gaberna, Antonio Lucas Martínez, Antonio Marco, Francisco Campillo López, Antonio Blanc Caballero, Basilio Navarro Norzenrales, Francisca Abad Ballester, Agustín Carol Fitó, Antonio López Barrancos, José Zaragoza, Juan Zaragoza Pérez, Manuela Pascual Moreno, Jesús Zaragoza Olivé, Gonzalo López Barrueso, Agustín Alonso Ponsarda, Ignacio Bosch, Antonia Olivé Regla, José Capdevila Roque. Sois desconocidos, quince descono-cidas, seis niñas desconocidas, dos niños desconocidos y restos de tres individuos.

Estadística oficial

Según datos oficiales recogidos por el Consejo de Sanidad de Guerra hasta las dos de la tarde de ayer, el número de víctimas fué el siguiente:

Hospital General de Cataluña.—Heridos: 1 niño de veintiún meses, 2 niñas y 30 adultos. Total, 33 heridos. Muertos: 7.

Hospital Clínico.—Heridos: 18 hombres, 2 niños, uno de cuatro años y otro de nueve, y 11 mujeres. Total, 31 heridos asistidos. Muertos: 19 hombres, 23 mujeres, 3 niños, 3 niñas y el parecer los restos de 2 niños y 1 hombre.

Hospital de la Cruz Roja.—Heridos, 6.

Clínica de Salud La Alianza.—Heridos: 4.

Hospital Militar.—Heridos: 3.

Hospital del Pueblo.—Heridos: 1.

En total, 88 heridos y 64 muertos.

Las autoridades

El Presidente de Cataluña

Tan pronto tuvo conocimiento el Presidente de Cataluña de la magnitud que había revestido el ataque fascista contra nuestra ciudad, abandonó su residencia para interesarse por el estado de las víctimas y visitar los lugares siniestrados.

El Presidente estuvo en la mayoría de éstos, acompañado del coronel Bretona, de la G. N. R.; el consejero Vidiella y el delegado de Orden Público, Echevarría. Observó personalmente los enormes daños materiales causados por la metralla fascista.

También estuvo el Presidente en hospitales y casas de asistencia sanitaria, prodigando palabras de aliento a los heridos y a las familias de los que perecieron.

El general Pozas

Al mediodía de ayer, el general jefe de la Cuarta División recibió a los periodistas. Refiriéndose al criminal atentado de que ha sido víctima la población civil de Barcelona, condenó enérgicamente la conducta de la aviación fascista.

La referencia oficial, terminó diciendo el general Pozas, la recibirán ustedes de mi jefe de Estado Mayor.

El delegado general de Orden Público

A primera hora de la tarde, el delegado general de Orden público recibió ayer a los reporteros y les dijo que, como ya es sabido, la población civil de Barcelona había sido víctima de un nuevo bombardeo, perpetrado por los aviones fascistas.

—Yo—añadió—he recorrido los lugares que han sido objeto de esta cobarde agresión, cumpliéndolo, en muchos de ellos, con el presidente de la Generalidad, Luis Companys.

Las víctimas—terminó diciendo José Echevarría Novoa, son, en su mayoría, mujeres y niños, sin poder precisar en este momento el número exacto de ellas.

El jefe superior de Policía

Al recibir al mediodía a los periodistas el jefe superior de Policía, les comunicó que tenía interés en hacer constar por medio de la Prensa la necesidad de que todos los ciudadanos cumplan rigurosamente las disposiciones dictadas por la actuación conjunta de Defensa para los casos de bombardeos aéreos.

Una de las cosas que más cuidado debe tener el público es evitar las aglomeraciones humanas, que exponen a los ciudadanos a un gran peligro, especialmente en el caso de que los fascinosos atacantes se den cuenta de la concentración. A más—dijo—tiene otro peligro que es el de evitar que puedan penetrarse los que pides los servicios de auxilio de una parte a otra de la ciudad.

En este sentido se expresó también por lo que se refiere a la circulación de vehículos que nada tienen que ver con los asuntos públicos y los servicios sanitarios, ya que obstruyen la circulación de los coches oficiales y los de aquellos servicios.

Agregó que consideraba infantil el hecho de que numerosos individuos se dedicaran durante los bombardeos a hacer disparos de armas contra o largo rumbo los aviones atacantes, pues aparte de su ineficacia, contribuye a sembrar la alarma entre el vecindario, como ocurrió en la madrugada pasada.

Terminó diciendo que estaba dispuesto a felicitar con estos individuos de la forma que fuese, pero que, ante la posible cultura mediterránea y espartola del mismo,

Por ello es tanto más trascendente —y tanto más difícil— la tarea de una ciudad como la Cataluña nacida bajo el signo de esta hora de Cataluña, de esta hora de España. El tesoro inestimable de la hermetismo, de incomprensión, de localismo, la empequeñecería. Mas estamos seguros de que ello no ocurrirá. Cataluña es de otra cosa. Cataluña será siempre, como hoy, una empresa espiritual amplia y generosa. Empresa difícil, pero que la intelectualidad catalana puede acometer y superar... Pues que los grandes tareas a realizar, Cataluña, a la hora de las grandes responsabilidades.

Los socorros

La obra del Consejo de Sanidad de Guerra

Una vez más, el Consejo de Sanidad de Guerra, ha realizado labor meritísima y ha demostrado ser el genuino órgano sanitario del ejército en Cataluña y de la retaguardia civil.

Apenas iniciado el criminal bombardeo, los servicios de defensa pasiva, ambulancias y transportes sanitarios del C. S. G. comenzaron a desarrollar su abnegada labor.

Desde la Sección de Defensa Pasiva al doctor Cruz, eficazmente secundado por todos los componentes de su departamento, movilizó los servicios de defensa y en conexión con la Sección de Evacuación, organizó la asistencia a los heridos, profusamente repartidos por la capital, siendo los primeros en acudir a prestar los servicios sanitarios el personal del Consejo de Sanidad de Guerra.

Rivalizando un heroísmo, los camilleros y choferes, ayudados por los boy-scouts del C.S.G. practicaron la extracción de los heridos de los humeantes escombros y llevaron a cabo el rápido traslado a los diversos hospitales y clínicas, donde se les prestaría asistencia urgente. Los compañeros Pujol, Salinas, Tarrella, Corrado, Solé, Pujalta, Benito y otros muchos en su heroica tarea y arriesgando su vida, cumplieron abnegadamente su deber, ayudados por los «Minyons de Muntanya» Boy-Scouts de Cataluña, que al igual que todo el personal de ambulancias del Consejo de Sanidad de Guerra, prestaron sus servicios cuando aún se desplomaban las ruinas.

Merece destacarse como nota anecdótica el heroísmo de Jaime Roca Solé, profesor de cultura física de la Jefatura de Defensa Pasiva y Boy-scout de Cataluña, que expusiera su vida libró de una muerte segura a unos heridos de la casa derruída en la calle de Mariamna (Barcelona) al ignorar que todo el resto de la misma, en la cual existía una fuerte varía en la conducción de gas con el peligro consiguiente.

En total, las ambulancias del Consejo de Sanidad de Guerra habían transportado 79 heridos y 35 muertos hasta las 6 de la mañana.

El Consejo de Sanidad de Guerra ha demostrado ser la organización sanitaria que reina en fraternal armonía una legión de abnegados elementos sanitarios que desde las Secciones de

En Segimon Pi Borrás

VIDU DE CONCEPCIÓ GRAU RAVENTÓS

ha mort a l'edat de 86 anys

(E. P. D.)

Els qui el ploren: fill Francesc, filla política Carme Ballart, néts Maria, Conxita i Francesc, i família tota, com també la ràd social PLANXAT MECANIC PI, en assabentar als seus amics i coneguts tan irreparable pèrdua, els preguen un sentit record i els agraeixen es serveixin assistir demà, dilluns, a dos quarts d'onze del matí, a la casa mortuòria, Verdi, 45, principal, per tal d'acompanyar el finat a la seva darrera estada, Cementiri de Les Corts.

NO ES CONVIDA PARTICULARMENT

Document 18. *La Vanguardia*, 30/05/1937, p. 2.

INFORMACION CATALANA

Reflejo del día

UNA CASA DE LA CULTURA

Cataluña, y más concretamente, Barcelona, acaba de crear su «Casa de la Cultura», sintesis de todas las actividades espirituales del país. Informado por el alto titeul de ichorar, no ya de capillas al pueblo —como en tiempos pasados los conobitas de las esterlas «torres de marfil»— sino ni aun de cara al pueblo (lo que es más cordial, pero también implica elegante distancia), sino más bien mano a mano, en estrecha colaboración con el pueblo.

El propósito es amplio y bello. El «Casal»—bien situado, bien decorado, bien ambientado—tambien, de Ciencia a la literatura, a los oradores, a los pintores y escultores, a los músicos y a los danzantes; pues que —representa en la Casa todas las artes— no ha de faltar sitio para los otros y vuelos de Terpsícore. No se infiere, desde luego, que el «Casal» vengo a ser —privicelo y mengundo destino de tertulas «institutions pseudocientíficas»— un casino más, sino —entre otras— sociedad recreativa, sino, concretamente, una casa de trabajo, donde el «sidecral» conozca lo que es realmente: un trabajador de la cultura. (También bello destino!

La Casa —reiteramos— está recién abierta, como quien dice acabadita de estrenar. Asimismo el propósito. Ahora, ¿llegará a cumplirse? La responsabilidad de Cataluña, como posible una guardedor de las esencias de la cultura ibérica, es hoy, ciertamente, enorme. En toda la península, en este trágico momento de vitencias y horrores, sólo Barcelona edita libros. Amadeo de Soutiñolo, escritor, organizó conferencias. Los artistas y los pensadores de toda la España libre, que has tenido en más su dignidad moral que su miedo (que es sacrificio de muerte), meumbran... Y es equal, entre nosotros, donde ya está ganada la batalla de la posible cultura mediterránea y española del mismo.

Por ello es tanto más trascendente —y tanto más difícil— la tarea de una ciudad como la Cataluña nacida bajo el signo de esta hora de Cataluña, de esta hora de España. El tesoro inestimable de la hermetismo, de incomprensión, de localismo, la empequeñecería. Mas estamos seguros de que ello no ocurrirá. Cataluña es de otra cosa. Cataluña será siempre, como hoy, una empresa espiritual amplia y generosa. Empresa difícil, pero que la intelectualidad catalana puede acometer y superar... Pues que los grandes tareas a realizar, Cataluña, a la hora de las grandes responsabilidades.

La sanidad en Barcelona y proyectos de saneamiento y urbanización

El consejero rector de Sanidad y Asistencia Social, Tussó, llamó ayer a su despacho a los periodistas que tenían información de el Ayuntamiento para darles cuenta de la actividad que lleva a cabo el Departamento que le está confiado.

Acompañado de los consejales Gispert y Pascuala y asesorado por el arquitecto Piñuela, Tussó dijo a los periodistas que el estado sanitario de la ciudad es excelente, y que a ello cuida constantemente. Que en determinados alimentos ha de sufrir, en parte, el vecindario. En apoyo de sus afirmaciones, aportó el dato de que, gracias a la campaña sanitaria que para su eliminación viene haciéndose desde 1935, en forma tal, que los casos de viruela que se presentan son benignos y sin importancia. Afirmó también que la fiebre tifoidea, ha disminuído considerablemente, y que los enfermedades de carácter endémico en nuestra ciudad.

A continuación, Tussó explicó a los periodistas algunos de los grandes proyectos que tiene en estudio para el saneamiento de la población, entre otros, la sustitución de los antiguos dispensarios por modernas policlínicas que dispondrán de todos aquellos servicios sanitarios que exigen las complejidades de la vida moderna.

Se refirió también a las obras que se están practicando para la habilitación del edificio que fué convento de Valldonzella, para hospital de tuberculosos, en el que podrán hospitalizarse, por ahora, 350 enfermos, cifra que aumentará hasta la de 600 cuando las obras actuales estén terminadas.

Tussó mostró también a los periodistas los proyectos para la construcción de una mansión de reposo y curación en terrenos de Pedralbes, en los que se construirán edificios magníficos para inválidos incurables, matrimonios ancianos, hoteles de reposo para obreros enfermos de exceso de trabajo, talleres para inválidos «reformados», campos de deporte, etc., etc., como ya en parte existen en Moscú.

Otro proyecto, también de importancia, y al que se refirió Tussó, fué la conversión de la antigua «Escuela Industrial» en un sanatorio infantil y clínica escolar, capaz para 350 alumnos.

Después, se refirió el consejero de Sanidad y Asistencia Social a la labor de higienización que se propone llevar a cabo la Comisión municipal que presida, en el distrito V y, además, en otros sectores de la ciudad. Dijo que, en principio, se ha acordado el derribo de tres manzanas de casas, una de ellas, en las calles del Cid y Arco del Teatro; otra, en las calles de S. Pablo, Botador y Espalter, y otra, en la barriada del Padró, con cuyos derribos se ofrecerán espacios libres donde se construirán jardines para niños y también un mercadillo para remediar las necesidades de la barriada.

El consejero prometió tener al corriente a la Prensa de cuantos de estas materias acuerde realizar el Ayuntamiento, y facilitó unas extensas notas técnicas que, por falta de papel, no podemos reproducir, en las que figuran reformas estadísticas que demuestran que los fallecimientos por fiebre tifoidea en 1936 descendieron hasta un 4'13 por mil, y que en dicho año, así como hasta la fecha, no se ha registrado un solo caso de viruela.

Miles de niños llegados de las zonas de guerra han encontrado refugio entre nosotros.

Para sostener a estos niños no hay bastante con un solo donativo. Vale más una aportación pequeña, pero continua.

AYUDA INFANTIL DE RETAGUARDIA, Plaza Ferrer y Guardia, 11, principal, la espera de todos los ciudadanos.

¿Qué estimón puede hacer su ayuda a Euzkadi?

Guiaborad a la Semana pro-Euzkadi, y entregad vuestros donativos en la «Domisió oficial d'Ajut a Euzkadi». Pi y Margall, 36.

EL BOMBARDEO DE BARCELONA

La inhumación de las víctimas de la aviación fascista no tuvo carácter oficial

Han sido descubiertos otros dos cadáveres: una mujer y una niña

Nuevas víctimas del criminal atentado

Mientras se procedía al desescombro de una de las casas desruidas por las bombas que la aviación fascista arrojó sobre nuestra ciudad el pasado sábado, en la calle de la Misericordia, se encontró el cadáver de una niña de unos cinco años. La desgraciada criaturita había quedado enterrada entre los restos del edificio, derrumbado como otros de la misma barriada a consecuencia de las explosiones de los artefactos lanzados por los aparatos faciosos.

Recogido el cadáver fué trasladado al Depósito Judicial del Hospital Clínico. Inmediatamente el Juzgado de guardia instruyó las oportunas diligencias con objeto de conseguir la identificación del cadáver.

En otro edificio de la calle de Estrada, situado por la aviación fascista, a mingo entre las ruinas, el cadáver de una víctima del bombardeo aéreo

Entierro de las víctimas de la Barceloneta y de Sans

Ayer por la mañana salieron de el Hospital Clínico los restos mortales de los ciudadanos muertos durante el criminal bombardeo de la aviación fascista en la Barceloneta, una de las más castigadas por los artefactos lanzados por los aviones

Fueron sacados para ser conducidos a una morada Angustia Angustia Nogueras, Juan Navarro Nogueras, Genara Díaz, Manuela Pascual, Antonio Lucas Martínez, Ignacio Bosch, José Basums, José Capdevila Roque, Salvador Ruiz, Ramón Vila, Francisca Abad Ballester y Carmen Salas.

A media tarde tuvo efecto el acto de dar sepultura a cinco víctimas del bombardeo de la Barceloneta, pertenecientes todas a una misma familia.

También ayer mañana fueron enterrados los siguientes cadáveres pertenecientes a vecinos de la barriada del Poblenou: Josefa Verdaguer, Agustina Carol, Josefa Fullá y Manuel Silvestre.

Entierro del vigilante nocturno

Ayer por la tarde, a las cuatro y media, partió, del domicilio social del Sindicato de Servicios Públicos, el entierro del informado vigilante nocturno de la calle de Consejo de Ciento Ramón Fernando Llovet, que, mientras cumplía su deber dando la señal de alarma, el sábado de madrugada, fué alcanzado por la metralla de una bomba.

En la fúnebre comitiva, figuraban el alcalde accidental, Hilario Salvado; los componentes de la Comisión de Gobernación del Ayuntamiento, el comité en pleno del Sindicato de Vigilantes y representaciones de los de Sabadell y Tarrasa.

El cadáver fué sacado a hombros por compañeros del finado, y llevado hasta frente al cine Pregué, donde se despidió el duelo, durante esta ceremonia largo rato. Al terminar, fué colocado el féretro en la carroza mortuoria, que

Las víctimas de Gramanet del Besós

Ayer por la tarde fueron sacados del Depósito Judicial para ser conducidos a su última morada los cadáveres de los siguientes vecinos de Gramanet del Besós: María Porras, María Trilla, Antonia Ventura, una niña de pocos años, Carmen Marcos, Pilar y María García.

A las once de la mañana tuvo efecto el entierro de los camaradas Lorenzo Segura y Angel Eulogi, muertos en «La Maquinista Terrestre y Marítima».

El fúnebre cortejo, que constituyó una gran manifestación de duelo, partió de los talleres donde trabajaban los mencionados obreros en la barriada de la Barceloneta.

También tuvo lugar en dicha barriada el entierro del camarada Antonio Blanch y Caballé, muerto en cumplimiento de su deber cuando cooperaba a los servicios de asistencia de las víctimas del bombardeo. Al acto asistieron representaciones del B. C. D. y del A. C. D. Barcelonesa.

A dichos fúnebres actos se sumó toda la barriada.

Otros entierros partieron del patio del Hospital Clínico, donde está situado el Depósito Judicial. Las comitivas, como hemos dicho, estaban formadas exclusivamente por los familiares y amigos de los desgraciadas víctimas del salvajismo fascista.

Los entierros no tuvieron carácter oficial

A pesar de lo que se había anunciado, los entierros de las víctimas del criminal bombardeo del sábado por la aviación fascista, no revistieron carácter oficial, si bien el Ayuntamiento envió representantes a cada uno de dichos fúnebres actos, sufragando además todos los gastos de los entierros de los cadáveres, de los cuales se hicieron cargo los respectivos familiares y allegados.

El domingo ya se efectuaron algunos entierros que, por el carácter de las circunstancias, revistieron una dolorosa y sentida solemnidad, faltos de toda pompa oficial.

Otra víctima

Ayer tarde, falleció, en el hospital Clínico, Agapito Díaz Montero, que había resultado herido a consecuencia del bombardeo del sábado.

La Consejería de Sanidad y Asistencia Social

A los pocos momentos de haberse iniciado el criminal y cobarde bombardeo en la madrugada del sábado último, nuestra primera autoridad sanitaria, el consejero-delegado de Sanidad y Asistencia Social, Aurelio Fernández, se trasladó con toda la rapidez que los sucesos requería a su lugar de trabajo y de responsabilidad, desde el cual se comenzaron a organizar los servicios pertinentes del caso.

Los servicios dependientes de la Consejería de Sanidad y Asistencia social que han de desarrollar, sin tinubeos, su máximo esfuerzo en la presentación de socorros urgentes, funcionaron con la mayor rapidez e intensidad, cuando aun sonaban las últimas explosiones de las bombas mercenarias. Los distintos servicios móviles de Sanidad de Guerra, acudieron a los lugares siniestrados y recogieron las víctimas del bárbaro atentado, que fueron atendidas con esmero y celo en los hospitales.

La Consejería de Sanidad y Asistencia Social, ha señalado el comportamiento de los «Minyons de Muntanya» y Boy Scouts de Cataluña durante el bombardeo, que con todo el personal de ambulancia del Consejo de Sanidad de Guerra de Cataluña, han cumplido con su deber, acudiendo a prestar servicios de auxilio en las casas derrumbadas y lugares de socorro de dichos instalados. Y la perfecta y armónica relación habida entre los servicios de evacuación del Consejo de Sanidad de Guerra y los Servicios hospitalarios de la Consejería de Sanidad, pues gracias a ambas entidades funcionaron y eficaz la asistencia a los heridos a causa del criminal

Consejería de Sanidad y Asis-
es público que la asistencia a
erfecta.

Asamblea inaugurativa municipal de el bombardeo del sábado

Ayer de los médicos municipales que
acudieron a los puestos de so-
lo a las víctimas del criminal
que fué víctima nuestra capital
o, tuvieron una reunión en el
del Servicio Oftalmológico, doc-
el cual llamado por el alcalde
nos que se ocupan de las víctimas
de la madrugada, en el dispensario de la Barce-
lonesa junto con los demás doctores ya mencio-
nados Corrés y Vilar.

Una nota del Partido Socialista Unificado de Cataluña

El P. S. U. de C. hizo público ayer un documento en el que, después de señalar la decidida ayuda del fascismo internacional prestada a los rebeldes, ayuda patentizada con las últimas aceptadas de las escuadras italiana e italiana a las posiciones y buques republicanos, dice que todo el pueblo debe estar más que nunca al lado del Gobierno, con más fe y con más energía que nunca para asegurar la victoria, ya que nuestro país está dentro de sus destinos y aplastará al fascismo invasor.

PUBLICITAS

Clairette

Siempre acertará comprando el corte en PAÑOS RAMOS.
Por poco dinero tendrá un traje magnífico que se cansará de llevar.
Vea nuestro extenso surtido para Primavera y Verano.

PAÑOS RAMOS
PELAYO, 70

Paris HOTEL MONT-TABOR 24 rue du Mont-Tabor (Opera) de lujo y tranquilo.
GERENCIA E. PANOLA

Generalidad

En la Presidencia

El Presidente de Cataluña no abandonó ayer mañana el despacho de la Residencia desde el cual sostuvo diversas conferencias telefónicas para conocer la marcha de la situación creada en estos últimos días.

A primera hora de la tarde en la Secretaría particular de la Presidencia manifestaron a los periodistas que en todo Cataluña no ocurría novedad alguna política de importancia.

Sobre la municipalización de servicios

Hemos recibido la siguiente nota oficiosa:

«La Consejería de Servicios Públicos de la Generalidad de Cataluña, saliendo al paso de las campañas de «rumores» que sobre la municipalización de servicios se está llevando a cabo con finalidades partidistas — y por lo tanto deformadas, intencionadas y burdas en cuanto al móvil que induce a los propulsores de la campaña, no son precisamente los de la conveniencia general del pueblo, — ha de recordar a todo el mundo y especialmente a los marionetas de dicha campaña — por si tocavia no lo conocieran — que fué publicado en el «Diario Oficial», en fecha del 9 de enero último, un Decreto de la Consejería de Finanzas que establecía las bases para dichas municipalizaciones; más tarde, el 19 de febrero, otro Decreto de la misma Consejería traspasaba las facultades y por tanto las propuestas de municipalización, a la Consejería de Servicios Públicos. Unos días más tarde, el 3 de marzo apareció en el «Diario Oficial» una Orden de la Consejería de Servicios Públicos, en la que se dictaban normas para las municipalizaciones de servicios que dieben de hacerse de acuerdo con lo legislado por el Gobierno de la Generalidad, e son siguiendo los trámites que indican las Ordenes y Decretos arriba citados.

Es necesario que nos demos cuenta de las dificultades surgidas después de los hechos del primero de mayo para llevar a cabo una labor revivida en estas disposiciones; por lo tanto, la Consejería de Servicios Públicos comunica que dentro de la presente semana quedará formada y en disposición de funcionar, la parte de la Comisión Mixta — elementos técnicos y administrativos. — encargada de dar forma legal a la propuesta de municipalización, tal como se indica en los artículos quinto y sexto de la Orden del 3 de marzo. Una vez formada dicha Comisión, la Consejería de Servicios Públicos convocará a una Conferencia a los alcaldes de todos los Ayuntamientos de Cataluña, con objeto de darles las orientaciones pertinentes y exponer el criterio de la misma. Esta conferencia será el punto de partida para situar en los términos justos y desvirtuar toda campaña partidista sobre la extraordinaria labor que es necesario llevar a cabo, tanto clasificando los servicios que sean convenientes a nuestra economía.»

Document 19. *La Vanguardia*, 01/06/1937, p. 5.

Diumenge, 30 maig 1937 — treball — Pàgina 3

CRIMINALS! BARBARS!! ASSASSINS!!!

Han bombardejat Barcelona!

Bombes a Gramenet i Pla de Besòs

Els avions feixistes volaren també sobre Gramenet de Besòs i hi llançaren diverses bombes, les quals caigueren sobre el segon grup de les cases barates i hi produïren destroces. A conseqüència d'això resultaren vuit morts i vint-i-cinc ferits.

A Pla de Besòs els aparells feixistes també deixaren caure llur càrrega mortífera. Es registraren catorze ferits.

A l'Hospital de la Creu Roja

Notes diverses

El President Companys, Vidiella i altres autoritats visitaren els llocs afectats pel bombardeig

Telegrama del secretari de les Corts n'Alvarez del Vayo

Més víctimes

A l'Hospital General

La intervenció del Jutjat

Els bombers treballen in-tensament

A la barriada d'Hostafrancs

L'admirable labor dels Minyons de Montanyà-Boy-Scouts de Catalunya

Un bon servei prestat per la Comissió Mixta d'Administració i Control de la Propietat Urbana

El Consell de Sanitat de Guerra i el bombardeig d'ahir

"No hi ha d'haver aglomeracions ni s'ha de disparar", ha dit el Cap superior de Policia

Document 20. *Treball,* 30/05/1937, p. 3.

En merito de carta ordre de la Superioritat remeto a Vó el present a fi de que manifesti a aquest Jutjat el lloc on siguin enterrats els cadavres de MARIA TRILLA BOTANC, MARGARIDA VENTURA I TRILLA, ANTONIA VENTURA I TRILLA, MARIA PORRES I TAMIÑO, - ANTULARIA PEREZ I MIGUEL, PROGRESS PORRES I PEREZ, CARMEN MARCO I REMIGIO, MARIA GARCIA I MARCO I PILA GARCIA I MARCO, morts per explosions llençats per avions el matí del vint-i-nou de corrent al segon Grup de Cases Barates. (Carles Aribau).

Visqui molts anys.

Gramenet

Document 21. Carta del Jutjat Municipal adreçada a l'Ajuntament demanant el lloc d'enterrament de les víctimes del bombardeig del dia 29 de maig de 1937. (AHSCG, Caixa 288, Jutjats 1937, 31/05/1937).

Complimentant el vostre escrit del dia 31 del mes de maig darrer, em plau manifestar-vos que els cadàvers de Maria Trilla Botanc, Margarida Ventura Trilla, Antonia Ventura Trilla, Marian Porres Temiño, Eulalia Perez Miquel, Progrés Porres Perez, Carme Marco Remigio, Maria Garcia Marco i Pilar Garcia Marco, foren enterrats a la tomba-cova número 1 del Cementiri Nou d'aquesta població.

Visqueu molts anys.

Gramenet del Besòs, 12 de juny del 1937.

L'Alcalde

Sr.Jutge municipal d'aquesta població.

Document 22. Comunicat de l'Ajuntament al Jutge Municipal per fer saber el lloc d'enterrament de les víctimes del bombardeig del dia 29 de maig de 1937. (AHSCG, Caixa 288, Jutjats 1937, 12/06/1937).

Document 23 (1/2 pàgines). Imatges dels efectes del bombardeig del dia 29 de maig de 1937 sobre el Segon Grup de Cases Barates de Gramenet del Besòs. (Biblioteca Nacional de España, BNE, GC-Caja/49/1).

Document 23 (2/2 pàgines).

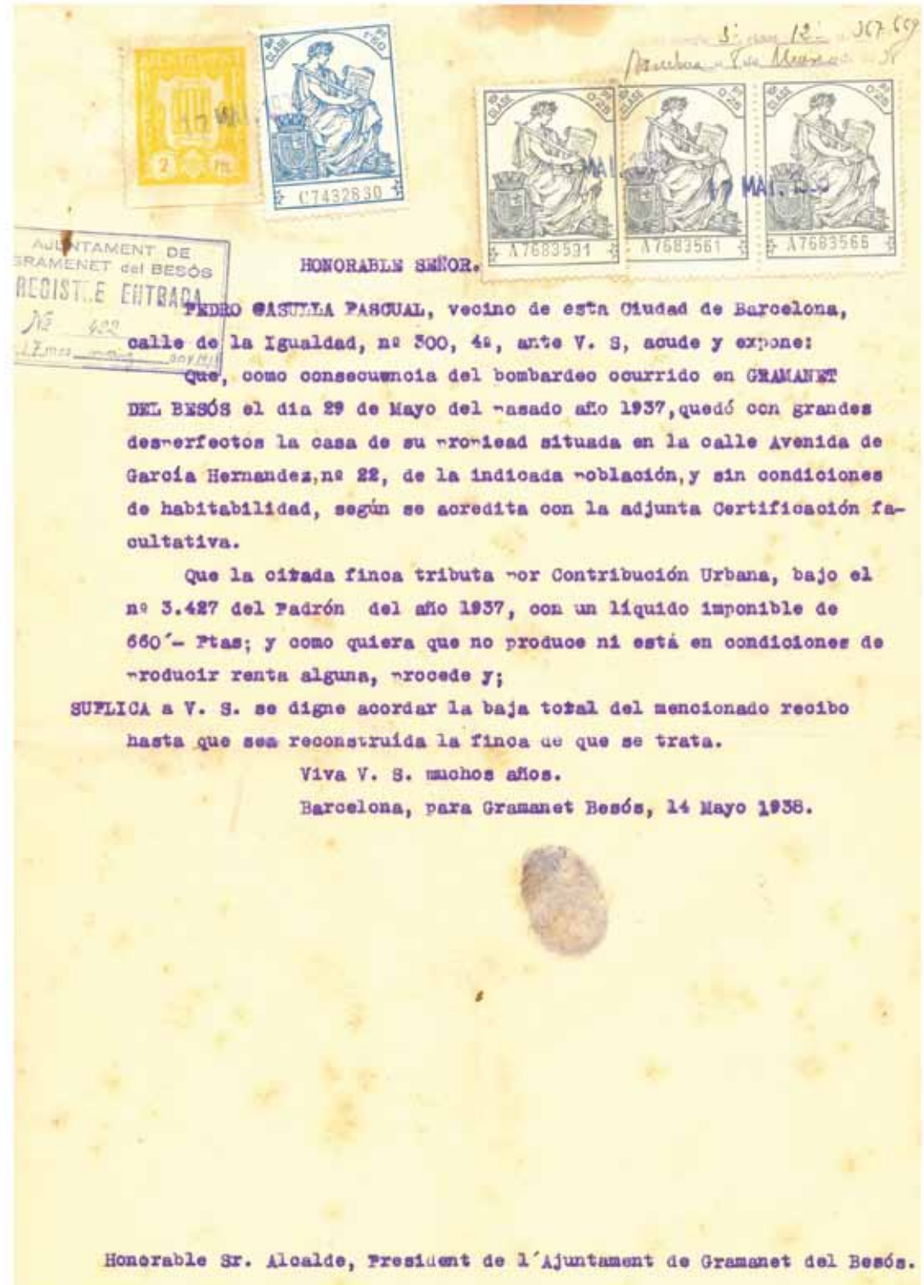

AJUNTAMENT DE GRAMENET del BESÓS
REGISTRE ENTRADA
Nº 422

HONORABLE SEÑOR.

PEDRO GASULLA PASCUAL, vecino de esta Ciudad de Barcelona, calle de la Igualdad, nº 300, 4º, ante V. S, acude y expone:

Que, como consecuencia del bombardeo ocurrido en GRAMANET DEL BESÓS el día 29 de Mayo del pasado año 1937, quedó con grandes desperfectos la casa de su propiedad situada en la calle Avenida de García Hernandez, nº 22, de la indicada población, y sin condiciones de habitabilidad, según se acredita con la adjunta Certificación facultativa.

Que la citada finca tributa por Contribución Urbana, bajo el nº 3.427 del Padrón del año 1937, con un líquido imponible de 660´- Ptas; y como quiera que no produce ni está en condiciones de producir renta alguna, procede y;

SUPLICA a V. S. se digne acordar la baja total del mencionado recibo hasta que sea reconstruída la finca de que se trata.

Viva V. S. muchos años.

Barcelona, para Gramanet Besós, 14 Mayo 1938.

Honorable Sr. Alcalde, President de l´Ajuntament de Gramanet del Besós.

Document 24. Escrit de Pedro Gasulla on exposa els desperfectes causats pel bombardeig sobre la casa de la seva propietat al núm. 22 de l'avinguda García Hernández. (AHSCG, Caixa 346, Apéndices urbana 1940-1941.)

JOSEP ALEMANY JUVÉ, Arquitecte Municipal d'aquesta requerit per el Jutjat municipal de la matixa per a efectuar la valoració dels danys causats en varis inmobles d'aquesta localitat per el bombardeix aeri sufert en la mateixa en la matinada del dia 26 del porp pasat mes de Maig,

R E L A C I O N A, Que feta una visita d'inspecció en els diferents llocs afectats per dit bombardeix despres d'un detingut examen en cada un dels inmobles perjudicats, tenin en compte la clase de la construcció d'aquells, l'importancia dels mateixos, la calse i qualitat dels materials que integraven aquelles edificacions i demes circunstancies que reunian; VALORA dits desperfectes ocasionats com segeix:

GRUP DE CASAS BARATES (Carles Aribau)	Pessetas
Aquest grup es forma de varies illas de cases de planta baixa cobertas de teulada a dos vertents i amb pati posterior en la seva part posterior; fromada cada una de les vivendes, de cuina menjador, tres dormitoris i W,C. i rentador en el sodit pati.	
Els desperfectes ademes de les conseguents esquerdes en les parets son les seguents:	
CARRER Nº 9.	
Casa nº 129 .-Es te que repasar la teulada i fer de nou el cel ras, qual valor total es de(NOUCENTES CINQUANTA PESSETES).....	950,00
Casa nº 132.- Reconstrucció total de la mateixa de un cost de (SET MIL CINC CENTES PESSETES).....	7.500,00
Casa nº 135.- Reconstrucció total de la mateixa de cost(SET MIL CINCENTES PESSETES)..	7.500,00
Casa nº 136.-Reconstrucció de la teulada i del cel ras de la mateixa de cost total de (DUES MIL PESSETES.)	2.000,00
CARRER Nº 22.	
Casa nº 391.- Reconstrucció d'un metre de teulada de nou metres de cel ras i reparació d'esquerdes de un valor de (CENT SETANTA CINS PESSETES).....	175,00
Casa nº 392.- Repasar cels rasos i esquerdes (DUES CENTES PESSETES).....	200,00
Casas nº.393-394-i 395.- Igual que les anteriors a (DUES CENTES PESSETES UNA).....	600,00
Casa nº 397.-Reconstrucció de la casa aprofitant les peces de fusteria de la mateixa essent el cost de la reparació de(SIS MIL PESSETES).....	6.000,00
Casa nº 398.-Reconstrucció aprofitant el mur de facana i la fisteria (CINC MIL CINC CENTES PESSETES).....	5.500,00
Suma y seguix.....	30.425,00

Document 25 (1/3 pàgines). Infome dels desperfectes causats pel bombardeig sobre el Segon Grup de Cases Barates. (AHSCG, Caixa 302, Lligall 1, Matrimonis).

	Pessetes.
Suma anterior.....	30.425,00
Casa nº 399.- Reparar cels rasos i esquerdes d'un cost de (DUES CENTES QUARANTA PESSETES).....	240,00
Casa nº 400.- Reparar cels rasos i reconstruir embans (TRES CENTES CINQUANTA PESSETES).....	350,00
Casa nº 401.- Reparar embans fer cels rasos i arreglo de les parets del pati (MIL DUES CENTES PESSETES).....	1.200,00
CARRER Nº 24.	
Casa nº 406.-Repasar cels rasos, teulada i paraments interiors(SET CENTES CINCUANTA PESSETES).....	750,00
Casa nº 407.-Reconstrucció de molta part de la casa d'un valor de (TRES MIL VUIT CENTES PESSETES)...	3.800,00
Cases números 408-409-410-411-412-413-414-415-i 416.- Reconstrucció total de cada una de dites cases d'un valor per a cada una d'elles de (SET MIL DUES CENTES PESSETES) que en total sumen.....	64.800,00
Casa nº 417.- Reconstrucció de la teulada i cel ras d'un cost de (DUES MIL PESSETES).....	2.000,00
CARRER Nº 26.	
Cases números.422 i 423.-Reparació de la teulada del cel ras i repas dels paraments interiors de un cost de (SET CENTES CINQUANTA PESSETES) cada una d'elles o sien en total.....	1.500,00
Cases números.424 i 425.- Repasar teulada i paraments i fer de nou el cel ras d'un cost parcial de (MIL PESSETES) o sien en conjunt.....	2.000,00
Casa nº 426.-Refer la teulada i part dels embans d'un cost de (MIL SET CENTES PESSETES).....	1.700,00
Casa nº 427.-Reconstrucció de la teulada de dotze metres quadrats de 0,15 de gruix i nou metres tambre quadrats d'emba, i arreglo de varies peces de fusteria d'un cost total de (QAUTRE MIL PESSETES).....	4.000,00
Casa nº 428.-Reconstrucció de la teulada i paret de la facana posterior i del pati (DUES MIL CINC CENTES PESSETES).....	2.500,00
Casa nº 440.- Reparació d'un cobert de Uralita essent el seu cost de (CENT PESSETES).....	100,00
CARRER Nº 18	
Casa nº 426.-Repasar la teulada i esquerdes (QUATRECENTES CINQUANTA PESSETES).....	450,00
Cases números 463 i 464.- Reconstrucció de les mateixes de cost (SET MIL DUES CENTES PESSETES) cada une d'elles, en total.....	14.400,00
Casa nº 465.-Reconstrucció de teulada, cel ras i part de fusteria(DUES MIL CENT CINQUANTA PESSETES)	2.150,00
Cases números del 402 al 405 i del 418 al 421.- Per repercusió de les explosions hi ha que repasar esquerdes en alguns dels paraments, reposar vidres i reseguir altres petits desperfectes qual valor total de tot lo dit es de (DUES MIL CINC CENTES PESSETES).....	2.500,00
Endemes deu incloures en aquesta relació les seguents finques tambe afectades:	
Edifici "ECONOMAT" situat en la Plaça del carrer nº7 propietat de Josep Serra.- Es que reconstruirse un embá amb el seu corresponent arrebossat, collocar planxes de fibro ciment en la coberta i els vidres de les obertures de un cost total de (DUES MIL DUES CENTES VUITANTA PESSETES).....	2.280,00
Casa nº 20.-de la Avinguda de Garcia Hernandez - propietat de Cecilia Sorribas; Reconstrucció d'una caseta de 20,00 mts.quadrats coberta de solera sobre envigat de fusta i de la paret de tanca del	
Suma i seguix.....	137.145,00

Document 25 (2/3 pàgines).

Pessetes

Suma anterior..... 137.145,00

solar feta amb embans i pilans intermitjos de maho,essent el seu cost de (DUES MIL DUES CENTES PESSETES)..... 2.200,00

Solar senyalat amb el nº 21 de la dita Avinguda de Garcia Hernandez,propietat de Pera Tarell Vilardell.- Deu reconstruir-se la tanca de facana al carrer i els seus pilans qual valor es de (TRES CENTES CINQUANTA PESSETES)..... 350,00

Casa nº 22 de l'esmentada Avinguda de Garcia Hernandez,propietat de Pera Casulla.-Es te que refer un troç de fonamentació de la paret mitjera correspondent al pati lateral,dita paret i els seus pilans paret i pilans del cobert posterior,baraba de maho del terrat de la casa,un troç de la solera de coberta de dit terrat,un quarto sobre aquest,embans interiors dela casa,refort part de las cobertes de fibro ciment del esmentat quarto i del cobert posterior,reconstrucció del entarimat del altell del cobert posterior,arreglo de varios peces de fusteria i col-locar nous vidres,toto lo qual es valora en (CINC MIL CINC CENTES SEIXANTA PESSETES)..... 5.560,00

Cases numeros 24, 26 i 28 de la mateixa Avinguda de Garcia Hernandez,propietat de Joaquim Marsans Peix; En aquestes tres cases hi ha que reposar els vidres de les abertures i els de les clareboyes - qual valor total de dites despeses de les tres cases es de (QUATRE CENTES VUITANTA PESSETES)..... 480,00

Casa situada en un dels xanfrans dels carrer d'Ampurias i Blanes,propietat de Carlos Vinyas;composta de planta baixa amb coberta de fibro-ciment, te que reconstruir-se la totalitat de dita coberta aixis com el col ras de la casa,arreglar una porta col-locar els vidres,lo qual importará la quantitat de (MIL NOUCENTES QUARANTA PESSETES)..... 1.940,00

Casa nº 10 del carrer de Blanes,propietat de Pere Pons.- Hi ha que col-locar una nova valconera i vidres essent el valor de tot ell de (CENT CINQUANTA PESSETES)..... 150,00

Suma total..... 147.825,00

A la esmentada suma total deCENT QUARANTA SET MIL VUITCENTES VINTICINC PESSETES,import de la valoració de les reparacions dels desperfectes avns descrita te que afegir-hi un 3% sobre dita quantitat en qualitat de imprevistos en les dites obres o siguin QUATRE MIL QUATRECENTES TRENTA CINC PESSETES(4.435,00) per qual motiu el valor total de les obres que es tenen que ejecutar-se i anteriorment relacionades es de CENT CINQUANTA DUES MIL DUES CENTES SEIXANTA PESSETES(152.260,00 pessetes)

I per a que aixi consti i als efectes consequents lliuro la present valoració en Gramont del Besos a tres de Juny de mil nocents trenta set.

Document 25 (3/3 pàgines).

AJUNTAMENT DE GRAMENET del BESÒS
REGISTRE EXTRACX
Nº 5.22
Dia 3 mes JUN. 1937 any

Valencia 1=6=37

Mi distinguido presidente de la conserjeria Municipal de Santo Coloma de Gramenet (Barcelona)

Mi distinguido compañero;

El que tiene el honor de molestar á V, afiliado á la U.G.T. y hermano de la vecina de sra, Luisa Agudo Pintado, de 67 años, habitante en la calle de Plata nº 95 bajo, como peciante, del ultimo bombardeo de sra poblacion, no he tenido noticias de mi referida hermana, la cual ademas de tener una neurastenia aguda no gozaba de mucha salud y menos de sus facultades mentales ruego á su atenta amabilidad si tiene bien me diga cual es su estado

Dandole un millon de gracias anticipadas, que de V afmo camarada

Adolfo Agudo

Su casa Cadiz 54=4ª=puerta

Valencia

Document 26. Carta d'Adolfo Agudo preguntant per l'estat de la seva germana després del bombardeig sobre el Segon Grup de Cases Barates. (AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, Oficis varis 1937, 01/06/1937).

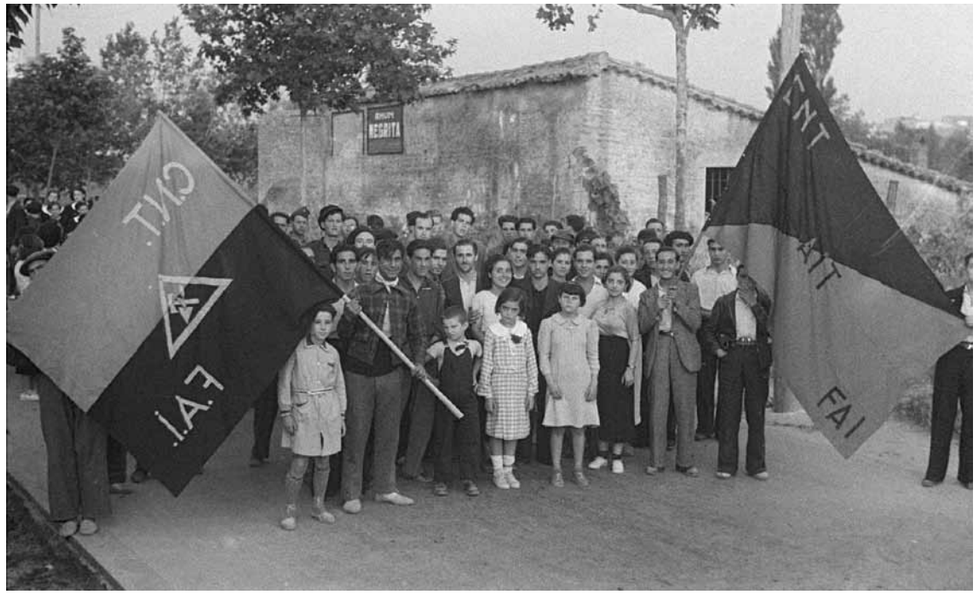

Document 27 (1/2 pàgines). Imatges preses per Pérez de Rozas del funeral de les víctimes del bombardeig del dia 29 de maig de 1937. (Arxiu Fotogràfic de Barcelona, AFB).

Document 27 (2/2 pàgines).

En contestación a su atento escrito, de fecha 1º del actual, me complazco en manifestarle que por las diligencias practicadas por los Agentes de mi Autoridad, se ha podido comprobar que su hermana Luisa Agudo Pintado, goza de buena salud, no habiendole ocurrido desgracia alguna a consecuencia del último bombardeo de esta población.

Viva V,muchos años.

Gramenet del Besós, 7 de junio de 1937.

El Alcalde

Al Ciudadano Adolfo Agudo Pintado. = Valencia.

Document 28. Resposta de l'Ajuntament a la carta d'Adolfo Agudo. (AHSCG, Caixa 290, Lligall 86).

AJUNTAMENT DE
GRAMENET del BESÒS
REGISTRE SORTIDA
Nº 636
25 JUL. 1937

De Gramenet del Besòs a Barcelona.

Alcalde a Conseller de Governació.

Conseqüencia bombardeig avui resultat un mort i vint (20) ferits, alguns greus. Destruïda per bombes incendiaries fàbrica tintes imprempta Abadal. Diverses cases destruïdes, deixant veins sense eixopluc.

Alcalde, Celestí Boada.

25 Juliol del 1937.

L'Alcalde,
p. o.

Document 29. Ofici d'alcaldia adreçat al conseller de Governació en què es comunicava les conseqüències del bombardeig del dia 25 de juliol de 1937. (AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Oficis alcaldia, 25/07/1937).

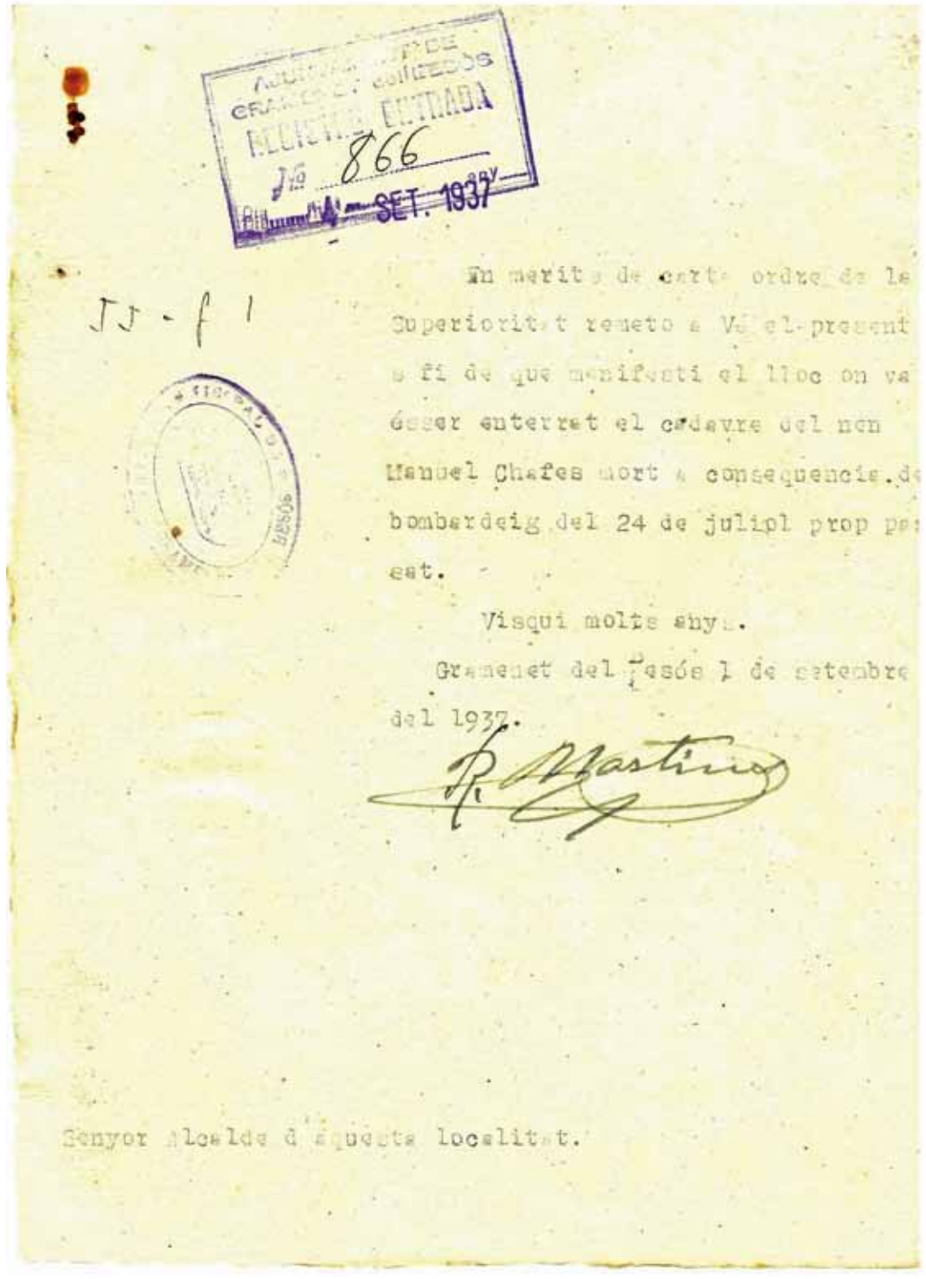

JJ - f 1

En merit de certa ordre de la Superioritat remeto a Vs el present a fi de que manifesti el lloc on va ésser enterrat el cadavre del nen Manuel Chafes mort a conseqüencia del bombardeig del 24 de julio1 prop pas at.

Visqui molts anys.

Gramenet del Besòs 1 de setembre del 1937.

R. Martínez

Senyor Alcalde d'aquesta localitat.

Document 30. Carta del Jutjat Municipal adreçada a l'Ajuntament demanant on va ser enterrat el nen Manuel Clafes (AHSCG, Caixa 288, Correspondència jutjats 1937, 01/09/1937).

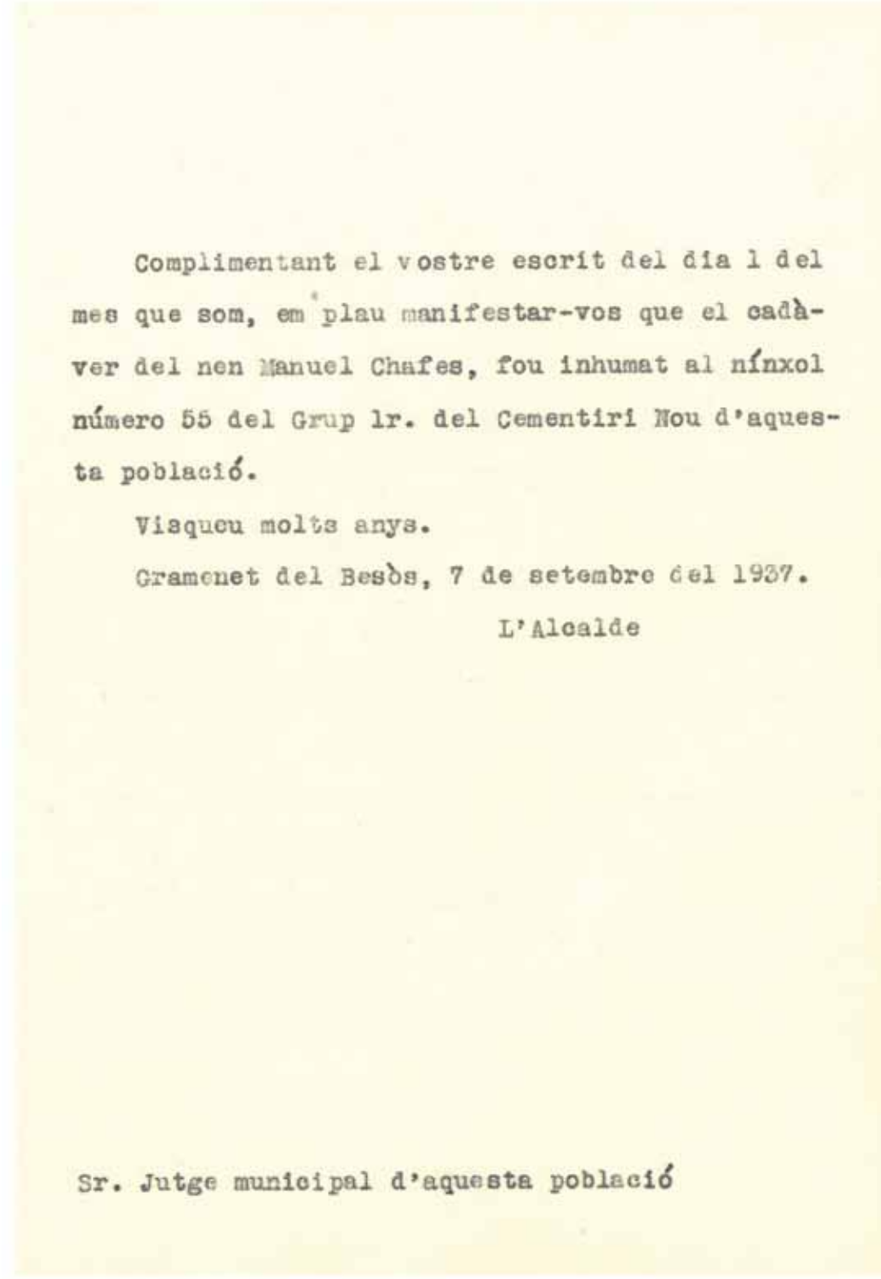

Complimentant el vostre escrit del dia 1 del mes que som, em plau manifestar-vos que el cadàver del nen Manuel Chafes, fou inhumat al nínxol número 55 del Grup 1r. del Cementiri Nou d'aquesta població.

Visqueu molts anys.

Gramenet del Besòs, 7 de setembre del 1937.

L'Alcalde

Sr. Jutge municipal d'aquesta població

Document 31. Resposta de l'Ajuntament informant del lloc on va ser enterrat el nen Manuel Chafes. (AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Còpia oficis alcaldia 1937, 07/09/1937).

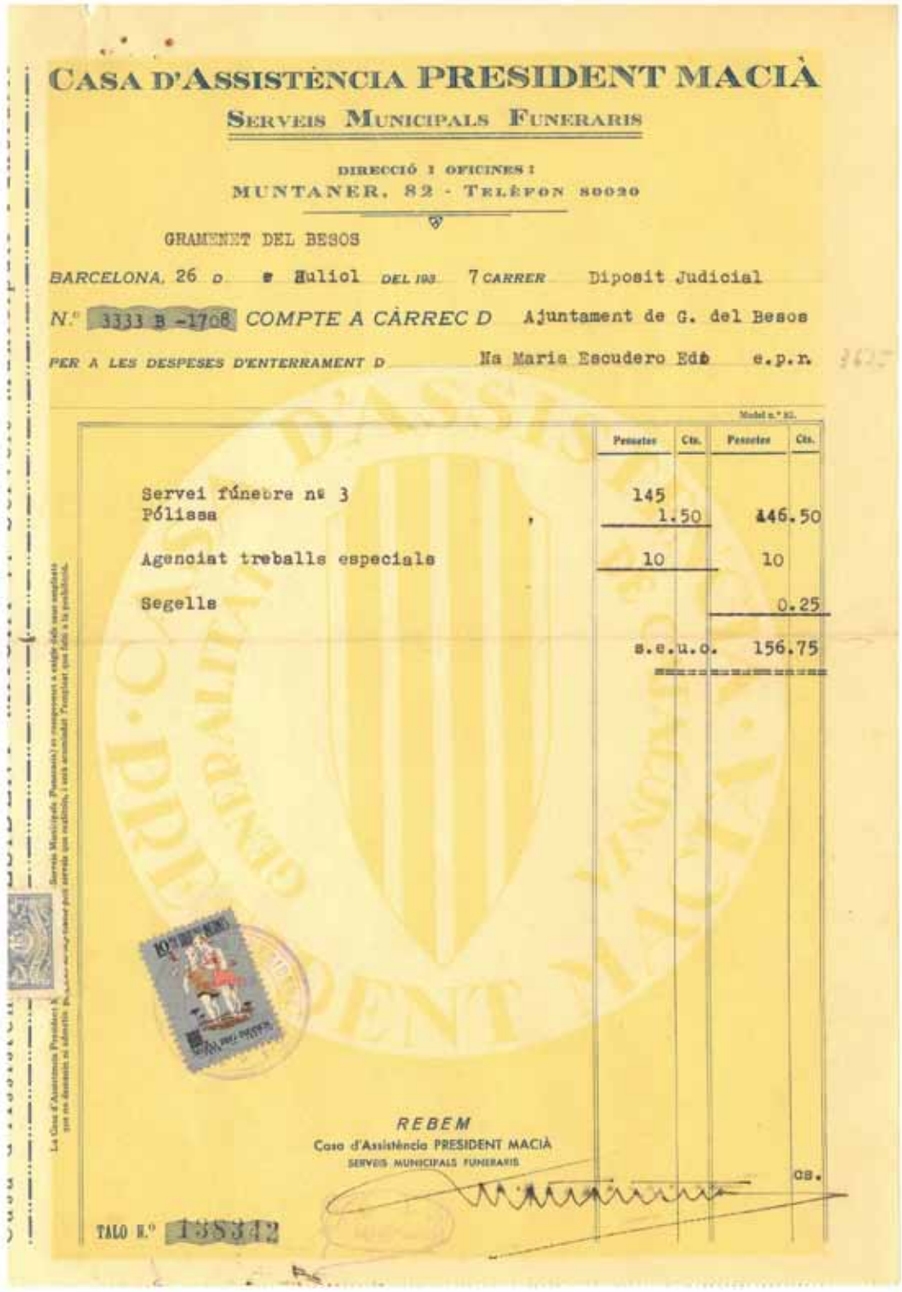

CASA D'ASSISTÈNCIA PRESIDENT MACIÀ

SERVEIS MUNICIPALS FUNERARIS

DIRECCIÓ I OFICINES:
MUNTANER, 82 - TELÉFON 80020

GRAMENET DEL BESOS

BARCELONA, 26 D. e Juliol DEL 193 7 CARRER Diposit Judicial

N.º 3333 B -1708 COMPTE A CÀRREC D Ajuntament de G. del Besos

PER A LES DESPESES D'ENTERRAMENT D Na Maria Escudero Edo e.p.n.

	Pessetes	Cts.	Pessetes	Cts.
Servei fúnebre nº 3	145			
Pólissa	1.50		146.50	
Agenciat treballs especials	10		10	
Segells			0.25	
	s.e.u.o.		156.75	

REBEM
Caso d'Assistència PRESIDENT MACIÀ
SERVEIS MUNICIPALS FUNERARIS

TALÓ N.º 138342

Document 32. Factura per les despeses d'enterrament de Maria Escudero Edo. (AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs març 1938).

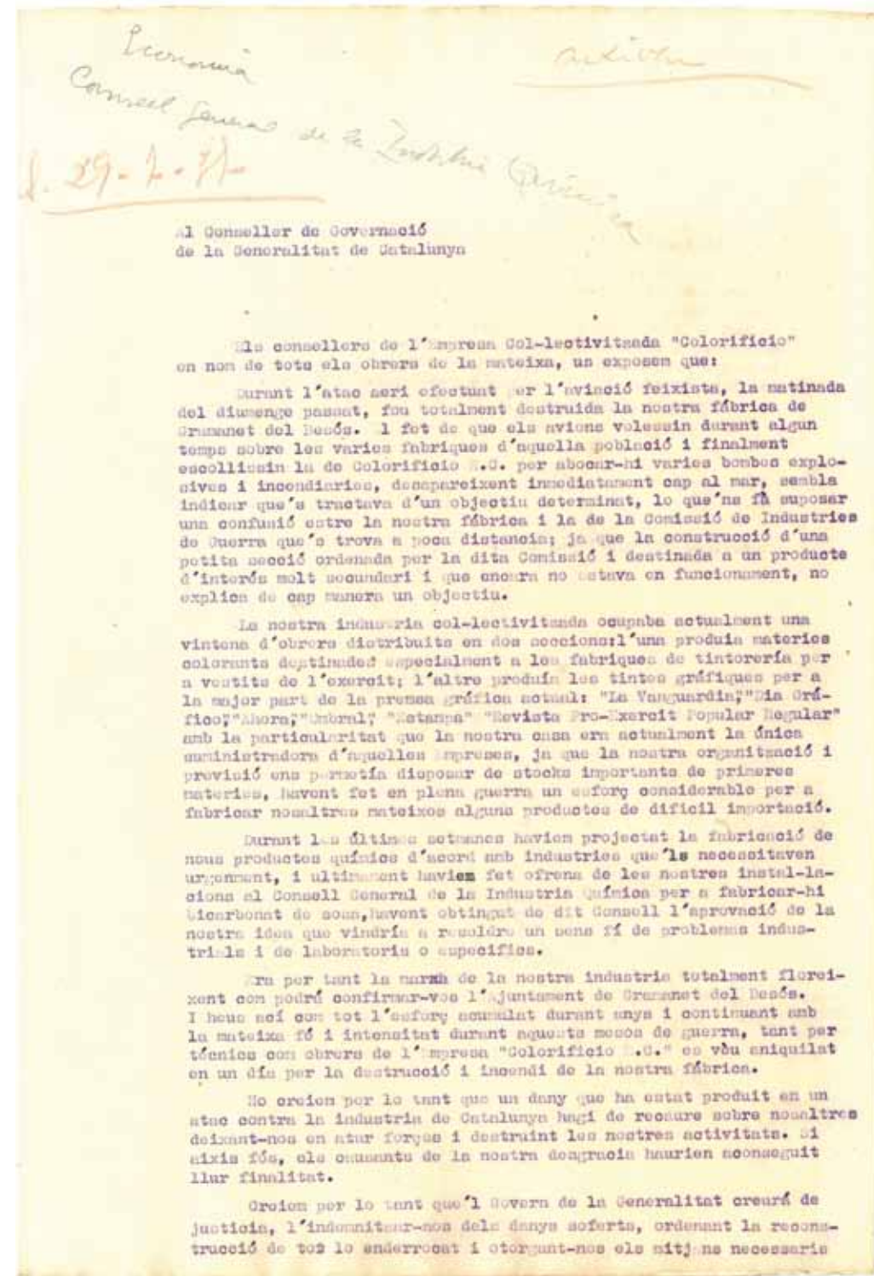

Economia
Consell General de la Indústria Química
d. 29-7-37

Al Conseller de Governació
de la Generalitat de Catalunya

Els consellers de l'empresa Col-lectivitzada "Colorificio" en nom de tota ela obrera de la mateixa, us exposem que:

Durant l'atac aeri efectuat per l'aviació feixista, la matinada del diumenge passat, fou totalment destruida la nostra fábrica de Gramanet del Besós. El fet de que ela avions volessin durant algun temps sobre les varies fabriques d'aquella población i finalment escolliessin la de Colorificio E.C. per abocar-hi varies bombes explosives i incendiaries, desapareixent immediatament cap al mar, sembla indicar que's tractava d'un objectiu determinat, lo que'ns fà suposar una confusió entre la nostra fábrica i la de la Comissió de Industries de Guerra que's trova a poca distancia; ja que la construcció d'una petita secció ordenada per la dita Comissió i destinada a un producte d'interés molt secundari i que encara no estava en funcionament, no explica de cap manera un objectiu.

La nostra industria col-lectivitzada ocupaba actualment una vintena d'obrers distribuits en dos seccions:l'una produia materies colorants destinades especialment a les fabriques de tintorería per a vestits de l'exercit; l'altre produia les tintes gráfiques per a la major part de la premsa gráfica actual: "La Vanguardia;"Dia Gráfico;"Ahora;"Ordenl; "Estampa" "Revista Pro-Exercit Popular Regular" amb la particularitat que la nostra casa era actualment la única administradora d'aquelles empresses, ja que la nostra organització i previsió ens permetía disposar de stocks importants de primeres materies, havent fet en plena guerra un esforç considerable per a fabricar nosaltres mateixos alguns productes de dificil importació.

Durant les últimes setmanes havíem projectat la fabricació de nous productes químics d'acord amb industries que'ls necessitaven urgentment, i ultimament havíem fet oferta de les nostres instal-lacions al Consell General de la Industria Química per a fabricar-hi bicarbonat de sosa,havent obtingut de dit Consell l'aprovació de la nostra idea que vindría a resoldre un bons fí de problemes industrials i de laboratoris o especifics.

Era per tant la marxa de la nostra industria totalment floreixent com podrá confirmar-vos l'Ajuntament de Gramanet del Besós. I heus ací com tot l'esforç acumulat durant anys i continuant amb la mateixa fé i intensitat durant aquesta mesos de guerra, tant per técnics com obrers de l'empresa "Colorificio E.C." es vèu aniquilat en un dia per la destrucció i incendi de la nostra fábrica.

No creiem per lo tant que un dany que ha estat produit en un atac contra la industria de Catalunya hagi de recaure sobre nosaltres deixant-nos en atur forços i destruint les nostres activitats. Si aixis fós, ela enemants de la nostra desgracia haurien aconseguit llur finalitat.

Creiem per lo tant que'l Govern de la Generalitat creurá de justicia, l'indemnitzar-nos dels danys soferts, ordenant la reconstrucció de tot lo enderrocat i otorgant-nos ela mitjans necessaris

Document 33 (1/3 pàgines). Acta del consell de l'empresa Colorificio E.C. adreçada al conseller de Governació, en què s'exposen les conseqüències del bombardeig del dia 25 de juliol de 1937. (AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats 1936/1938, 281/10, 27/07/1937).

per a la continuació de la industria.

Nosaltres, Consellers de"Colorificio M.C.", i al costat nostre tots els obrers ens comprometem formalment a treballar sens descans per a que la producció sigui normalitzada promptament, de forma que les Empreses a les quals suministrem els colorants i la Premsa diaria de Barcelona i Valencia es vegin lo menys perjudicadas i esperen del Govern de la Generalitat un ajut generós al qual sabrem correspondre dignament.

Visqueu molts anys

Barcelona 27 Juliol del 1937.

Document 33 (2/3 pàgines).

Relació aproximada de los danys soferts per l'Empresa Col-lectivitzada "Colorificio M.C.", en el bombardeig ocorregut en la matinada del 25 corrent.

EDIFICACIO

Reconstrucció completa d'una nau de mts 40 x 13 i anterior (ptas
" " " " " 13 x 12 (63.000

Reconstrucció d'una nau de mts 10 x 5..... ptas 6.000
" " " " 10 x 10..... " 8.500
" 2 " " " 13 x 4..... " 8.000
" de la porteria ..... " 2.000
" de l'habitació destinada a M. C. com també los utensilis de la mateixa..." 1750.-
" del quarto dutxes ..... " 1200
" de la valla circumvalant la fábrica " 1500.

MOBILIARI

Reposició de lo averiat en lo laboratori, quarto de dutxes i porteria..... ptas 6.500.

MAQUINARIA

Es dificil valuar actualmentlo cost a pagar per la maquinaria destruida, per causa de l'encarirment ocorregut en aquets darrers mesos. El cost de lo destruit no era inferior a 65.000 ptas i no creiem exagerar al suposar tenir que pagar ara, un recarrec de 30 %, lo qual suposa necessitar unas ptas 85.000.

MERCADERIAS

Amb esperit optimista, poden considerar com utilitzable un 10 % del valor de las existencias en fábrica, i no será mai inferior a ptas 220.000 el valor de lo destruit.

Barcelona 27 Juliol 1937

Document 33 (3/3 pàgines).

LA VANGUARDIA

BARCELONA
Año LVII.-Número 23.187

DIARIO DE SERVICIO DE LA DEMOCRACIA
Oficinas: Pelayo, 28 - Teléfono 14135

30 céntimos
Miércoles 6 de julio de 1938

El Comité de no intervención ha aprobado por unanimidad el plan británico sobre la retirada de "voluntarios"

Será transmitido inmediatamente al Gobierno de la República para su correspondiente aprobación

Reunión del pleno del Comité

Londres, 5. (Urgente).—El pleno del Comité de no intervención ha llegado a un acuerdo completo sobre el plan británico de retirada de los voluntarios extranjeros de España y el restablecimiento del control.

Después de informarse detenidamente, el delegado soviético ha dado su aprobación al plan, bajo la reserva de que sea confirmada su aprobación por su Gobierno.

Se ha llegado a un acuerdo en el sentido de que el restablecimiento del control terrestre y el refuerzo del control naval según la fórmula británica verificarán, con simultaneidad.—Fabra.

Londres, 5.—La reunión del Comité de no intervención ha durado tres horas y media, terminándose la sesión poco después de las siete y media de la tarde.

En la resolución final, el Comité proclama la adopción unánime del plan británico y ruega al Gobierno inglés que lo transmita inmediatamente a las dos partes contendientes en España, para su correspondiente aprobación.

Como consecuencia de esta decisión, los Gobiernos de Inglaterra, Francia, Alemania e Italia, han pagado al Consejo Internacional para la no intervención en España, la suma de 15.000 libras esterlinas cada uno para permitir la iniciación rápida de la práctica de los trabajos preparatorios.—Fabra.

El plan aprobado será comunicado al Gobierno de la República española

Londres, 5. (Urgente).—El plan de retirada de «voluntarios» y de restablecimiento del control en las fronteras terrestres y marítimas de España, aprobado en la reunión plenaria del Comité de no intervención esta tarde, será transmitido esta mañana noche al Gobierno de la República española y a los dirigentes rebeldes de Burgos, para su aprobación.

Se considera, que la adhesión del Gobierno soviético es segura, después de la aprobación de principio dada por el delegado soviético.—Fabra.

Impresión en las esferas diplomáticas de Londres

Londres, 5. (Urgente).—En las esferas diplomáticas se supone esta noche el firme convencimiento de que los dos partes contendientes en España aceptarán la totalidad del plan británico, tal como ha sido aprobado esta noche.

Se hace notar que entre los principales cláusulas aprobadas esta tarde figura la concesión de ciertos derechos de beligerancia a las dos partes españolas, en las condiciones previstas en el plan británico.—Fabra.

El plan británico

Londres, 5.—El extenso documento que contiene el plan británico, prevé el envío de dos comisiones navales a España para efectuar un censo de los combatientes extranjeros y controlar su evacuación. Cuando hayan sido retirados diez mil combatientes del campo español el que se reconozca que tiene menor número de extranjeros y que un número superior —proporcional al nivel del número de combatientes del ejército español que tenga mayor número de extranjeros— haya sido retirado igualmente de esta última parte, se concederán ciertos derechos de beligerancia a las dos partes contendientes.

La Comisión Internacional para la No intervención en España está encargada de reclutar y enviar las personas que deberán constituir estas comisiones y que tendrán que empezar sus operaciones en un plazo muy breve. Para asegurarse de que los voluntarios no regresarán a España a sustituir los que hayan sido evacuados o para cumplir sus mismos puestos, las fronteras terrestres serán controladas internacionalmente siguiendo modalidades anteriores, tanto en la frontera francesa como en la portuguesa, así como en Gibraltar. El personal internacional que acceda en la primera ocasión este control permanecerá en los puntos donde estaban radicados y reanudará su vigilancia tan pronto como reciba la correspondiente orden de Londres.

En los ocho mayores puertos quedará nuevamente el control marítimo por observadores residentes en tierra, y la vigilancia de los demás puertos será efectuada por medio de observadores embarcados, que se encontrarán a medida que llegues, los barcos y que desembarcarán para asegurar la continuidad del servicio en el caso de que un nuevo buque que haya controlado a bordo llegue antes de la salida del precedente. De todas maneras, estas normas no podrán ser aplicadas inmediatamente en los ocho grandes puertos citados por no disponer en la actualidad del personal necesario. Por consiguiente, los regios que serán propuestas hoy, serán las de aplicación en los puertos secundarios, hasta que se haya podido reclutar y enviar a España observadores permanentes.

En este punto, puede hacer la delegación soviética insistir para situarse en la oposición, por cuanto dicho procedimiento no es susceptible de servir a los intereses del pueblo español.

Se prevé, por otra parte, que el control terrestre cesará en la retirada de combatientes extranjeros no ha concluido 60 días después de haber salido de Londres los dos comisiones.

La ejecución del plan, que contará cerca de dos millones de libras esterlinas, será sufragado por Inglaterra, Francia e Italia, por partes iguales, deducciones la participación soviética.

Aprobado definitivamente el plan, el Comité encargará a su presidente que dos partes contendientes se obtener su aprobación, esto para que puedo ser puesto en vigor.

La aplicación del plan, de inmediato, como es sabido, acuerdo anglo-italiano como y «sine qua non» para que el convenio pueda entrar en vigor.—Havas.

Hacia la rotura del círculo vicioso

Nadie, que no sea el Gobierno inglés, sabe con exactitud lo que contiene el «paquete de paz» Halifax-Halgsen sobre la España dicha nacionalista. De este documento han trascendido las condiciones que se dignan imponer el caudillo faccioso a fin de interrumpir el bombardeo de buques ingleses. Declarar neutral un solo puerto republicano es lanza como «cargada a los rebeldes una beligerancia de principio, toda vez que los demás puertos serían considerados excluso al derecho de comercio y a las capitulaciones marítimas. La opinión británica ha acogido la preterción con enfado y calificaron Rosa ha venido en ayuda de Burgos con el halón de ensayo de que para procurar la inteligencia con el Gobierno inglés, Mussolini se encontrarta dispuesto a apresurar la retirada de 10.000 voluntarios. Estos días y diretos no vislos gran cosa. A estas alturas, ciertas realidades se pronuncian contra los fáciles optimismos del «embajador» de sir Neville Chamberlain. Por ejemplo, que hace dos meses se formuló el plan inglés para la retirada de voluntarios, y que desde entonces viene siendo manoseado, rectificado y vuelto a rectificar, sin otro resultado positivo que hacer sospechosa la ingenuidad de sus autores. Veamos si cambia la suerte en lo sucesivo, toda vez que se ha llegado a un acuerdo. A lo largo de estos meses de aberración no intervencionista, Italia y Alemania han acentuado su intervención y el pueblo español ha continuado dando su sangre en nombre de la democracia y del derecho internacional. Mussolini ha jugado y ha perdido a una carta de resistencia corta, aunque obtuvo del primer ministro de Inglaterra que untara a la del dictador su propia. Pero si se examina el problema con serenidad, no es probable que se prorrogue el sistema indefinidamente, porque mientras el pueblo, el Ejército y el Gobierno de la República tienen hecho el ánimo y habilitadas los recursos para otros doce meses de lucha, y para los que vengan detrás, hasta restablecer plenamente la nación libre, el crédito de mister Chamberlain se desgasta y el Estado fascista acelera su caída en el caos económico. En este aspecto, el doctor Negrín es mejor matemático que sus adversarios. Ni una sola de sus previsiones ha fallado. Dijo que la guerra sería larga y que nuestro pueblo se adiestraría técnicamente para soportarla, hasta la victoria, y así viene ocurriendo. Advirtió, a raíz del éxito de Teruel, que no había que echar las campanas al vuelo y que la campaña nos reservaba todavía muchos infortunios, y los hechos le han dado la razón. Hizo ver que la guerra no acabaría por falta de recursos ni por crisis del espíritu de resistencia, y a despecho del Alzamiento, de los terribles daños producidos por la population civil, del aislamiento internacional, del terreno y las dificultades que nos han sido arrebatados, la vida militar y civil mejoran su organización; el Ejército, su eficiencia; la industria de guerra y los campos, su producción; la Hacienda y las cajas bancarias y de ahorros, sus ingresos.

Pero lo más asombroso es que el pueblo discierne, como el primer día, su destino con invencible voluntad de sacrificio. Justamente lo que no se quiere ver ni entender en Londres y Roma. El español es un ser rigurosamente tradicional o la servidumbre. Le sobran doces morales para preferir la muerte a la ignominia. Y aniquilar un pueblo como el español tendría que ser obra de un cataclismo internacional, y aun así remanecería, como remanen las ideas y los principios. La idea romana del imperio, aplicada a los españoles de nuestro tiempo, es el sueño de un loco. De un loco que empieza a notar el volumen asfixiante de sus empresas. Las reacciones del dictador italiano no dejan de ser alecciondoras. Hay que entenderlo por el reverso de lo que dice. Así, en su discurso trimestral de la Scala, su malhumor ha revelado el efecto que le produce el déficit de las colonias y la situación ruinosa del erario italiano. ¿Cómo atender a la conquista del imperio y a las guerras que ello le ocasiona? Esta es la pregunta que se hacen los calentes equilibrados de Europa. Y, contra ella, Mussolini ha lanzado el reto de que no podrá jamás nada a las democracias, cuya tendencia es que las democracias no le han dado lo que les ha pedido, aunque se avengan apaciblemente a sus agresiones. Esta política mantiene correlación con la inesperada afirmación de mister Chamberlain, en su último discurso, de que si Inglaterra no pudiera resolver los problemas de la democracia con la paz, no vacilaría en hacer honor a su deber con la guerra. Veremos el balance de las próximas semanas. En el Infierno de mister Halgsen habrá algo que lisonjeará al Gobierno inglés sobre la situación y propósitos de la zona franquista. También lord Perth habrá expuesto la verdad sobre Roma. La diplomacia italiana apuntaba a una crisis de precedimiento, no los asuntos de España. Se ceder que la farsa se prolonga demasiado para la salud de Europa. Respecto al plan de no intervención decidido, esperemos la opinión Gobierno.

Expresivos comentarios de la Prensa inglesa

(Telefoto de «La Vanguardia».) Londres, 5.—La Prensa sigue ocupándose de la cuestión de retirada de voluntarios en España y del bombardeo de buques.

Los periódicos están de acuerdo en pensar que el Comité plenario de la no intervención aprobará hoy el plan de retirada de «voluntarios».

En el aspecto ampliamente internacional, la cuestión de España es considerada con un cierto optimismo. Por el contrario, los círculos periódicos se muestran menos optimistas sobre la negociación directa entre Londres, Burgos y Roma para hallar una solución satisfactoria al problema planteado por el bombardeo de buques neutrales, para garantizar la solución de la cuestión de España por la retirada anticipada de «voluntarios» italianos y permitir de este modo la entrada en vigor del «acuerdo anglo-italiano».

Con referencia a las sugestiones que Ciano hizo el sábado al embajador inglés, el «Daily Telegraph» escribe:

«Cano pudo apresurarse que a extender sus en estas condiciones Italia estaría dispuesta a proceder a la retirada de sus «voluntarios» si la Gran Bretaña, por su lado, estaba dispuesta a considerar esta medida como suficiente para la entrada en vigor del «acuerdo anglo-italiano».

«Se cree que esta nota pudo «leía» en Roma, de una manera general, aprobados por el Gabinete británico. Los círculos sobre todo, han tenido una impresión desfavorable por la prolongada suspensión de las conversaciones franco-británicas, suspensión que no parece tener su término el hecho de que Francia haya cerrado su control fronterizo en su frontera de los Pirineos.»

El corresponsal del «Daily Mail» en Hendaya cree saber que han sido tomadas ya todas las disposiciones con vistas a la retirada de una partida de «voluntarios» italianos.—Havas.

La actitud del delegado soviético durante la reunion

Londres, 5.—En ningún de su posición ante la reunión plenaria del Comité de no intervención, el representante soviético expresó la opinión de que durante un período de cinco a seis semanas, que transcurrirá necesariamente entre el momento en que las comisiones navales empezarán el censo de los combatientes extranjeros y el momento en que podrá iniciarse la retirada, el control naval deberá ser aplicado gradualmente tanto en las fronteras terrestres como en los puertos hasta que, al expirar dicho período, los dos controles se ejerzan simultáneamente y de manera completa. Otra solución es que el control sea puesto en vigor simultáneamente en tierra y en todos los puertos a partir del momento en que empiecen las operaciones del censo de los combatientes extranjeros.

AVIACION:

A las 23 horas de ayer, la aviación enemiga, en número de dos patrullas, bombardeó Badalona, causando víctimas. También dejó caer bombas sobre Malgrat y Blanes.

Tres hidros facciosos bombardearon y ametrallaron, a las 23'4 horas de ayer, los pueblos de Masamagrell, Alcira, Algemesí, Silla y Perelló, estos dos últimos conocidas residencias de colonias escolares.

Hoy, a las ocho horas, quince trimotores «Savoia», al servicio de los facciosos, lanzaron más de ciento cincuenta bombas sobre Badalona, destruyendo setenta edificios. Como consecuencia de la brutal agresión han sido recogidos hasta el momento quince muertos y veinticinco heridos.

La aviación extranjera ha bombardeado también el pueblo de Ampolla (Tarragona).

Ayer nuestros aparatos atacaron el aeródromo de Caudé, donde se hallaban 21 «Fiat» rebeldes. Las bombas cayeron dentro del campo y entre los barracones y los aparatos, provocando varios incendios que prueban la eficacia del servicio.

El enemigo ha sido totalmente re[illegible] en varios sectores

La criminal aviación extranjera continúa bombar[illegible] implacablemente pueblos indefenso[illegible]

Grandes destrozos en los litorales catalán y valenciano

Otros setenta edificios destruídos en Badalona

Los aparatos republicanos provocaron varios incendios en el aeródromo en[illegible]

El Ministerio de Defensa Nacional facilita anoche el siguiente parte:

EJERCITO DE TIERRA:

FRENTE DE ARAGON.—Se lucha fuertemente en la zona de Campillo, donde la presión enemiga es especialmente sostenida por nuestras tropas.

En el sector de Teruel, los ataques rebeldes en dirección a Ayódar han sido totalmente rechazados, a pesar de su dureza.

En la zona de Sochi, los [illegible] de la Legión extranjera, [illegible] número de tanques, [illegible] tropas españolas las obligaron [illegible] huir en desorden. El [illegible] más tarde en su ataque por las fuerzas leales [illegible] muchos heridos, destrozando [illegible]

La aviación facciosa bombardeó [illegible] de Borriana. Los grupos anti[illegible]

Document 34. *La Vanguardia*, 06/07/1938, p. 1.

30

Ante la necesidad de proceder al desemcombro de algunos edificios en los cuales existe la posibilidad de que pueda encontrarse algún cadáver, y encontrándose esta Alcaldía sin medios suficientes para llevarlo a cabo con la prontitud necesaria, se ruega a V. vea la posibilidad de facilitar personal y material, con lo cual contribuiría a aminorar los efectos del bombardeo de esta noche.

Viva V. muchos años.

Gramenet del Besòs a 5 de Julio de 1938.

El Alcalde,

Sr. Comisario de los Cuarteles Fermín Salvochea.

Document 35. Nota adreçada al comissari de les casernes Fermín Salvoechea. (AHSCG, Caixa 308, Lligall 90, Oficis, Notificacions, núm. 308/6, 05/07/1938).

Cédula clase 13 serie 1ª num. 0003
expedida en Sta Coloma G con
fecha 13 de abril de 19 40

** Doña MARIA FABREGAT PIELA, heredera de Don Mariano Fábregat Arbó, contribuyente de este término, domiciliada en la calle de Mozart, número 16, de esta población, provista de su correspondiente cédula personal, que exhibe y retira, ante esa Corporación respetuosamente expone :

Que siendo actualmente propietaria de la casa señalada con los número 97-99 en la calle de Mossen Jacinto Verdaguer, de este término municipal, resulta que la mencionada finca urbana a consecuencia del bombardeo que tuvo lugar el día cinco de julio del año mil novecientos treinta y ocho sufrió graves desperfectos, quedando el citado inmueble en condiciones de no poder ser habitado.

Por lo expuesto resulta que dicho inmueble desde la indicada fecha ha dejado de producir renta, debido al ruinoso estado en que quedó la descrita finca.

S U P L I C A : Que hallándose esta finca en condiciones de no producir renta, se acuerde la B A J A temporalmente del cargo número 2.1 B B que aparece todavia a nombre de Don Mariano Fabregat y Arbó, teniendo asignada una riqueza líquida imponible de quinientas cuarenta pesetas co céntimos

Es justicia que confio obtener del buen proceder de V. cuya vida Dios guarde muchisimos años.

Santa Coloma de Gramanet a dieciseis de Abril de 1940.

Señor Alcalde-Presidente de la Comisión Gestora del Ayuntamiento de Santa Coloma de Gramanet. -- Provincia de Barcelona.---

Document 36. Carta de Maria Fabregat referent als danys causats pel bombardeig a la casa número 97-99 del carrer de Mossèn Jacint Verdaguer. (AHSCG, Caixa 346, Apéndices urbana 1940-1941).

DON JOSE ALEMANY JUVE, Arquitecto Municipal de Santa Coloma de Gramanet,

C E R T I F I C O : Que la casa señalada con el número setenta y seis de la calle de San Andrés de la población de Santa Coloma de Gramanet, propiedad de D. Felix Jové Ferrando, compuesta de planta baja solamente para uso de un solo inquilino, sufrió en fecha del día cinco de Julio de 1938, su completa ruina a causa de la guerra, por cual motivo no reune ninguna condición de habitabilidad ni de producir renta desde aquella fecha .

Y para que así conste y a los efectos consiguientes, libro el presente documento, en Santa Coloma de Gramanet a diecinueve de Julio de mil novecientos cuarenta.-

Document 37. Certificació de l'arquitecte municipal referent als danys causats pel bombardeig a la casa número 76 del carrer de Sant Andreu. (AHSCG, Caixa 346, Apéndices urbana 1940-1941).

Lig: 225 pts.

MINISTERIO DE LA GOBERNACIÓN

SERVICIO NACIONAL DE REGIONES DEVASTADAS Y REPARACIONES

COMISIÓN DE BARCELONA
Palacio de la Diputación

SERVICIO NACIONAL DE REGIONES DEVASTADAS Y REPARACIONES
COMISIÓN DE BARCELONA
27 MAY. 1940
REGISTRO DE SALIDA
N.º 1315

4.644

AYUNTAMIENTO DE SANTA COLOMA DE GRAMANET
REGISTRO ENTRADA
Nº 1309
Día 29 mes Mayo año 40

En virtud del expediente que se instruye a instancia de Dª. Felix Jové Ferrando, *propietario de la casa n.º* 76 *de la calle* San Andrés, *de esa población, y en cumplimiento de lo previsto en el art. 5.º de la Orden del Ministerio de la Gobernación de fecha 11 de junio de 1938 y normas complementarias de 19 de junio último, he de rogar a usted se sirva ordenar sea expedida una certificación acreditativa del valor que tenía asignado dicha finca en 18 de julio de 1936 y de si la misma se halla o no sujeta a nueva alineación.*

Dios guarde a usted muchos años.

Barcelona, 24 *de* Mayo *de 1940.*

El Secretario,

Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones. Comisión de Barcelona

Sr. Alcalde de SANTA COLOMA DE GRAMANET.

Document 38. Document de l'expedient de la casa número 76 del carrer de Sant Andreu, tramitat al Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones. (AHSCG, Caixa 344, Apéndices urbana 1940-1941).

roll d'aviació procedent del SO. Han sigut llançades de 5 a 6 bombes prop del pont de Tordera, sense tocar-lo. No hi han víctimes ni danys. L'alarma ha finalitzat a la 1'22.

A les 4'12, rebem informació detallada del bombardeig de Badalona de les 23'09:

"Aquesta alarma ha sigut produïda per la presència de 3 aparells facciosos, que procedents del mar s'han internat a terra a l'alçada de Badalona i despres del bombardejat aquest terme municipal, han sortit pel Prat, internant-se al mar. Han llançat les següents bombes:

1 bomba al carrer Tarriga nº 61, de gran potència. Ha destruit completament dues cases de planta baixa.
1 bomba explosiva de 200 kgs. en el xamfrà de Xifré, ocasionant desperfectes en 4 cases i ferint a 5 persones.
1 bomba de gran potencia en un camp del carrer Garcia Hernandez, sense ocasionar danys ni víctimes.
1 bomba de gran potencia al carrer Ascaso, destruint totalment les cases numeros 128-130 i 132. Hi han 7 morts.
2 bombes explosives a la barriada de la Salud, ocasionant 4 ferits.
1 bomba explosiva a l'Avinguda 14 d'Abril, enfront el nº 30, ocasionant desperfectes en les cases nº 31,32 i 42, havent-hi un ferit greu i 3 de lleus.
Gramanet del Besos. Carrer de S.Andreu una bomba explosiva de 100 Kgs ocasionant desperfectes en varies cases. Una dona morta i dos nens ferits.
1 bomba explosiva al carrer Jacint Verdaguer; desperfectes en les cases nº 95,97,99 i 110, sense víctimes.
carrer Jordi Ariu, desperfectes greus en un estanc, ocasionats per la bomba caiguda al carrer Jacint Verdaguer.
1 bomba explosiva al Passatge i Ronda, enfront del nº 11. Desperfectes en dita casa i als numeros 5.9 i 13 de l'esmentat carrer i en els numeros 83 i 87 del carrer Salvador Seguí, no ocasionant cap víctima.

Armonia del Palomar. Casa Palau, una bomba explosiva en el paller i quadres, sense víctimes, en uns transformadors a 50 metres de dita casa i a uns 800 metres de la Caserna Fermí Salvochea, danys de consideració, sense ocasionar víctimes.

Barriada de la Properitat. carrer Valdaura nº 141 i 142, una bomba explosiva. De les dues cases, una de destruïda i l'altra amb desperfectes. Hi ha un ferit.

Barriada Verdum. Carrer Flor de la Neu, desperfectes de consideració en les cases de planta baixa nº 133, fins al 136, ocasionant 2 ferits lleus.

Varias bombes explosives e incendiàries en uns camps, sense produir víctimes ni danys.

A les 7'14, preguntem a la D.C.A. el nombre d'aparells facciosos que han produit l'alarma d'aquesta nit, ens contesta que han sigut 7, quadre d'ells, s' han dirigit a Girona, havent efectuat l'agressió de Badalona, els restants.

A les 7'39, Observació Aeria comunica que a les 7'30 ha sortit aviació de bombardeig de la base de Palma.

A les 8 h., D.C.C. senyala alarma, la donem immediatament.

A les 8'02, Torre Baró comunica que es sent soroll d'aviació per la part E.

A les 8'04, el guaita de Torre Baró, comunica que per

Document 39. Fragment del comunicat de 5 de juliol de 1938 de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, que detalla els efectes del bombardeig del dia 4 sobre Gramenet del Besòs. (CRAI Biblioteca del Pavelló de la República, Universitat de Barcelona, BPRUB, F-DH 3 (7) /1).

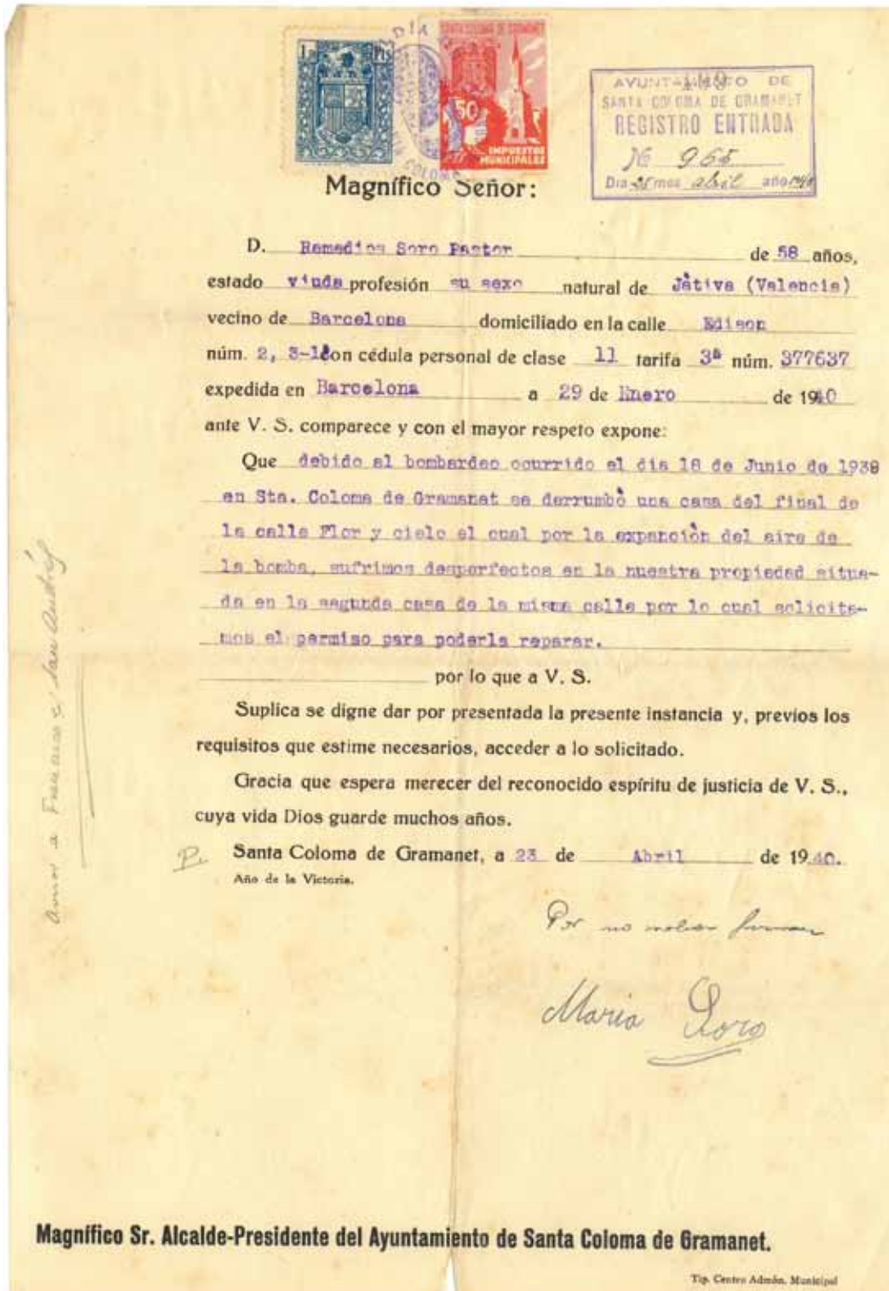

AYUNTAMIENTO DE SANTA COLOMA DE GRAMANET
REGISTRO ENTRADA
Nº 955
Día 23 mes abril año 1940

Magnífico Señor:

D. Remedios Soro Pastor de 58 años, estado viuda profesión su sexo natural de Játiva (Valencia) vecino de Barcelona domiciliado en la calle Edison núm. 2, 3-1 con cédula personal de clase 11 tarifa 3ª núm. 377637 expedida en Barcelona a 29 de Enero de 1940 ante V. S. comparece y con el mayor respeto expone:

Que debido al bombardeo ocurrido el día 18 de Junio de 1938 en Sta. Coloma de Gramanet se derrumbó una casa del final de la calle Flor y cielo el cual por la expanción del aire de la bomba, sufrimos desperfectos en la nuestra propiedad situada en la segunda casa de la misma calle por lo cual solicitamos el permiso para poderla reparar.

por lo que a V. S.

Suplica se digne dar por presentada la presente instancia y, previos los requisitos que estime necesarios, acceder a lo solicitado.

Gracia que espera merecer del reconocido espíritu de justicia de V. S., cuya vida Dios guarde muchos años.

Santa Coloma de Gramanet, a 23 de Abril de 1940.
Año de la Victoria.

Por no saber firmar
María Soro

Magnífico Sr. Alcalde-Presidente del Ayuntamiento de Santa Coloma de Gramanet.

Tip. Centro Admón. Municipal

Document 40. Document pel qual Remedios Soro Pastor demana permís per reparar una casa de la seva propietat, afectada pel bombardeig del dia 18 de juny de 1938. (AHSCG, Caixa 260, Obras 1935-1964, 23/04/1940).

LA VANGUARDIA

BARCELONA
Año LVII.-Número 23.285

DIARIO AL SERVICIO DE LA DEMOCRACIA
Oficinas: Pelayo, 28. - Teléfono 14135

30 céntimos
Miércoles 2 de noviembre de 1938

UNA GLORIOSA JORNADA DE LAS ALAS REPUBLICANAS

Doce «Fiat» han sido abatidos por los cazas republicanos, y otros varios cayeron también averiados, además de un «Messerschmidt»

Los soldados de la República resisten los violentos ataques del enemigo y recuperan una cota de Sierra de Caballs. - Los tripulantes de los trimotores italianos continúan cometiendo crímenes a mansalva en la costa catalana

Se asegura que Chamberlain prepara un proyecto de pacificación general

Se atribuye al Primer ministro británico la intención de dirigir sus esfuerzos a la solución del conflicto de España una vez haya entrado en vigor el pacto anglo-italiano

Avances en algunos sectores del CENTRO

El parte oficial de guerra dice anoche

EJERCITO DE TIERRA

FRENTE DEL ESTE. — La jornada de hoy en el sector del Ebro ha transcurrido con iguales características que en días anteriores. Los

AVIACION

A las diez horas de hoy diez trimotores italianos «Savoia 81» bombardearon la zona portuaria de Barcelona y barrios urbanos próximos a la misma, ocasionando la destrucción de varias viviendas y víctimas entre la población civil.

También en la jornada de hoy la aviación italiana agredió Tarragona, causando víctimas.

A las 20 horas cinco trimotores bombardearon los pueblos de Badalona, Santa Coloma de Gramanet, Mongat y Vilasar de Dalt, desconociéndose hasta el momento las víctimas y daños ocasionados.

La opinión suiza pide la expulsión de los propagandistas nazis

Resoluciones cantonales contra las actividades de los agentes al servicio de los intereses antidemocráticos

Berna, 1.—La Agencia Telegráfica Suiza anuncia que diversas asociaciones y asambleas cantonales han votado resoluciones pidiendo a las autoridades «no se limite a la comunidad suiza de los agentes de propagandas extranjeras y antidemocráticas».—Fabra.

Chamberlain ha anunciado en la Cámara de los Comunes la inminente entrada en vigor del acuerdo anglo italiano

El primer ministro presentará el próximo jueves una moción al Parlamento para que apruebe su decisión

Londres, 1.—En la Cámara de los Comunes, el señor Chamberlain ha anunciado la inminente entrada en vigor del acuerdo anglo-italiano.—Fabra.

Debate en la Cámara de los lores

Londres, 1.—En la Cámara de los lores, el ministro de Relaciones exteriores, lord Halifax, ha declarado que el Gobierno tiene la intención de hacer entrar en vigor, lo más pronto posible, el acuerdo anglo-italiano de 16 de abril último, y que, por consiguiente, tiene la intención de presentar el próximo jueves al Parlamento una moción concebida en los siguientes términos:

«La Asamblea acoge favorablemente la intención del Gobierno de hacer entrar en vigor el acuerdo anglo-italiano.»

A continuación, el laborista lord Ranchés ha entablado un debate general sobre la defensa nacional, pronunciando una moción en la que se pide la creación de una Comisión de escrutinio sobre el estado de la defensa nacional, «y particularmente en lo que se refiere a las precauciones tomadas contra eventuales raids aéreos».—Fabra.

El nuevo Estado checoeslovaco

Praga, 1.—Entre una milicia que política y periódico «A Zet», más de 15.000 personas de los 15.000 que constituían la población de la localidad de Ersekov, centro importante por el nudo ferroviario en ella instalado, han salido de ella, abandonándola a los alemanes que la ocuparon.

constituido pero con poderes de funcionamiento menos extensos que los solicitados por los que defienden tal idea.

Una vez en vigor el pacto anglo-italiano, los esfuerzos del señor Chamberlain se concentrarán a la solución del conflicto español y más tarde a la del colonial.

«El canciller Hitler —escribe— recibirá la oferta de algunos de los antiguos territorios coloniales alemanes, en un arreglo general comprendiendo una limitación de armamentos y la conclusión de pactos de no agresión con todos los vecinos de Alemania.»

Cierto que el periódico en cuestión reconoce que los métodos que han de hacer posibles tales acuerdos no están aún en condiciones de aplicación, pero una conferencia podría reunir con el «Führer» a los representantes de las restantes potencias interesadas y mientras esa conferencia se preparaba, mister Chamberlain podría definir sus planes en nuevas entrevistas con el dictador alemán. — Fabra.

El acuerdo de Munich visto desde Norteamérica

Discurso del senador Borah

«LAS ILUSIONES NO SIRVEN PARA NADA»

Washington, 1.—El senador Borah ha pronunciado un discurso en el cual declaró que los Estados Unidos no tienen responsabilidad alguna en el acuerdo de Munich.

—Los discursos del Presidente Roosevelt —afirmó Borah— no podían animar de ninguna manera una paz conseguida por la violación de los tratados. Las Naciones no sirven para nada. Hitler no ha hecho ninguna concesión para asegurar la paz entre las dictaduras y las democracias.—A. E.

Document 41. *La Vanguardia*, 02/11/1938, p. 1.

GENERALITAT DE CATALUNYA
CONSELLERIA DE TREBALL

JUNTA DE DEFENSA PASSIVA
DE CATALUNYA

H. M.

Ambulància nº 21.- Un ferit del carrer Ocata nº 2 a l'Hospital General, i un altre a l'Hospital Militar de Vallcarca. Ambulància nº 23.- Un ferit al Clínic i un altre a l'Hospital General.

13,56.- Alarma a Reus i Tarragona.

14,15.- A l'alçada de Vilanova i rumb NE. hi ha un hidro enemic.

14,25.- Final d'alarma a Reus. Dita alarma ha estat promoguda per la presència d'un hidro enemic per Tarragona. Seguidament es registra el pas de tres aparells enemics rumb S., als quals les bateries antiaèries fan foc, obligant-los a desaparèixer pel S. L'hidro anterior ha pres altra vegada rumb Vilanova Geltrú. A Tarragona continua l'alarma.

15,30.- Al Dipòsit Judicial del Clínic hi ha dos morts a conseqüència del bombardeig del matí a Barcelona. A l'Hospital Clínic 4 ferits i al General un ferit hospitalitzat i 3 que han passat als seus domicilis. A l'Hospital Militar de Vallcarca hi ha un ferit. Total: 2 morts i 9 ferits.

18,59.- Donem alarma a la capital.

19,01.- Pel Prat se sent soroll d'aviació.

19,04.- Pel S. se sent soroll d'aviació enemiga i un caça lleial.

19,05.- L'aviació enemiga evoluciona per damunt la fàbrica d'Electricitat de Plà del Besós, rumb O.

19,06.- Han bombardejat per Plà del Besós

19,06.- Han bombardejat per Badalona.

19,08.- L'aviació enemiga està a l'alçada de Granollers, rumb N.

19,09.- L'alarma es produïda per la presència de 5 trimotors enemics que han rebassat la vertical del Port, entrant pel SO.

19,10.- Des de Badalona ens comuniquen que han caigut bombes al carrer Tortosa i al barri del Canyet. Sembla que n'han caigut també a la CAMPSA.

19,15.- Des de Plà del Besós ens comuniquen que han caigut bombes a dita població però que no poden precisar els llocs. Més tard ens donaràn detalls.

M. N. - GUERRA CIVIL - SECCION POLITICO SOCIAL - BARCELONA
4,96 g/4
Nº 1(3)

Document 42 (1/3 pàgines). Informe diari de la Comissió de Defensa Passiva de Catalunya dels dies 1 i 2 de novembre de 1938. (Arxiu Nacional de Catalunya, Fons ANC1-1/Generalitat de Catalunya (Segona República), ANC1-1-T-6315).

GENERALITAT DE CATALUNYA
CONSELLERIA DE TREBALL

JUNTA DE DEFENSA PASSIVA
DE CATALUNYA

H. M.

19,35.- Enviem ambulàncies a Plà del Besós, on hi ha ferits a conseqüència del bombardeig.

19,51.- Se senten noves explosions.

19,52.- L'aviació enemiga després de bombardejar per Badalona s'ha dirigit rumb Mataró.

19,57.- A l'alçada de Badalona, internat en el mar, se sent un caça lleial i dispara d'ametralladora.

20,02.- Des de Plà del Besós comuniquen que han caigut algunes bombes a dita població i en terrony de Gramenet del Besós. Hi ha de 5 á 6 ferits. Ultimament s'han sentit fortes detonacions per la part de la casa Cros.

20,15.- Ha estat bombardejada la casa Cros de Badalona.

20,35.- Han bombardejat entre Mollet i Vilassar, en despoblat.

21,05.- Donem final d'alarma.

21,49.- Donem alarma a la capital.

21,50.- A l'alçada de Castelldefels hi ha un aparell enemic que es dirigeix a Barcelona.

23,07.- Donem final d'alarma, havent transcorregut aquesta, sense conseqüències.

23,20.- A les 21,35 s'ha donat la senyal d'alarma a Tarragona, finalitzant-la a les 22,09, sense novetat.

DIA 2 DE NOVEMBRE DEL 1938

3,21.- Comprovem línies.

6,05.- Des de Vilassar de Mar comuniquen que a les 20,30 d'ahir, un hidro enemic va llançar una bomba a 8 mtos. del corral de "Can Puget", sense ocasionar víctimes ni danys.

7,31.- Des de Badalona comuniquen que en el bombardeig d'ahir van caure 6 bombes a la casa Cros, sense produir víctimes ni danys de consideració.

M. N. - GUERRA CIVIL - SECCION POLITICO SOCIAL - BARCELONA
4,96 c/4
Nº 1(4)

Document 42 (2/3 pàgines).

GENERALITAT DE CATALUNYA
CONSELLERIA DEL TREBALL

JUNTA DE DEFENSA PASSIVA
DE CATALUNYA

I N F O R M A C I O N
DESDE LAS 8 HORAS DEL DIA 2 DE NOVIEMBRE DE 1938

H. M.

11,00.- De Plá del Besós nos comunican que durante el bombardeo de las 18,59 de ayer, en todo el término municipal de dicha población solamente cayó una bomba, sin ocasionar víctimas.

11,43.- De Badalona comunican que ha muerto uno de los 5 heridos que tenían hospitalizados a consecuencia del bombardeo de Gramanet del Besós del día anterior.

13,13.- A fin de confirmar las noticias que tenemos referente a un aparato enemigo que fué abatido a las proximidades de S. Cristina, consultamos con la D.C.A. la que nos dá sobre el particular, la información siguiente: "Fué abatido un trimotor "Savoia 81" de la esquadrilla que bombardeó Barcelona a las 18,59 de ayer. Fué averiado a consecuencia de los disparos de las baterías antiaéreas. Estuvo evolucionando dificultosamente por territorio catalán y las baterías del sector Norte de Cataluña también hicieron fuego contra el mencionado aparato que fué a estrellarse entre Llagostera y S. Cristina. Han sido hechos prisioneros 6 tripulentes de nacionalidad italiana, que eran los que lo ocupaban, resultando herido, uno de ellos.

15,54.- Alarma en Reus y Tarragona, producida por la presencia de 7 aparatos enemigos que se han dirigido al sector de Palset, bombardeando los alrededores de la estación de Maresa, cayendo las bombas al N. de la estación y a unos 500 mts. de la misma, ocasionando la destrucción de una casa de campo y la muerte de un niño. Hay también 4 heridos, uno de ellos grave.

16,14.- Final de alarma en Tarragona.

16,21.- Final de alarma en Reus.

20,10.- A la altura de Malgrat hay un hidro enemigo que ha lanzado algunas bombas a la fábrica S.A.F.A. de Blanes.

20,43.- A las 19,50 se ha dado la señal de alarma en Tarragona, producida por la presencia de dos aparatos enemigos que han bombardeado por los alrededores de Vilanova. La alarma ha finalizado a las 20,18.

A. N. T. - GUERRA CIVIL
SECCION POLITICO SOCIAL
BARCELONA

Hg 760/4
Nº 4(1)

Document 42 (3/3 pàgines).

DON JOSE ALEMANY JUVE, Arquitecto, con residencia y ejercicio de su profesión en esta ciudad, requerido por D. Juan Oller Bachs, propietario de la casa señalada con el número seis de la calle de San Antonio de la población de Santa Coloma de Gramanet, compuesta de bajos y un piso de altura para uso de un solo inquilino,

CERTIFICA: Que personado en la finca de referencia ha procedido a un minucioso examen de la misma, habiendo podido apreciar que, debido a los efectos de la guerra, ha sufrido diferentes desperfectos de importancia que afectan a la estructura general del edificio, tales como paredes de carga, entramados de techos, etc., por cual motivo esta casa a partir del primero de noviembre de mil novecientos treinta y ocho no reune ninguna condición de habitabilidad ni, por lo tanto de producir renta.

Y para que así conste y a los efectos consiguientes, libro el presente en Barcelona a veinte de junio de mil novecientos treinta y nueve.- Año de la Victoria.

José Alemany Juve
ARQUITECTO
Paseo, 28 2º-2ª
BARCELONA

Document 43. Certificat dels desperfectes causats pel bombardeig a la casa núm. 6 del carrer de Sant Antoni (AHSCG, Caixa 344, Apéndices urbana, Facturas varias 1940-1941).

MINISTERIO DE LA GOBERNACIÓN

SERVICIO NACIONAL DE REGIONES DEVASTADAS Y REPARACIONES

COMISIÓN DE BARCELONA
Palacio de la Diputación

SERVICIO NACIONAL DE REGIONES DEVASTADAS Y REPARACIONES
COMISIÓN DE BARCELONA
7 MAY. 1940
REGISTRO DE SALIDA
N.º 11955

3243 -

AYUNTAMIENTO DE SANTA COLOMA DE GRAMANET
REGISTRO ENTRADA
Nº 1061
Día 9 mes Mayo año 1940

En virtud del expediente que se instruye a instancia de Don Juan Oller Bachs, *propietario de la casa n.º* 6 *de la calle* San Antonio, *de esa población, y en cumplimiento de lo previsto en el art. 5.º de la Orden del Ministerio de la Gobernación de fecha 11 de junio de 1938 y normas complementarias de 19 de junio último, he de rogar a usted se sirva ordenar sea expedida una certificación acreditativa del valor que tenía asignado dicha finca en 18 de julio de 1936 y de si la misma se halla o no sujeta a nueva alineación.*

Dios guarde a usted muchos años.

Barcelona, 7 *de* Mayo *de 1940.*

El Secretario,

Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones — Comisión de Barcelona

Sr. Alcalde de SANTA COLOMA DE GRAMANET.

Document 44. Comunicat del Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones, referent a la casa núm. 6 del carrer de Sant Antoni. (AHSCG, Caixa 344, Apéndices urbana, Facturas varias 1940-1941).

MINISTERIO DE LA GOBERNACIÓN

SERVICIO NACIONAL DE REGIONES DEVASTADAS Y REPARACIONES

COMISIÓN DE BARCELONA
Palacio de la Diputación

SERVICIO NACIONAL DE REGIONES DEVASTADAS Y REPARACIONES
COMISIÓN DE BARCELONA
25 MAY. 1940
REGISTRO DE SALIDA
N.º 13119

4.641

AYUNTAMIENTO DE SANTA COLOMA DE GRAMANET
REGISTRO ENTRADA
Nº 1311
Día 29 mes Mayo año 1940

En virtud del expediente que se instruye a instancia de Dª. Juan Feliubadaló Hors, *propietario de la casa n.º* 1 *de la calle* Buenavista, *de esa población, y en cumplimiento de lo previsto en el art. 5.º de la Orden del Ministerio de la Gobernación de fecha 11 de junio de 1938 y normas complementarias de 19 de junio último, he de rogar a usted se sirva ordenar sea expedida una certificación acreditativa del valor que tenía asignado dicha finca en 18 de julio de 1936 y de si la misma se halla o no sujeta a nueva alineación.*

Dios guarde a usted muchos años.

Barcelona, 24 *de* Mayo *de 1940.*

El Secretario,

Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones — Comisión de Barcelona

Sr. Alcalde de SANTA COLOMA DE GRAMANET.

Document 45. Comunicat del Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones, referent a la casa núm. 1 del carrer de la Bonavista. (AHSCG, Caixa 344, Apéndices urbana, Facturas varias 1940-1941).

MINISTERIO DE LA GOBERNACIÓN

SERVICIO NACIONAL DE REGIONES DEVASTADAS Y REPARACIONES

COMISIÓN DE BARCELONA
Palacio de la Diputación

SERVICIO NACIONAL DE REGIONES DEVASTADAS Y REPARACIONES
COMISIÓN DE BARCELONA
30 MAY. 1940
REGISTRO DE SALIDA
N.º 13640

4.746

AYUNTAMIENTO DE SANTA COLOMA DE GRAMANET
REGISTRO ENTRADA
Nº 1248
Día 1 mes junio año 40

En virtud del expediente que se instruye a instancia de Dª. Teresa Mateu Palou, *propietario de la casa n.º* 3 y 5 *de la calle* Buenavista, *de esa población, y en cumplimiento de lo previsto en el art. 5.º de la Orden del Ministerio de la Gobernación de fecha 11 de junio de 1938 y normas complementarias de 19 de junio último, he de rogar a usted se sirva ordenar sea expedida una certificación acreditativa del valor que tenía asignado dicha finca en 18 de julio de 1936 y de si la misma se halla o no sujeta a nueva alineación.*

Dios guarde a usted muchos años.

Barcelona, 28 *de* Mayo *de 1940.*

El Secretario,

Sr. Alcalde de SANTA COLOMA DE GRAMANET.

Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones — Comisión de Barcelona

Document 46. Comunicat del Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones, referent a la casa núm. 3 i 5 del carrer de la Bonavista. (AHSCG, Caixa 344, Apéndices urbana, Facturas varias 1940-1941).

En contestació al vostre telegrama, em plau comunicar-vos que actualment la Junta local de Defensa Passiva no arbitra recursos de cap mena ni disposa de fons ni sobrants, i les quantitats que han estat destinades a la construcció de refugis foren recaptades pels particulars o per l'Ajuntament que fou el que en el primer moment s'encarregà d'aquelles despeses.

No és contesta per telegrama per no haver-hi en aquesta localitat estació telegràfica, i arribar el telegramas per correu.

Visqueu molts anys.

Gramenet del Besòs, el 26 de Setembre del 1938.

L'Alcalde

Sr. President de la Junte de Defensa Passiva de

Document 47. Comunicat de l'Ajuntament de Gramenet del Besòs a la Junta de Defensa Passiva de Catalunya. (AHSCG, Caixa 308, Lligall 90, Còpies oficis alcaldia 1938, núm. 308/5, 26/09/1938).

GOVERN DE LA GENERALITAT

CONSELLERIA DE TREBALL

JUNTA DE DEFENSA PASSIVA
DE CATALUNYA

JUNTA DE DEFENSA PASSIVA DE CATALUNYA

ORDRE

Davant els repetits atacs de l'aviació faccioso contra diferents ciutats de la nostra Regió i notant aquesta Junta de Defensa Passiva de Catalunya alguns defectes, en el compliment de les disposicions dictades amb referència a l'excés d'enllumenat en els edificis particulars i oficials, reproduïx de nou aquelles, ordenant a tots els ciutadans l'adopció de les mesures següents:

1er.- Així que vespregi s'evitarà que traslluexi a l'exterior (via pública, patis, etc.), cap llum de l'interior de les vivendes; es tindrà cura de tancar totes les portes de finestres i balcons, suplint la manca d'aquelles, amb cortines o bé altres mitjans que privin que la llum traslluexi a l'exterior.

2on.- Les escales amb patí, seran il-luminades per bombetes blaves, amb pantalla protectora si és precís, a l'objecte de què la seva claror no s'agudi per la clarabeia d'aquell.

3er.- De la mateixa manera es dissimularà l'enllumenat dels portals d'entrada a les vivendes.

4rt.- Els llums interiors dels establiments públics, botiques, bars, cafès, etc., es procurarà que no projectin il-luminació a l'exterior. En cas contrari, s'utilitzaran tal com s'indica en els apartats segon i tercer, pantalles protectores i bombetes blaves.

Document 48 (1/2 pàgines). Ordre la Junta de Defensa Passiva de Catalunya dirigida a les Juntes Locals de Defensa Passiva. (AHSCG, Caixa 302, Lligall 1, Matrimonis 1938, 08/12/1938).

GOVERN DE LA GENERALITAT

CONSELLERIA DE TREBALL

JUNTA DE DEFENSA PASSIVA
DE CATALUNYA

5è.- Els vehicles que circulin durant la nit, solamente podran utilitzar els llums de ciutat o encreuament, prescindint totalment dels llums llarga.

Les Autoritats competents tindran cura del més exacte compliment d'aquestes disposicions.

Els contraventors seran seriosament sancionats.

Barcelona, 8 de desembre del 1938.

EL SECRETARI GENERAL,

EL PRESIDENT,

JUNTA DE DEFENSA PASSIVA DE CATALUNYA

Document 48 (2/2 pàgines).

Ajuntament de Gramenet del Besòs

GRAMENET del BESÒS
REGISTRE SORTIDA

Negociat Nº 48 Núm.

Dia 15 de GEN. 1938 any

Vist que a pesar de les ordres dictades amb caràcter general i dels requeriments verbals que han estat fets pels agents municipals al personal d'aqueix Sanatori, continúa l'edifici il·luminat, a les nits, en forma que resulta un objectiu precís i definit, visible des de molts kilòmetres de distancia, se us fa avinent que immediatament haureu de procedir a disposar que els llums dels edificis del Sanatori siguin completament invisibles des de l'exterior.

L'importancia que per a la seguretat de la població civil comporta la mesura que se us indica pendre farà, segurament, que aquesta Alcaldia-Presidencia no es vegi en el cas d'haver de renovar la present ordre.

Visqueu molts anys.

Gramenet del Besòs a 15 de Gener del 1938.

L'Alcalde-President de la Junta
Local de Defensa Passiva,

ALCALDIA DE GRAMENET DEL BESÒS

Rebut el duplicat,

Sr. Director del sanatori Màxim Gorki.

Document 49. Comunicat de la Junta Local de Defensa Passiva al Sanatori Màxim Gorki per tal que apaguin els llums a la nit. (AHSCG, Caixa 308, Lligall 90, Oficis 1938, notificació núm. 308/6, 15/01/1938).

En cumpliment d'un acord de la Comissió de Governació d'aquest Ajuntament davant de la corresponent petició de la Junta local de Defensa Passiva, i en atenció, a la vegada, a que actualment no més cremen en hores de llum solar, serviu-vos disposar que cessi en absolut, fins a nova ordre, el llum públic dels carrers i places d'aquesta localitat.

Visqueu molts anys.

Gramenet del Besòs a 11 de Juny del 1938.

L'Alcalde,

Companyia Barcelonesa d'Electricitat.

Document 50. Ofici d'alcaldia adreçat a la Companyia Barcelonesa d'Electricitat perquè talli la il·luminació de carrers i places. (AHSCG, Caixa 308, Lligall 90, Còpies oficis 1938, núm. 308/5, 11/06/1938).

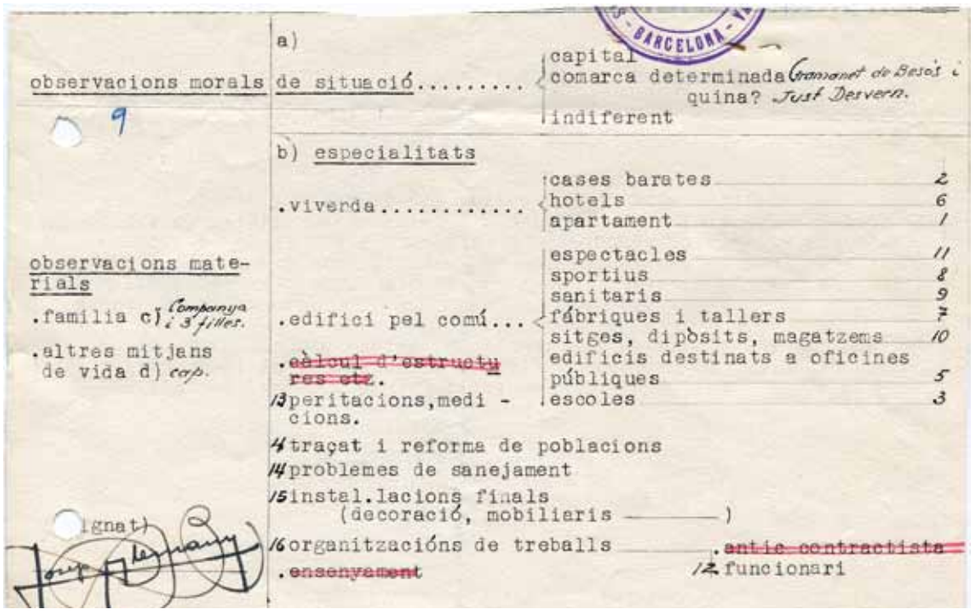

observacions morals

9

a)

de situació..... capital / comarca determinada Granollers de Besòs / quina? Just Desvern. / indiferent

b) especialitats

.viverda..... cases barates 2 / hotels 6 / apartament 1

.edifici pel comú... espectacles 11 / sportius 8 / sanitaris 9 / fàbriques i tallers 7 / sitges, dipòsits, magatzems 10 / edificis destinats a oficines públiques 5 / escoles 3

observacions materials

.família c) Companya i 3 fills.

.altres mitjans de vida d) cap.

~~.càlcul d'estructures etc.~~

13 peritacions, medicions.

4 traçat i reforma de poblacions

14 problemes de sanejament

15 instal.lacions finals (decoració, mobilieris ————)

16 organitzacións de treballs

~~.ensenyament~~

~~.antic contractista~~

12 funcionari

(signat)

Document 51. Expedient de l'arquitecte Josep Alemany Juvé del Sindicat d'Arquitectes de Catalunya. (Arxiu Històric del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, AHCOAC).

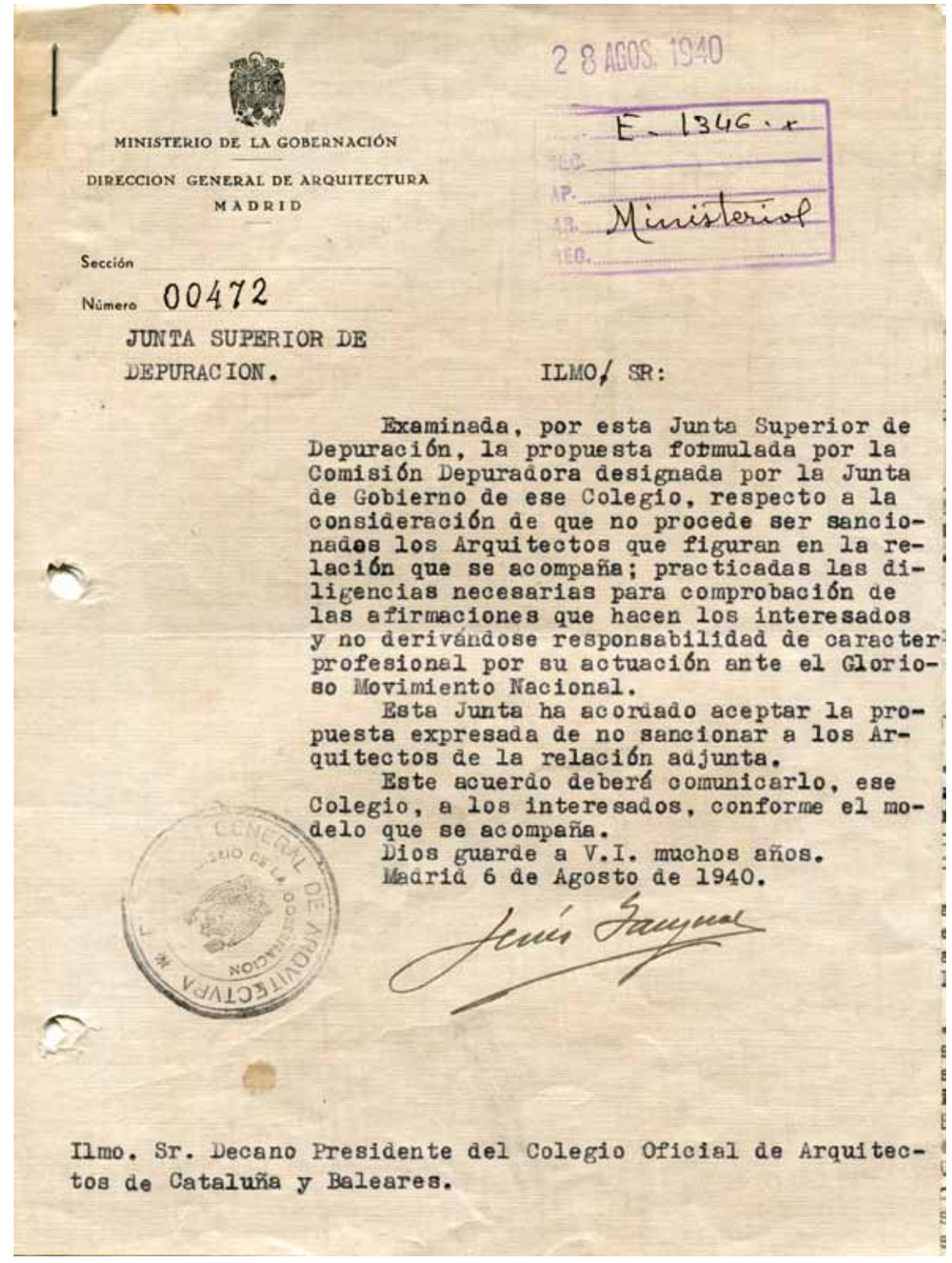

MINISTERIO DE LA GOBERNACIÓN

DIRECCION GENERAL DE ARQUITECTURA

MADRID

28 AGOS. 1940

E. 1346. r

Ministerio

Sección

Número 00472

JUNTA SUPERIOR DE DEPURACION.

ILMO/ SR:

Examinada, por esta Junta Superior de Depuración, la propuesta formulada por la Comisión Depuradora designada por la Junta de Gobierno de ese Colegio, respecto a la consideración de que no procede ser sancionados los Arquitectos que figuran en la relación que se acompaña; practicadas las diligencias necesarias para comprobación de las afirmaciones que hacen los interesados y no derivándose responsabilidad de caracter profesional por su actuación ante el Glorioso Movimiento Nacional.

Esta Junta ha acordado aceptar la propuesta expresada de no sancionar a los Arquitectos de la relación adjunta.

Este acuerdo deberá comunicarlo, ese Colegio, a los interesados, conforme el modelo que se acompaña.

Dios guarde a V.I. muchos años.

Madrid 6 de Agosto de 1940.

Ilmo. Sr. Decano Presidente del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares.

Document 52 (1/2 pàgines). Resolució de la Junta Superior de Depuración en què figura Josep Alemany com a arquitecte sense notes desfavorables. (Arxiu Històric del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, AHCOAC).

FICHAS DE LA COMISIÒN DE DEPURACIÒN PROFESIONAL

SEÑORES COLEGIADOS QUE NO TIENEN NINGUNA NOTA DESFAVORABLE

ABADES BLANCHART/ José Mª
ADROER CALAFELL/ Ignacio
ALBANELL BROSSA/ Francisco
ALEMANY JUVÈ/ José
ALSINA BOTET/ Joaquín
AMIGÒ BARRIGA/ Juan
ANGUERA VICENTE/ Juan
ARGILÈS BIFET/ Ramón
ARTIGAS ALBERTY/ Vicente
AYXELÀ TARRATS/ José Mª
AUBERT CAMPS/ Juan
AZNAR SANJURJO/ Francisco
BABOT FRAYSE/ Enrique
BALCELLS BUHIGAS/ Eduardo Mª
BALDRICH TIBAU/ Manuel
BARBA MIRACLE/ Alfonso
BARENYS GAMBÚS/ José Mª
BARROSO SANCHEZ-GUERRA/ Javier
BARTRA BOADA/ Antonio
BASSEGODA MUSTÈ/ Pedro J.
BASSEGODA MUSTÈ/ Buenaventura
BASSOLS GENÍS/ José Mª
BATLLE ANFRÈS/ Francisco
BENAVENT DE BARBERÀ/ Pedro
BERENGUER BELLVEHÍ/ Francisco
BERGÒS MASSÒ/ Juan
BOFARULL GIL/ José de
BOADA BARBA/ José
BONA PUIG/ Eusebio
BONET AYET/ Sebastián
BONET GARÍ/ Luis
BORDÀS SALELLAS/ Juan
BORRELL SENSAT/ Agustín
BOSCH BATALLER/ Isidro
BOSCH REITG/ Ignacio
BRUGUERA ROGET/ Juan
BRUGUERAS LLOBET/ Ignacio
BRULLET MONMANY/ Miguel
BUSQUETS VAUTRAVERS/ Guillermo
BUSQUETS VAUTRAVERS/ José A.
CALVET PEYROUNILL/ Arnaldo
(X) CALLEN CORZÀN/ Luis
CANALETA CUADRAS/ José
CANOSA GUTIERREZ/ Marino
CABARROCAS BUTSEMS/ Carlos
CAPDEVILA PRATS/ José Ansàmo
CARBÒ POMPIDO/ Alberto
CARRERAS MERCADER/ Berenguer R.
CARRERAS YELLETISCH/ José Mª
CASES LAMOLLA/ Manuel
CASULLERAS FORTEZA/ Santiago
CLAVERA AREMENTEROS/ Francisco
CODERCH MIR/ Joaquín
COLOMER OMS/ JOSÈ Mª
CONILL MONTOBBIO/ Buenaventura
CORRATJÈ TORRENT/ Luis
CHURRUCA DOTRES/ Ricardo de
DANÈS TORRAS/ José
DARDER MARSÀ/Antonio
DOMENECH MANSANA/ José
DOMENECH ROURA/ Pedro
DOMINGO VERDAGUER/ Agustín
DURÀN REYNALS/ Raimundo
ESCOLÀ GIL/ Luis Mª

(x) Callen Corzan, Luis.- Antiguo militante del partido Lerrouxista.

Document 52 (2/2 pàgines).

AJUNTAMENT DE GRAMENET DEL BESOS

Qüestionari format d'acord amb l'Ordre Circular de la Conselleria de Governació de data 2 del corrent mes (D.O.G.C. nº 188 del 7 de juliol).

Primer. - Està constituit a la localitat el Comitè o Junta de Defensa Passiva Local, d'acord amb el Decret Presidencial del 9 de juny del 1937, publicat al Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya, nº 164, corresponent al dia 13 següent ?

Si.

Segon. - Es té instal-lat servei d'alarma contra els bombardeigs ?

Si.

Tercer. - Quina és la senyal emprada ? (sirenes, xiulets, campanes, etc)

Una sirena instal-lada a les Cases Consistorials de radi d'acció per a tota la població.

Quart. - Detall del personal sanitari, de desenrunament, d'incendi i guàrdies de refugi.

Personal sanitari: Tres metges i un practicant municipals. - La Creu Roja local. - Ambulància.

Personal de desenrunament: La Brigada municipal.

Personal d'Incendi: La Brigada municipal. Per conveni amb l'Ajuntament de Badalona, el servei d'incendi d'aquella localitat.

Guàrdies de refugi: Els propis veins.

Donada la proximitat de Barcelona i de les Casernes de Sant Andreu, cada vegada que l'Ajuntament ho ha necessitat han prestat auxili el cos de bombers de la capital i els soldats de les casernes.

Cinquè. - Si té instal-lats refugis contra bombardeigs. Capacitat total d'aquests. De quina classe són (ciment armat, galeria de mina, trinxeres, coves, etc.)

A la localitat hi ha construits i a mig construir uns 150 refugis, de tota mena de capacitats i classes, construits, uns, per l'Ajuntament, i altres pels particulars.

Sisè. - Quina població té ?

22.000 habitants.

Setè. - Característiques del terreny.

Pla i muntanyós, abundant el darrer.

Vuitè. - Venes líquides del subsol.

Poques. No priven l'acció defensiva ni són cap perill pels casos de bombardeig.

Novè. - Mitjans econòmics amb què es compta per a fer front a la construcció de refugis i altres atencions de la Defensa Passiva.

Nuls.

Document 53 (1/2 pàgines). Qüestionari sobre la defensa passiva a Gramenet del Besòs adreçat a la Conselleria de Governació de la Generalitat. (AHSCG, Caixa 302, Lligall 1, Matrimonis 1938, 30/07/1938).

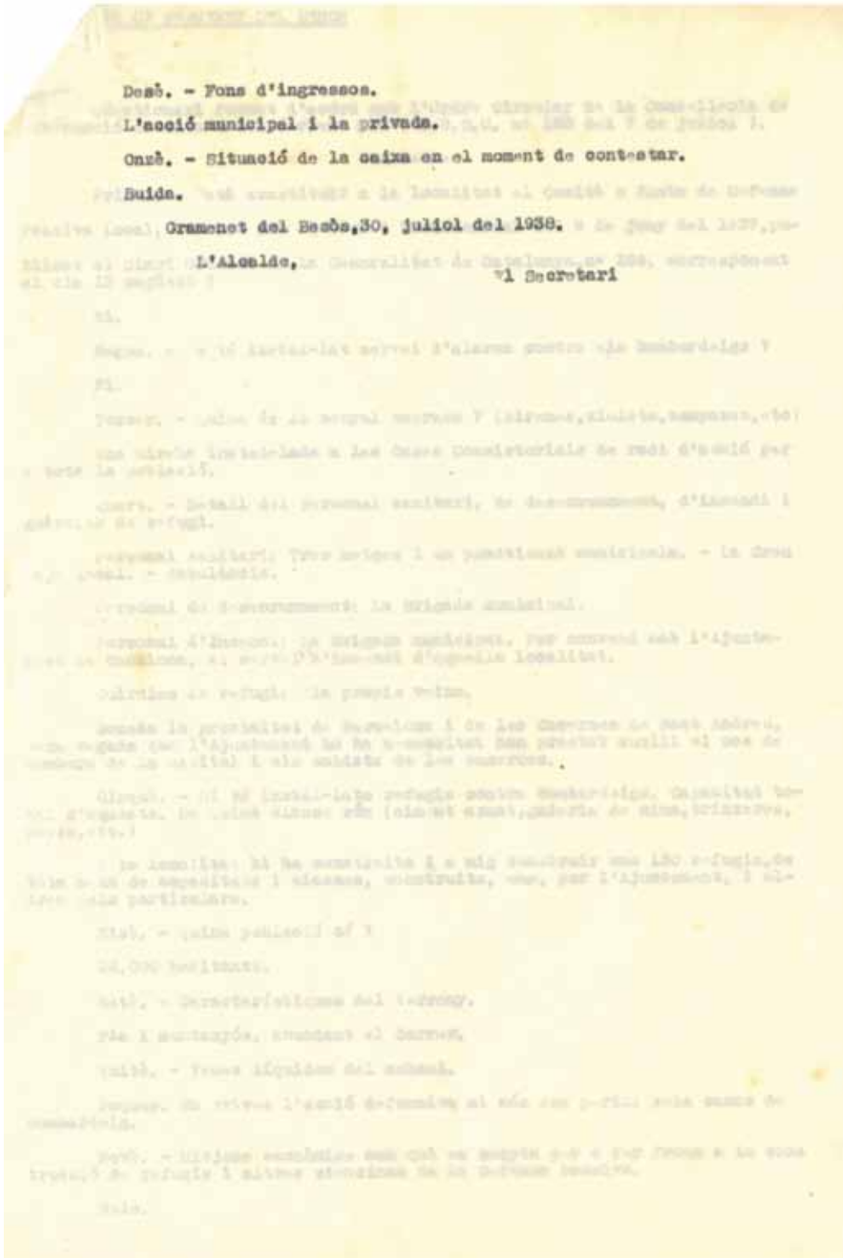

Desè. - Fons d'ingressos.

L'acció municipal i la privada.

Onzè. - Situació de la caixa en el moment de contestar.

Buida.

Gramenet del Besòs,30, juliol del 1938.

L'Alcalde, El Secretari

Document 53 (2/2 pàgines).

Document 54 (1/2 pàgines). Fotografies de la presentació de l'ambulància de La Creu Roja, realitzades per Pérez de Rozas l'11 de juliol de 1937. (Arxiu Fotogràfic de Barcelona, AFB3-134, Nissaga Pérez de Rozas).

Document 54 (2/2 pàgines).

HOSPITAL-SANATORIO
DEL
ESPIRITU SANTO
SANTA COLOMA DE GRAMANET

AJUNTAMENT DE
GRAMENET del BESÒS
REGISTRE ENTRADA
Nº 134
Dia 6 mes Marzo any 39

Al efectuar una inspección en este Sanatorio, fueron hallados, en una habitación situada en la azotea del pabellón de hombres, los siguientes objetos:

Un aparato telefónico con su pila e hilo de línea

Una trompa de sonidos con su correspondiente soporte

Todo lo cual según informe del personal al cuidado de dicho pabellón, había pertenecido al Ejército rojo y que abandonaron los soldados que estaban en el servicio de escucha de la aviación.

Lo que comunico a esa Alcaldía para que se sirva ordenar su recogida o la denuncia correspondiente a la Autoridad Militar.

SALUDO A FRANCO
' ARRIBA ESPAÑA '

Dios guarde a Vd. muchos años

Santa Coloma de Gramanet, 4 de Marzo de 1939. III Año Triunfal.

Vº Bº
El Director

El Administrador pnal.
P. Salá

Sr. Alcalde del Ayuntamiento de Santa Coloma de Gramanet

HOSPITAL-SANATORI DEL ESPERIT SANT BIBLIOTECA

Document 55. Carta adreçada a l'Ajuntament per informar del material trobat al terrat del pavelló d'homes de l'Hospital de l'Esperit Sant. (AHSCG, Caixa 334, Lligall 91, Correspondència 1939).

Jornal _____ Días _____ Póliza n.º _____

PARTE DE ACCIDENTE

Será devuelto el parte de no estar contestadas todas las preguntas

Nombre del accidentado	Apellido paterno	Apellido materno
BAUTISTA	SOLER	MICÓ

Domicilio: San Justo n.º 4 piso _____

Profesión: Peón

Lugar de su nacimiento: Silla Provincia: Valencia

Edad: 56 años. Estado: casado con 2 hijos de 26 y 20 años.

Nombre de los padres: Juan y Dolores

Lugar en que ocurrió el accidente: Polvorín de la Iglesia

Fecha del mismo: Día 15 de agosto de 193 9 a las 9 de la mañana

Accidente que ha sufrido: herida contuso dorso pié izquierdo

Causa del accidente: al resbalar una bomba le cayó encima del pié

Salario que ganaba el obrero: 12'-- ptas. diarias

Fecha en que dejó de trabajar: Día 16 de agosto de 193 9 a las 9 horas.

Médico que le ha practicado la primera cura: D. Juan Villanueva Segalés
Domicilio del mismo: P. de Mn. José Gordi nº 6

Lugar donde ha sido trasladado el lesionado _____

Testigos presenciales del accidente: Compañeros de trabajo

Horas de trabajo diarias _____

Observaciones: _____

Revisado este parte en la sección de C. L. por,

Document 56. Comunicat de l'accident laboral de Bautista Soler Micó. (AHSCG, Caixa 249).

Núm. d'ordre	NOMS	DIES: Dilluns	Dimars	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissapte	Diumenge	Total de jornals: Peo	Carro	Assistència	Preu per dia: Pts.	Cts.	IMPORT: Pessetes	Cts.
	Suma Anterior													1272	80
	Prolongacion Emilio y Montanar														
X 22	Juan Gorreta Gorreta	0	0	X	X	X			Peo		24			36	
X 23	Manuel Fernandez Contreras	0	0	X	X	X			"		24			36	
X 24	Feliciano Vela Borges	0	0	X	0	0			"		8			12	
	Refuerzos														
X 25	Joaquin Pallés Ribes	X	X	X	X	X			"		40			60	
X 26	José Plaza Saez	X	X	X	X	X			"		40			60	
X 27	Juan Flores Galindo	X	X	X	X	X			"		40			60	
X 28	Juan Martinez Ramos	X	X	X	X	X			"		40			60	
X 29	José Molina Ramos	X	X	X	X	X			"		40			60	
X 30	Antº Corresa Gomez	X	X	X	X	X			"		40			60	
X 31	Salvador Llovet Arteleri	X	X	X	X	X			"		40			60	
X 32	Juan Gonzalez Santisteban	X	X	X	X	X			"		40			60	
X 33	José Maria Albardalejo	X	X	X	X	X			"		40			60	
X 34	Bartolome Llorach	X	X	X	X	X			"		40			60	
X 35	Vicente Cabrera Campillo	X	X	X	X	X			"		40			60	
X 36	Bernardino Belmonte	X	X	X	X	X			"		40			60	
X 37	Miguel Rudolfo Baron	X	X	X	X	X			"		40			60	
X 38	Nicolas Mochales	X	X	X	X	X			"		40			60	
X 39	Miguel Segarra Ria	X	X	X	X	X			"		40			60	
X 40	Pedro Ros Fernandez	X	X	X	X	X			"		40			60	
	A Carretera														
X 41	Cristobal Izquierdo Pardo						1				1			6	
X 42	Antº Rodriguez Garcia						1				1			6	
X 43	Juan Garcia Sanchez						1				1			6	
X 44	Bernardo Pardo Verdier	0	X	X	X	X					32			48	
X 45	José Garcia Morales	0	X	X	X	X					32			48	
X 46	Silvestre Mesto Planas	X	X	X	X	X					40			60	
X 47	José Villafranca	X	X	X	X	X					40			60	
														1532	80

Document 57. Lliuraments d'obres públiques de la setmana del 18 al 23 de gener de 1937. (AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs gener 1937).

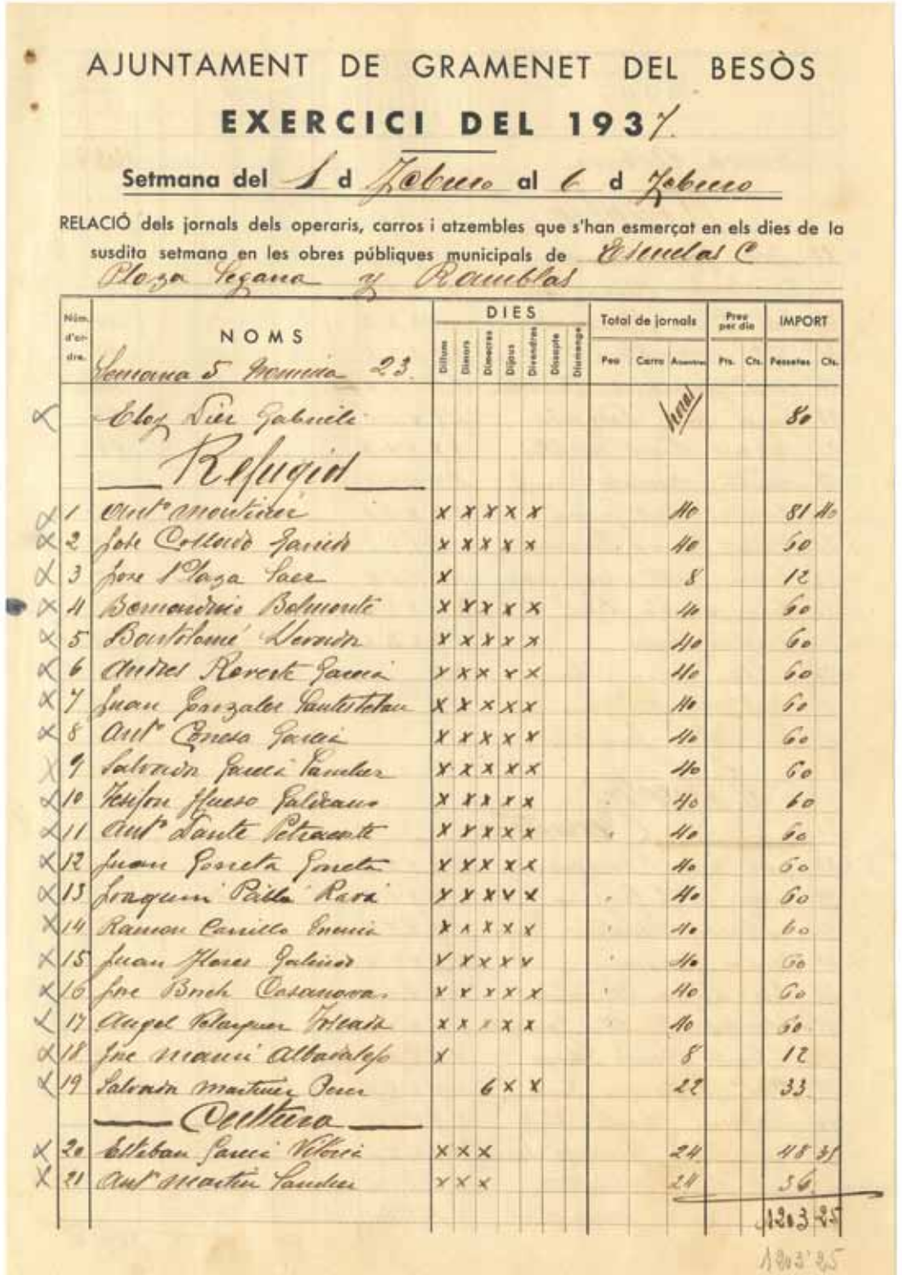

AJUNTAMENT DE GRAMENET DEL BESÒS

EXERCICI DEL 1937

Setmana del 1 d Febrer al 6 d Febrer

RELACIÓ dels jornals dels operaris, carros i atzembles que s'han esmerçat en els dies de la susdita setmana en les obres públiques municipals de Escuelas C Plaza Segana y Ramblas

Núm. d'ordre	NOMS Semana 5 Semana 23	Dilluns	Dimars	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissapte	Diumenge	Total de jornals Peo	Carro	Atzembles	Preu per dia Pts.	Cts.	IMPORT Pessetes	Cts.
	Eloy Sier Gabriel										Total			80	
	Refugiat														
1	Ant.º Montiber	x	x	x	x	x					110			81	40
2	José Cotrina Garcia	x	x	x	x	x					110			60	
3	José Plaza Saez	x									8			12	
4	Bernardino Belmonte	x	x	x	x	x					110			60	
5	Bartolomé Llorens	x	x	x	x	x					110			60	
6	Andres Rovira Garcia	x	x	x	x	x					110			60	
7	Juan Gonzalez Santistaban	x	x	x	x	x					110			60	
8	Ant.º Cenera Garcia	x	x	x	x	x					110			60	
9	Salvador Garcia Sanchez	x	x	x	x	x					110			60	
10	Nelson Hueso Valdivia	x	x	x	x	x					110			60	
11	Ant.º Dante Petracante	x	x	x	x	x					110			60	
12	Juan Soreta Soreta	x	x	x	x	x					110			60	
13	Joaquin Pitta Rara	x	x	x	x	x					110			60	
14	Ramon Canillo Enrich	x	x	x	x	x					110			60	
15	Juan Flores Galindo	x	x	x	x	x					110			60	
16	José Bach Casanovas	x	x	x	x	x					110			60	
17	Angel Velazquez Vilaró	x	x	x	x	x					110			60	
18	José Manri Albarado	x									8			12	
19	Salvador Martinez Pons			6	x	x					22			33	
	Ventura														
20	Esteban Garcia Velasco	x	x	x							24			48	35
21	Ant.º Martin Sanchez	x	x	x							24			56	
														1203	25

1203'25

Document 58. Lliuraments d'obres públiques de la setmana de l'1 al 6 de febrer de 1937. (AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs febrer 1937).

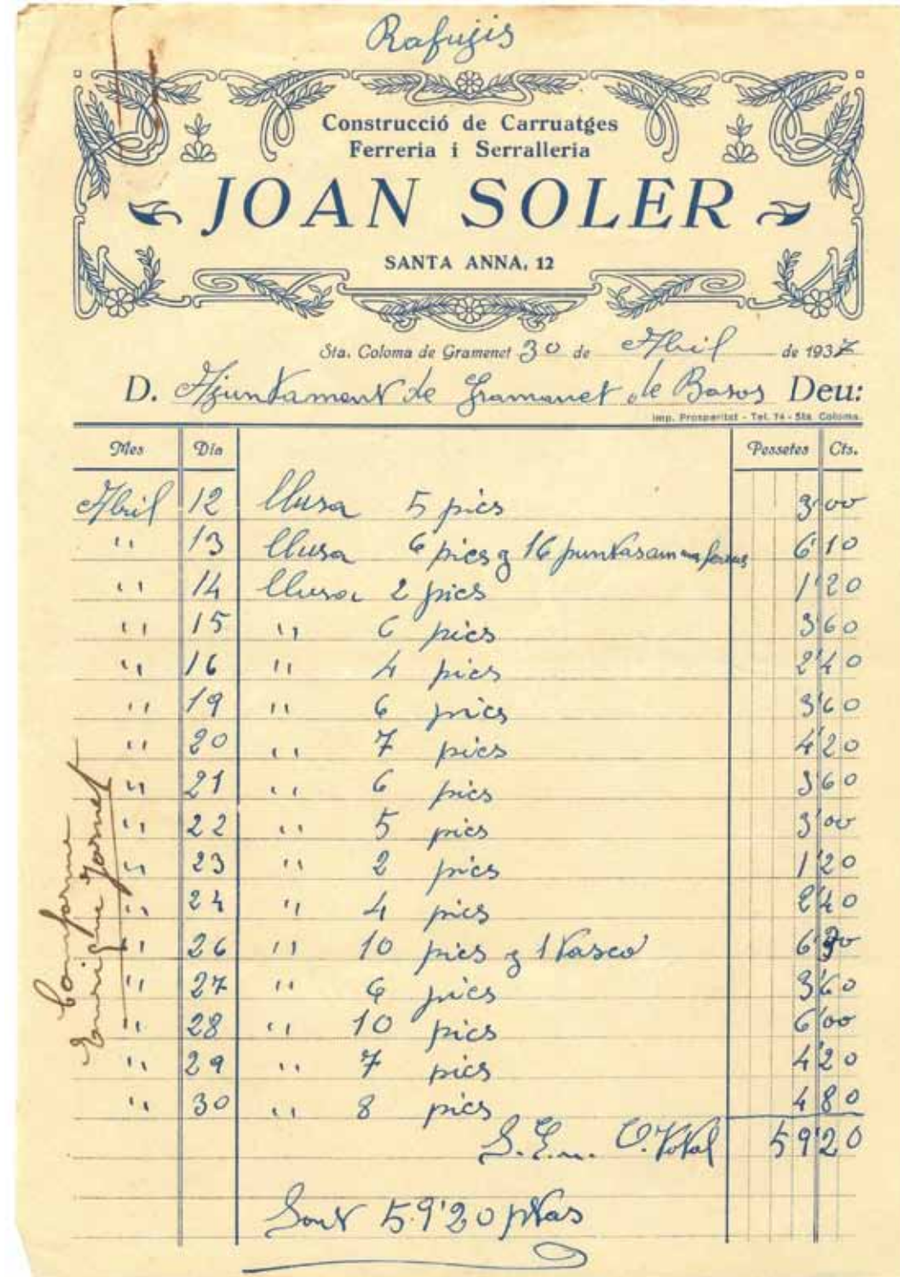

Refugis

Construcció de Carruatges
Ferreria i Serralleria

JOAN SOLER

SANTA ANNA, 12

Sta. Coloma de Gramenet 30 de Abril de 1937

D. Ajuntament de Gramanet de Besos Deu:

Imp. Prosperitat - Tel. 74 - Sta. Coloma

Mes	Dia		Pessetes	Cts.
Abril	12	llusa 5 pics	3	00
"	13	llusa 6 pics y 16 puntasamanos	6	10
"	14	llusa 2 pics	1	20
"	15	" 6 pics	3	60
"	16	" 4 pics	2	40
"	19	" 6 pics	3	60
"	20	" 7 pics	4	20
"	21	" 6 pics	3	60
"	22	" 5 pics	3	00
"	23	" 2 pics	1	20
"	24	" 4 pics	2	40
"	26	" 10 pics y 1 Vasco	6	90
"	27	" 6 pics	3	60
"	28	" 10 pics	6	00
"	29	" 7 pics	4	20
"	30	" 8 pics	4	80
		S. E. u. O. Total	59	20

Conforme Garrigue Forné

Sont 59'20 ptas

Document 59. Factura adreçada al Departament Refugis de l'Ajuntament de Gramenet del Besòs, pels treballs de reparació de pics l'abril de 1937. (AHSCG, Caixa 300).

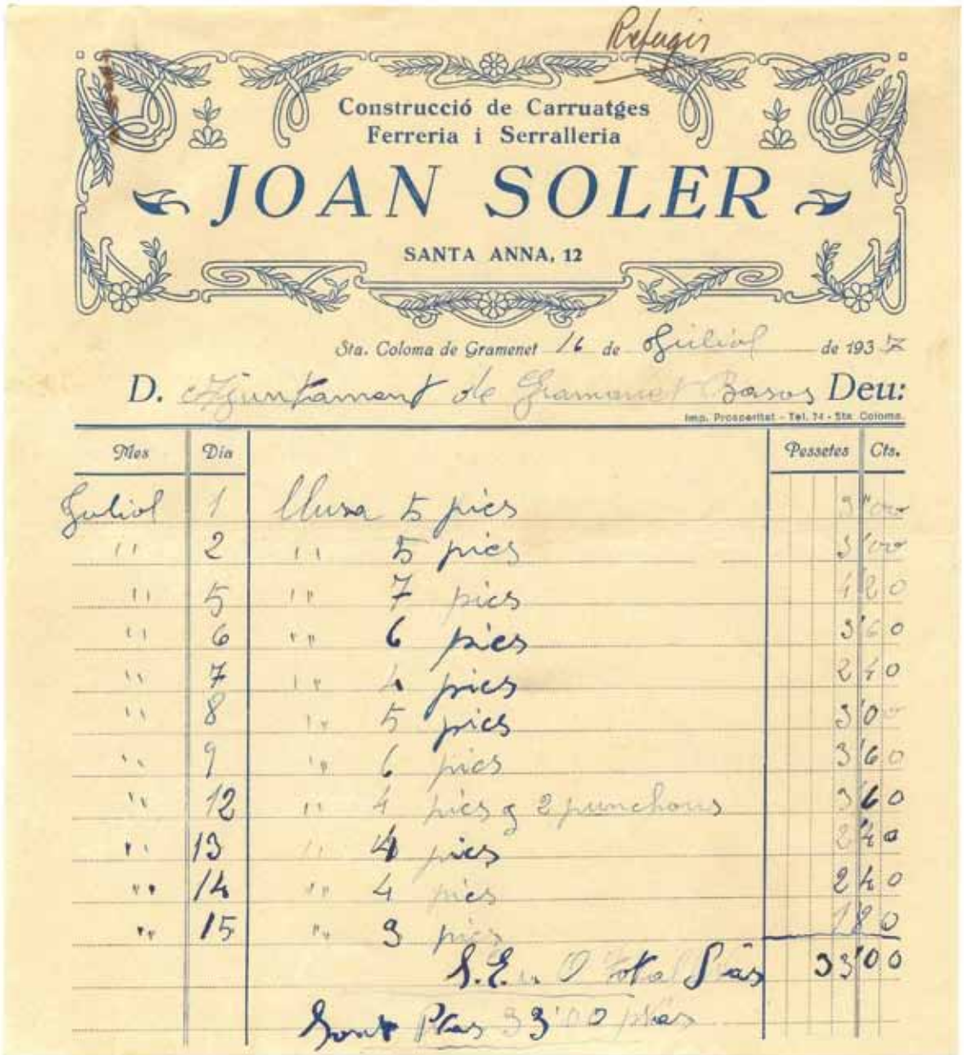

Refugis

Construcció de Carruatges
Ferreria i Serralleria

JOAN SOLER

SANTA ANNA, 12

Sta. Coloma de Gramenet 16 de Juliol de 1937

D. Ajuntament de Gramenet Besòs Deu:

Imp. Prosperitat - Tel. 74 - Sta. Coloma.

Mes	Dia		Pessetes	Cts.
Juliol	1	llusa 5 pics	3	00
"	2	" 5 pics	3	00
"	5	" 7 pics	1	80
"	6	" 6 pics	3	60
"	7	" 4 pics	2	40
"	8	" 5 pics	3	00
"	9	" 6 pics	3	60
"	12	" 4 pics y 2 punchons	3	60
"	13	" 4 pics	2	40
"	14	" 4 pics	2	40
"	15	" 3 pics	1	80
		S.E.u.O. Total Ptas	33	00
		Sonta Ptas 33'00 ptas		

Document 60. Factura adreçada al Departament Refugis de l'Ajuntament de Gramenet del Besòs, pels treballs de reparació de pics el juliol de 1937. (AHSCG, Caixa 300).

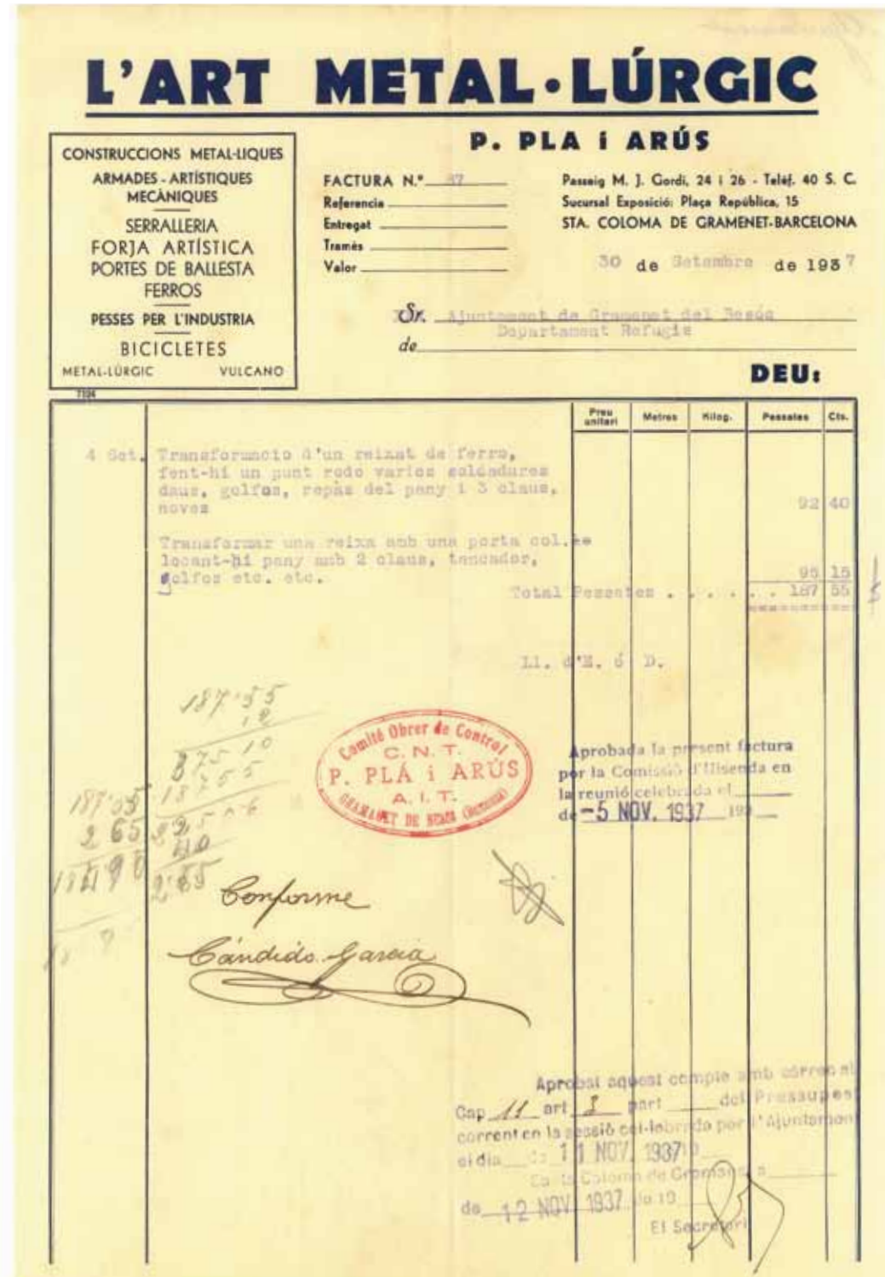

L'ART METAL·LÚRGIC

P. PLA i ARÚS

CONSTRUCCIONS METAL·LIQUES
ARMADES - ARTÍSTIQUES
MECÀNIQUES
SERRALLERIA
FORJA ARTÍSTICA
PORTES DE BALLESTA
FERROS
PESSES PER L'INDUSTRIA
BICICLETES
METAL-LÚRGIC VULCANO

FACTURA N.º 37
Referencia
Entregat
Tramés
Valor

Passeig M. J. Gordi, 24 i 26 - Teléf. 40 S. C.
Sucursal Exposició: Plaça República, 15
STA. COLOMA DE GRAMENET-BARCELONA

30 de Setembre de 1937

Sr. Ajuntament de Gramenet del Besòs
Departament Refugis
de

DEU:

		Preu unitari	Metres	Kilog.	Pessetes	Cts.
4 Set.	Transformació d'un reixat de ferro, font-hi un punt rodó varios soldadures daus, golfos, repàs del pany i 3 claus, noves				92	40
	Transformar una reixa amb una porta col·locant-hi pany amb 2 claus, tancador, golfos etc. etc.				95	15
	Total Pessetes				187	55

Ll. d'E. ó D.

187'55
12
875 10
1875 5
187'55
2'65
595 6
40
1191 8
2'65

Conforme
Cándido García

Comité Obrer de Control
C. N. T.
P. PLÁ i ARÚS
A. I. T.
GRAMENET DE BESÒS (Barcelona)

Aprobada la present factura per la Comissió d'Hisenda en la reunió celebrada el
de -5 NOV. 1937 19

Aprobat aquest compte amb càrrec al Cap 11 art 3 part del Pressupost corrent en la sessió celebrada per l'Ajuntament el dia 11 NOV. 1937
Ca la Coloma de Gramenet
de 12 NOV. 1937 de 19
El Secretari

Document 61. Factura adreçada al Departament Refugis de l'Ajuntament de Gramenet del Besòs. (AHSCG, Caixa 294, Lliuraments i càrrecs novembre 1937).

He rebut per 4 pils planes "Clat" a 16-
6 4.- B.T.

Rebut

Pelayo 28 Cuita: 8/11/1938

64
25
99

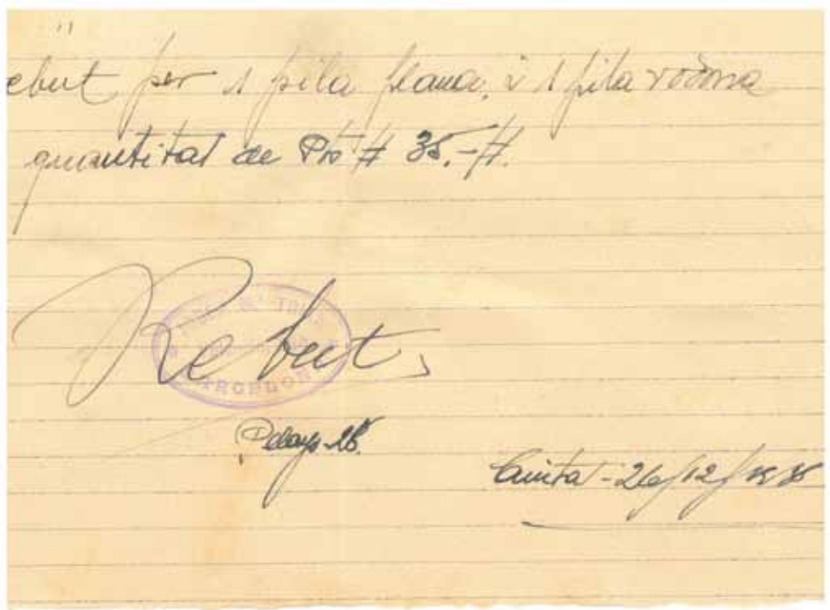
ebut per 1 pila plana, i 1 pila rodona
quantitat de Pts # 35.-#.

Rebut,

Pelayo 18 Cuita - 26/12/1938

Document 62. Rebuts de compra de piles planes i rodones per part de l'Ajuntament de Gramenet del Besòs. (AHSCG, Caixa 306, Lliuraments i càrrecs desembre 1938).

Com a complement de l'ofici número 371 de data 23 del corrent mes, em plau notificar-vos que aquesta Alcaldia està d'acord en que sigui facturada per compte d'aquesteAjuntament, la quantitat assenyalada pel servei tècnic de cent quilovats de fluid elèctric consumit en la construcció de diferents refugis d'aquesta localitat per al cas de bombardeigs aeris.

Visqueu molts anys.

Gramenet del Besòs a 27 d'Abril del 1937.

L'Alcalde,

Serveis Elèctris Unificats de Catalunya.

Document 63. Ofici d'alcaldia perquè es facturi a l'Ajuntament l'electricitat consumida en la construcció dels refugis. (AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Oficis alcaldia).

ALMACENES ALEMANES

MEMORANDUM

Barcelona 8 de Agosto de 1937

Géneros adquiridos por D. Ajuntament de Granollers del Besòs calle núm. piso

Mod. 47

Serie y núm. del talón de venta	CONCEPTOS	Precio	PESETAS	PESETAS
	5 Lamparillas	6		30.-

COBRADO

Aprobada la present factura por la Comissió d'Hisenda en la reunió celebrada el de 24 AGO. 1937 193

AJUNTAMENT DE GRANOLLERS DEL BESÒS · COMISSIÓ D'HISENDA ·

Document 64. Factura de «lamparillas» comprades per l'Ajuntament i destinades als refugis. (AHSCG, Caixa 286, Lliuraments i càrrecs, agost 1937).

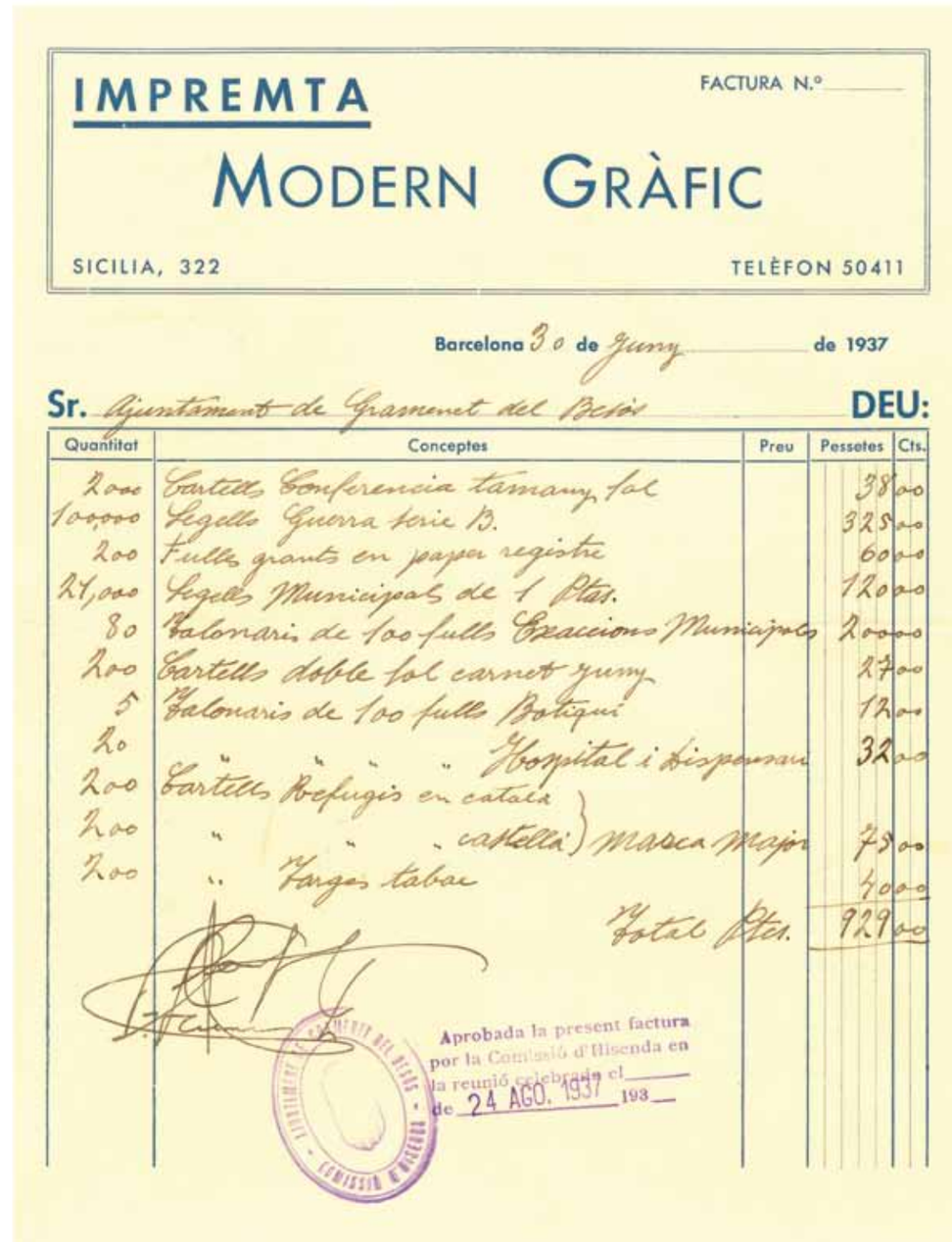

IMPREMTA MODERN GRÀFIC

FACTURA N.º

SICILIA, 322 TELÈFON 50411

Barcelona 30 de Juny de 1937

Sr. Ajuntament de Granollers del Besòs DEU:

Quantitat	Conceptes	Preu	Pessetes	Cts.
2000	Cartells Conferencia tamany fol		38	00
100,000	Segells Guerra serie B.		325	00
200	Fulls grants en paper registre		60	00
27,000	Segells Municipals de 1 Ptas.		120	00
80	Calonaris de 100 fulls Exaccions Municipals		200	00
200	Cartells doble fol carnet Juny		27	00
5	Calonaris de 100 fulls Botiqui		12	00
20	" " " Hospital i Dispensari		32	00
200	Cartells Refugis en català			
200	" " " castellà } marca major		75	00
200	" Fargas tabac		40	00
	Total Ptes.		929	00

Aprobada la present factura por la Comissió d'Hisenda en la reunió celebrada el de 24 AGO. 1937 193

AJUNTAMENT DE GRANOLLERS DEL BESÒS · COMISSIÓ D'HISENDA ·

Document 65. Factura per la impressió, entre d'altres, de 200 cartells «Refugis» en català i 200 en castellà. (AHSCG, Caixa 286, Lliuraments i càrrecs, agost i setembre 1937).

AJUNTAMENT DE GRAMENET DEL BESÒS

EXERCICI DEL 1937

Setmana del 15 **d** Febrero **al** 20 **d** Febrero.

RELACIÓ dels jornals dels operaris, carros i atzembles que s'han esmerçat en els dies de la susdita setmana en les obres públiques municipals de Desmontes de Carretera Mollinet - Pensamont - Canaletes - Vallcarca - Refugis

Núm. d'ordre.	NOMS	DIES: Dilluns	Dimarts	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissapte	Diumenge	Total de jornals: Peu	Carro	Atzembles	Preu per dia: Pts.	Cts.	IMPORT: Pessetes	Cts.
	Sencoma 8 Mamina 24														
x	Glez Dir Gabriel													80	
	R. Mollinet								horas.						
x 1	Antonio Martinez	x	x	x	x	x					40			81	40
x 2	Luis Perez Martinez	x	x	x	x	x					40			60	
x 3	Francisco Villora Navarrete	x	x	x	x	x					40			60	
x 4	Francisco Martinez Lastra	x	x	x	x	x					40			60	
x 5	Diego Perez Martinez	x	x	x	x	x					40			60	
x 6	Ramon Canalejo Villa	x	x	x	x	x					40			60	
x 7	Juan Gonzalez Santisteban	x	x	x	x	x					40			60	
x 8	Jose Moreno Alcalde	x	x	x	x	x					40			60	
x 9	Salvador Montiel Perez	x	x	x	x	x					40			60	
x 10	Jose Bonet Cuadra	x	x	x	x	x					40			60	
x 11	Antonio Jiménez Perez	x	0	x	x	x					32			48	
x 12	Miguel Sore Salaguer	x	x	x	x	x					40			60	
x 13	Manuel Perez Alvarez	x	x	x	x	x					40			60	
x 14	Isidro Sanchez Asunción	x	x	x	x	x					40			60	
x 15	Martin Sanz Lopez	x	x	x	x	x					40			60	
x 16	Ant.º Santa Florentina	x	x	x	x	x					40			60	
x 17	Andres Salmeron Serisa	0	x	x	x	x					32			48	
x 18	Luis Torres Morrilla													20	
	Remolins														
x 19	Cristobal Reyes	x	x	x	x	x					40			81	40
x 20	Salvador Jaen Sanchez	x	x	x	x	x					40			60	
														1205	80
														1255	70

Document 66. Lliuraments d'obres públiques de la setmana del 15 al 20 de febrer de 1937. (AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs febrer 1937).

AJUNTAMENT DE GRAMENET DEL BESÒS

EXERCICI DEL 1937

Setmana del 15 **d** Març **al** 21 **d** Març

RELACIÓ dels jornals dels operaris, carros i atzembles que s'han esmerçat en els dies de la susdita setmana en les obres públiques municipals de Brigada

Núm. d'ordre.	NOMS	DIES: Dilluns	Dimarts	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissapte	Diumenge	Total de jornals: Peu	Carro	Atzembles	Preu per dia: Pts.	Cts.	IMPORT: Pessetes	Cts.	
	Refugi Mollinet															
x 1	Antonio Martinez - Paleta	1	1	1	1	1								81	40	x
x 2	Inocencio Garcia - Peó	1	1	1	1	1								60	"	x
	Col·legi Carretera															
x 3	Josep Planch - Maquinista	1	1	1	1	1								60	-	x
4	Marian Martinez - Vigilant	1	1											20	-	x
	Fusteria															
x 5	Josep Bermeso - Fuster	1	1	1	1	1								80	"	x
x 6	Fernando Martinez id.	1	1	1	1	1								80	"	x
x 7	Josep Llopis Aprenent	1	1	1	1	1								20	"	x
	Escrivador															
8	Manuel Garcia - Peó	1	1	1	1	1								60	"	x
x 9	Juan Ramirez - id.	1	1	1	1	1								60	"	x
x 10	Juan Bayà - id.	1	1	1	1	1								60	"	x
11	Rafael Tryo - Paleta	1	1	½										40	70	x
x 12	Esteban Pozer - id.	1	1	½										40	70	x
x 13	Ramon Barreras - id.	1	1	½										40	70	x
x 14	Frederic Tejagosa - id.			½	1	1								40	70	x
x 15	Denis Solano - id.			½	1	1								40	70	x
x 16	Vicenç Redon - id.			½	1	1								40	70	x
	Taller de Transport															
x 17	Josep Guillem - Mecanic	1	1	1	1	1								80	"	x
x 18	Manuel Alejandro - Xofer	1	1	1	1	1								80	-	x
x 19	Luis Torres - Aprenent	1	1	1	1	1								20	-	x
20	Enric Fornet	1	1	1	1	1								81	40	x
									Total Pessetes					1087	"	

Conforme
Enric Fornet

Pen-

Document 67. Lliuraments d'obres públiques de la setmana del 15 al 21 de març de 1937. (AHSCG, Caixa 287, Lliuraments i càrrecs març 1937).

Sou pregats de disposar sigui desconectada la línea que proveeix de llums els refugis pera cas de bombardeig construïts en aquesta localitat i situats en els següents llocs: Davant del "Molinet" en la carretera de Sant Adrià a La Roca; davant la "Torre dels lleons"; i en els carrers de Beethowen, Rellotge i Massanet, tota vegada que estàn ja construïts.

A la vegada sou pregats també de disposar es conecti la línea per a donar llum en els refugis en construcció situats en el carrer de Nuria, davant del número 27, i en el carrer de Balears, cantonada al de Valencia.

Visqueu molts anys.

Gramenet del Besòs a 23 d'Abril del 1937.

L'Alcalde,

Serveis Elèctrics Unificats de Catalunya.

Document 68. Ofici d'alcaldia per a la connexió i desconnexió del corrent elèctric en la construcció dels refugis. (AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Oficis alcaldia).

He rebut de l'Ajuntament de Gramenet del Besós, la quantitat de CINC PESSETES AMB SEIXANTA CENTIMS, en concepte de quatre bombilles amb destí al refugi del Molinet.

Gramenet del Besós, 15 de Febrer del 1937.

R e b u t

Ptes.-5'60-

11'40
5'60
17'00

Compañero Vicente Salud
Mira de pagar 4 bombillas a
Una barraca al compañero
Manuel Gonzalez que las puso
el para el refugio del Molinet
Enrique Jornet
16-2-37

Document 69. Rebut per la compra de bombetes destinades al refugi del Molinet. (AHSCG, Caixa 287, Lliuraments i càrrecs març 1937.).

Núm. d'ordre	NOMS	Dilluns	Dimars	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissapte	Diumenge	Total de jornals: Peo	Carro	Assenyalat	Preu per dia: Pts.	Cts.	IMPORT: Pesetes	Cts.
	Suma Anterior													1868	80
21	Juan Garcia Sanchez	X	X	X	X	X					40			60	
22	Ant.º Fernandez Contreras	X	X	X	X	X					40			60	
23	Ant.º Martin Fernandez	X	X	X	X	X					40			60	
24	Rafael Garcia Fuentes	X	X	X	X	X					40			60	
25	Jne Blanch Sabre	X	X	X	X	X					40			60	
	Osonelos. Carretera														
26	Jose Segui Rodriguez	X	X	X	X	X					40			81	40
27	Pere Nogué Pla	X	X	X	X	X					40			81	40
28	Manuel Real Busana	X	X	X	X	X					40			65	
29	Enrique Alerto	X	X	X	X	X					40			81	40
30	Placido Martinez	X	X	X	X	X					40			81	40
31	Agustin Ruiz Castelle	X	X	X	X	X					40			81	40
32	Fco Montlau Sorno	X	X	X	X	X					40			60	
33	Ant.º Montes Sanchez	X	X	X	X	X					40			60	
34	Manuel Garcia Afonso	X	X	X	X	X					40			60	
35	Juan Reina Nort.	X	X	X	X	X					40			60	
36	Sebastia Merlo Plana	X	X	X	X	X					40			60	
37	Miguel Santiago Gil	X	X	X	X	X					40			60	
38	Jose Molina Perras	X	X	X	X	X					40			60	
39	Vegetante						X	X			16			20	
	Refugio Mohnt Arrabal														
40	Antonio Correa Garcia	X	X	X	X	X					40			60	
41	Jaime Solé Andreu	X	X	X	X	X					40			60	
42	Jose Ruiz Hernandez	X	X	X	X	X					40			60	
	Pensament														
43	Jose Fuentes Benedicto	X	X	X	X	X					40			60	
44	Benjamin Hernandez	X	X	X	X	X					40			60	
45	Salvador Llorel Martin	X	X	X	X	X					40			60	
46	Sebastian Contreras Fernandez	X	X	X	X	X					40			60	

Núm. d'ordre	NOMS	Dilluns	Dimars	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissapte	Diumenge	Total de jornals: Peo	Carro	Assenyalat	Preu per dia: Pts.	Cts.	IMPORT: Pesetes	Cts.
	Suma Anterior													2890	80
	Wattown														
47	Jose Soler Vinaga	X	X	X	X	X					40			60	
48	Andres Herrera Martinez	X	X	X	X	X					40			60	
49	Antonio Bertano Garcia	X	X	X	X	X					40			60	
50	Miguel Segana Prats	X	X	X	X	X					40			60	
51	Pedro Ros Hernandez					X					8			12	
														3142	80
														3	142 80

Conforme
Enrique Fornet

3142'80
2480'-
6622'80

Document 70. Jornals de la brigada municipal al refugi del «arrabal», la setmana del 15 al 20 de febrer de 1937. (AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs febrer 1937).

Núm. d'ordre	NOMS	Dilluns	Dimarts	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissapte	Diumenge	Total de jornals: Peo	Carro	Ausencies	Preu per dia: Pts.	Cts.	IMPORT: Pesetes	Cts.	
	Suma Anterior													1225	80	
19	Pedro Pedragosa Pelot	x	x	x	x	x				40				50		+
20	Salvador Ivares Amat			x	x	x				24				36		+
	Almacen															
	Fragua															
21	Jose Manyach Serra	x	x	x	x	x				40				50		+
22	Alfonso Magui Mate									40				10		+
	Refugios Plaza															
23	Gabriel Fernandez	x	x	x	x	x				40				81	40	+
24	Vicente Reixa Reixa	x	x	x	x	x				40				81	40	+
25	Ant.º Sanchez Alacer	x	x	x	x	x				40				60		+
26	Joaquin Reixa Verd	x	x	x	x	x				40				60		+
27	Salvador Clavet Anfolsi	x	x	x	x	x				40				60		+
28	Daniel Pere Amat	x	x	x	x	x				40				60		+
29	Juan Pallá Botella	x	x	x	x	x				40				60		+
30	Pedro Casamitjana Rara	x	x	x	x	x				40				60		+
	Hospital															
31	Sebastian Lopez Ferra	x	x	x	x	x				40				81	40	+
32	Jose Lopez Villalba	x	x	x	x	x				40				60		+
	Refugios Pensamiento															
33	Jose Fuentes Benedicto	x	x	x	x	x				40				60		+
34	Andres Moreno	x	x	x	x	x				40				60		+
	Arrabal															
35	Sebastian Cantera, F.º	x	x	x	x	x				40				60		+
36	Ant.º Fernandez Cantera	x	x	x	x	x				40				60		+
37	Luis Torres Marcilla													30		+
														2216		
														2216	–	

Núm. d'ordre	NOMS	Dilluns	Dimarts	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissapte	Diumenge	Total de jornals: Peo	Carro	Ausencies	Preu per dia: Pts.	Cts.	IMPORT: Pesetes	Cts.	
	Suma Anterior													2216		
	Molinet															
38	Ant.º Martinez	x	x	x	x	x				40				81	40	+
39	Ant.º Fernandez Perez	x	x	x	x	x				40				60		+
40	Ant.º Paredes Garcia	x	x	x	x	x				40				60		+
	Carpinteria															
41	Jose Bonnesa Cancelas	x	x	x	x	x				40				80		+
42	Agustin Balta Cruz	x	x	x	x	x				40				80		+
43	Cesareo Rief Pedrola	x	x	x	x	x				40				80		+
44	J.ºn Manuel Raeles	x	x	x	x	x				40				80		+
45	Fernando Martinez Paredes	x	x	x	x	x				40				80		+
46	Miguel Colat Fontanera	x	x	x	x	x								20		+
47	Feo Martinez Estebe.	x	x	x	x	x								20		+
														2957	40	
														2957	40	

Conforme
El Conseller del Arrabal

El Secretari

Document 71. Jornals de la brigada municipal al refugi del «arrabal», la setmana de l'1 al 6 de març de 1937. (AHSCG, Caixa 287, Lliuraments i càrrecs març 1937).

Dictamen de la Comissió de Foment

La Comissió de Foment que sotasigna, tenint en compte la poca espessor de terres existent al damunt d'una de les dues entrades que miren a la Carretera, del refugi construit a la Plaça de la República, i considerant que això pot ésser un perill pel públic que hi acudeix els dies de bombardeig, té a bé proposar a l'Ajuntament es digni acordar que les terres que es treuen de dit refugi es tirin al damunt de l'entrada de referència, per tal que la mateixa ofereixi més condicions de seguretat.

L'Ajuntament, no obstant, amb millor criteri, acordarà el que cregui pertinent.

Gramenet del Besòs, 13 de desembre del 1937.

Document 72. Dictamen de la Comissió de Foment sobre el refugi de la plaça de la República. (AHSCG, Caixa 281, Instàncies i certificats, 1936-1938, Dictàmens, núm. 281/3, 1937).

SINDICATO INDUSTRIA DE LA EDIFICACION, MADERA Y DECORACION

De Barcelona y su radio — Barriada de Gramenet del Besós

N. C. T. — Avenida de Durruti — Teléfono núm. 49 — I. A. T.

Gramenet del Besós 31 de Diciembre de 1937

FAC/. 531 — AYUNTAMIENTO DE GRAMENET DEL BESOS — DEBE:

MES	DIA	Facturas de los materiales que se han servido a este Ayuntamiento durante el mes de Diciembre.	PRECIO	PESETAS	CTS.
Dic.	4	15 sacos de cemento Rapido, (Refugio Pl.)	4,80	72	00
	8	10 sacos de cemento Lento, " Hosp)	5,75	57	50
		5 sacos de cemento Rapido, " "	4,80	24	00
	13	10 sacos de cemento Lento, (Colegio Otrra)	5,75	57	50
		10 saco de Cal, " "	4,80	48	00
		10 sacos de cemento Rapido, " "	4,80	48	00
	14	10 sacos de cemento Rapido, (Refugio Hosp)	4,80	48	00
	15	5 sacos de cemento Lento, " "	5,75	28	75
	20	10 sacos de Cal. (Colegio Otrra	4,80	48	00
	21	15 sacos de cemento Rapido, " "	4,80	72	00
	27	10 sacos de Cal, " "	4,80	48	00
		3 sacos de cemento Asland, " "	11,00	33	00
	30	10 sacos de cemento Asland, " "	11,00	110	00
		2 sacos de cemento Rapido, " "	4,80	9	60
		Total Ptas.....		704	35

Conforme

Aprobat aquest compte amb càrrec al Capítol 11 art. 5 part III del Pressupost corrent en la sessió celebrada per l'Ajuntament el dia 20 de ENE. 1938 de 19

Santa Coloma de Gramenet a de 26 ENE. 1938 de 19

El Secretari

LA COMISION TECNICA

Document 73. Factura adreçada a l'Ajuntament en la qual figuren sacs de ciment destinats al refugi de la Plaça. (AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs gener 1938).

Jornal ____ Días ____ Póliza n.º ____

PARTE DE ACCIDENTE

Será devuelto el parte de no estar contestadas todas las preguntas

Nombre del accidentado	Apellido paterno	Apellido materno
Antoni	Fernández	Contreras

Domicilio Pitiusa n.º 10 piso ____

Profesión peó

Lugar de su nacimiento Albolea Provincia Almeria

Edad 25 años. Estado Soltar con ____ hijos de ____ años.

Nombre de los padres Antoni i Eugenia

Lugar en que ocurrió el accidente en el refugi de la Pl. República

Fecha del mismo: Día 9 de Abril de 193 9 a las 5 de la tarda

Accidente que ha sufrido distensió articular del peu esquerra (lligament intern)

Causa del accidente transportan terres amb carretilla

Salario que ganaba el obrero 14'- ptas. diarias

Fecha en que deja de trabajar: Día 12 de Abril de 193 9 a las 8 horas.

Médico que le ha practicado la primera cura: D. Joan Vilasses Segalés
Domicilio del mismo Pig. M. J. Gordi, 6

Lugar donde ha sido trasladado el lesionado ____

Testigos presenciales del accidente: Company de treball

Horas de trabajo diarias 8 hores

Observaciones: ____

Revisado este parte en la sección de C. L. por,

Document 74. Comunicat d'accident laboral d'Antoni Fernández. (AHSCG, Caixa 249).

Jornal ____ Días ____ Póliza n.º ____

PARTE DE ACCIDENTE

Será devuelto el parte de no estar contestadas todas las preguntas

Nombre del accidentado	Apellido paterno	Apellido materno
Sebastià	Contrera	Fernandez

Domicilio Mas Mari n.º 125 piso ____

Profesión peó

Lugar de su nacimiento La Unión Provincia Murcia

Edad 55 años. Estado Casat con 4 hijos de ____ años.

Nombre de los padres Sebastià i Maria

Lugar en que ocurrió el accidente en el refugi del carrer Muria

Fecha del mismo: Día 1 de Juliol de 193 7 a las 5 de la tarda

Accidente que ha sufrido con estrany en el ull i contusió palpebral.

Causa del accidente picant amb una pedra

Salario que ganaba el obrero 14'- ptas. diarias

Fecha en que deja de trabajar: Día 2 de Juliol de 193 7 a las 8 horas.

Médico que le ha practicado la primera cura: D. Joan Vilaseca Segalés
Domicilio del mismo Pig. M. J. Gordi, 6

Lugar donde ha sido trasladado el lesionado ____

Testigos presenciales del accidente: Companys de treball

Horas de trabajo diarias 8 hores

Observaciones: ____

Revisado este parte en la sección de C. L. por,

Document 75. Comunicat d'accident laboral de Sebastià Contrera. (AHSCG, Caixa 249).

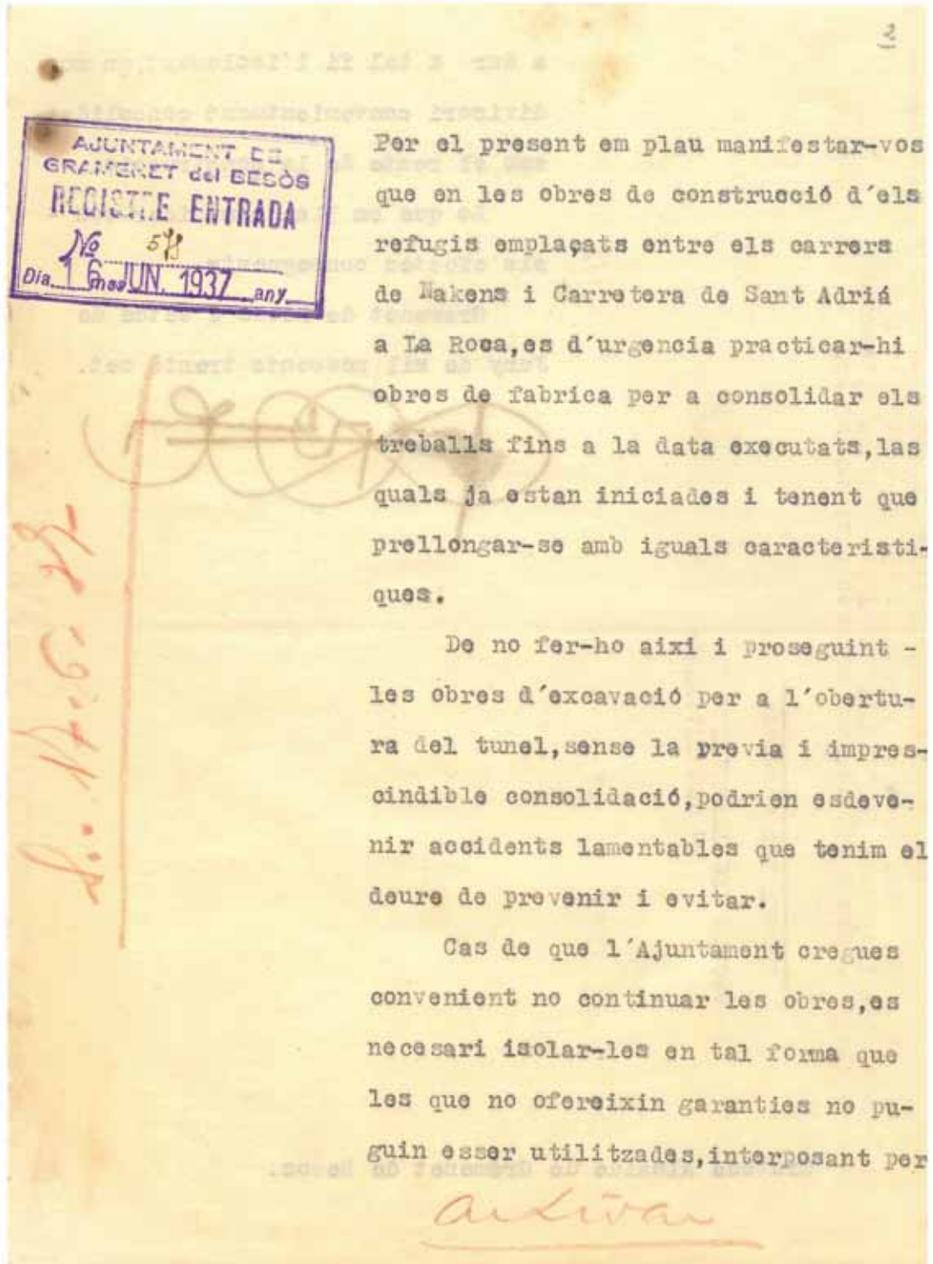

AJUNTAMENT DE GRAMENET del BESÒS
REGISTRE ENTRADA
Nº 578
Dia 16 Mes JUN. 1937 any

Per el present em plau manifestar-vos que en les obres de construcció d'els refugis emplaçats entre els carrers de Nakens i Carretera de Sant Adrià a La Roca, es d'urgencia practicar-hi obres de fabrica per a consolidar els treballs fins a la data executats, las quals ja estan iniciades i tenent que prellongar-se amb iguals caracteristiques.

De no fer-ho aixi i proseguint les obres d'excavació per a l'obertura del tunel, sense la previa i imprescindible consolidació, podrien esdevenir accidents lamentables que tenim el deure de prevenir i evitar.

Cas de que l'Ajuntament cregues convenient no continuar les obres, es necesari isolar-les en tal forma que les que no ofereixin garanties no puguin esser utilitzades, interposant per a dur a tal fi l'isolament, un muro divisori convenientment consolidat amb el reste de la construcció.

Lo que em plau comunicar-vos als efectes conseguents.

Gramenet de Besos a setze de Juny de mil noucents trenta set.

Ciutada Alcalde de Gramenet de Besos.

Document 76 (1/2 pàgines). Comunicat signat per l'arquitecte municipal i adreçat a l'Ajuntament, en què informa de com es troben les obres de construcció dels refugis del carrer de Nakens i de la carretera de Sant Adrià a la Roca. (AHSCG, Caixa 289, Lligall 87, 16/06/1937).

Document 76 (2/2 pàgines).

AJUNTAMENT DE GRAMENET DEL BESÒS

EXERCICI DEL 1937

Setmana del 8 de febrero **al** 13 del mismo

RELACIÓ dels jornals dels operaris, carros i atzembles que s'han esmerçat en els dies de la susdita setmana en les obres públiques municipals de _____

Núm. d'ordre.	NOMS	DIES: Dilluns	Dimars	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissapte	Diumenge	Total de jornals: Peo	Carro	Atzembles	Preu per dia: Pts.	Cts.	IMPORT: Pessetes	Cts.
	Refugios - Carretera														
✗	Diego Berruezo Clemente 1.er	X	X	X	X	X								72	
✗ 1	Gabriel Hernandez Garcia Pta	X	X	X	X	X								81	40
✗ 2	Vicente Redón Redón "	X	X	X	X	X								81	40
✗ 3	Juan Payá Botella "	X	X	X	X	X								81	40
✗ 4	José Fort Besora Peón	X	X	X	X	X								60	
✗ 5	Rosendo Saura Calcaño "	X	X	X	X	X								60	
✗ 6	Alfonso Eudela Martinez "	X	X	X	X	X								60	
✗ 7	José Plaza Saez "	X	X	X	X	X								60	
✗ 8	José Ros Pujol "	X	X	X	X	X								60	
✗ 9	Joaquin Las Urrea "	X	X	X	X	X								60	
✗ 10	Juan Santiago Castro "	X	X	X	X	X								60	
✗ 11	Ant.o Sanchez Alarcón "	X	X	X	X	X								60	
✗ 12	Ginés Asturiano Serrano "	X	X	X	X	X								60	
✗ 13	Juan Ramirez Cabrera "	X	X	X	X	X								60	
✗ 14	Santiago Revete Garcia "	X	X	X	X	X								60	
✗ 15	Feliciano Vila Vergés "	X	X	O	O	X								36	
✗ 16	Miguel Segarra Rian "	X	X	X	X	X								60	
✗ 17	Fran.co Vila Ruiz "	X	O	O	O	O								12	
✗ 18	Joaquin Redón Nebot "	X	X	X	X	X								60	
✗ 19	Pedro Polo Martinez "	X	X	X	X	X								60	
✗ 20	Juan Gorreta Fernandez "	X	X	X	X	X								60	
✗ 21	Juan Serna Bastida "	X	X	X	X	X								50	
✗ 22	Ramón Carrillo Encina "	X	X	X	X	X								60	
														1384	20

Document 77. Lliuraments d'obres públiques de la setmana del 8 al 13 de febrer de 1937. (AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i Càrrecs febrer 1937).

AJUNTAMENT DE GRAMENET DEL BESÒS

EXERCICI DEL 1937

Setmana del 15 de febrero **al** 20 del mismo

RELACIÓ dels jornals dels operaris, carros i atzembles que s'han esmerçat en els dies de la susdita setmana en les obres públiques municipals de _____

Núm. d'ordre.	NOMS	DIES: Dilluns	Dimars	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissapte	Diumenge	Total de jornals: Peo	Carro	Atzembles	Preu per dia: Pts.	Cts.	IMPORT: Pessetes	Cts.
1	Refugios - carretera														
✗	Diego Berruezo Clemente 1.er	X	X	X	X	X					40			72	
✗ 1	Gabriel Hernandez Garcia - Pta	X	X	X	X	X					40			81	40
✗ 2	Esteban Garcia Victoria "	X	X	X	X	X					40			81	40
✗ 3	Felix Martinez Martinez 1/2 ofic.l	X	X	X	X	X					40			65	
✗ 4	Constantino Redón Jserte - Peón	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 5	Juan Villanueva Salvador "	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 6	Pedro Casanitjana Riera "	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 7	Andrés Reverte Garcia "	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 8	Ant.o Morago Alvarez "	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 9	José Collado Garrido "	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 10	Bernardino Belmonte Sanchez "	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 11	Angel Velazquez Cortada "	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 12	Joaquin Payá Gavá "	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 13	Juan Gorreta Gorreta "	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 14	Juan Flores Galindo "	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 15	Juan Sanchez Gonzalez "	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 16	Cesifón Huesco Galiano "	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 17	José Bosch Casanova "	X	O	O	O	O					8			12	
✗ 18	Santiago Morales Cornejo "	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 19	Juan Martinez Miñarro "	X	O	O	O	O					8			12	
✗ 20	Ant.o Saez Hernandez "	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 21	Dalmiro Martinez Soria "	X	O	O	O	O					8			12	
✗ 22	José Lopez Vilches "	X	X	X	X	X					40			60	
✗ 23	Agustin Martin Lizondo "	X	X	X	X	X					40			60	
														1355	80

Document 78. Lliuraments d'obres públiques de la setmana del 15 al 20 de febrer del 1937. (AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i Càrrecs febrer 1937).

Jornal _____ Días _____ Póliza n.º _____

PARTE DE ACCIDENTE

Será devuelto el parte de no estar contestadas todas las preguntas

Nombre del accidentado	Apellido paterno	Apellido materno
Antoni	Saez	Hernández

Domicilio Prosperitat n.º 107 piso baixos

Profesión peó

Lugar de su nacimiento Mazarrón Provincia Múrcia

Edad 58 años. Estado Casat con ____ hijos de ____ años.

Nombre de los padres Ginés i Maria

Lugar en que ocurrió el accidente en el refugis de la Carretera

Fecha del mismo. Día 19 de Febrer de 193 7 a las 2 de la tarda

Accidente que ha sufrido esqueix musculer muscle esquerra.

Causa del accidente transportan terres amb un carretó

Salario que ganaba el obrero 12'" ptas diarias

Fecha en que deja de trabajar. Día 19 de Febrer de 193 7 a las 15 horas

Médico que le ha practicado la primera cura: D. Joan Vilaseca Segalés
Domicilio del mismo Pig. M. J. Gordi, 6

Lugar donde ha sido trasladado el lesionado

Testigos presenciales del accidente: Companys de treballe

Horas de trabajo diarias 8 hores

Observaciones:

Revisado este parte en la sección de C. L. por,

Document 79. Comunicat d'accident d'Antoni Sáez Hernández (AHSCG, Caixa 249).

AJUNTAMENT DE GRAMENET del BESÒS
REGISTRE SORTIDA
Nº 571
Dia ..... mes ..... any .....

Aquesta Alcaldia es complau en posar en vostre coneixement, que practicada una inspecció per l'Arquitecte Municipal d'aquesta localitat en una casa situada en l'Avinguda de la República, números 88 i 90 (kilòmetre 2 de la Carretera del Pla de Besòs a La Roca), ha donat per resultat que en la mateixa construeixen un refugi en forma de mina, en els soterranis de la dita casa, vers a sota la carretera citada.

El que se us comunica als efectes de que, a part de les disposicions que puguí pendre aquesta Alcaldia, procediu en la forma que estimeu pertinent.

Visqueu molts anys.

Gramenet del Besòs a 12 de Juliol del 1937.

L'Alcalde,

Sr. Conseller d'Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya.

Document 80. Comunicat de l'Ajuntament al Conseller d'Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya exposant la situació del refugi. (AHSCG, Caixa 290, Lligall 86, Oficis alcaldia abril-juliol 1937, 12/07/1937).

AJUNTAMENT DE GRAMENET DEL BESÒS

EXERCICI DEL 193 7

Setmana del 6 d Desembre al 11 d Desembre

RELACIÓ dels jornals dels operaris, carros i atzembles que s'han esmerçat en els dies de la susdita setmana en les obres públiques municipals de Vorvies

Núm. d'ordre.	NOMS Semana 50.	Dilluns	Dimars	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissapte	Diumenge	Total de jornals Peo	Carro	Atzembles	Preu per dia Pts.	Cts.	IMPORT Pessetes	Cts.
											Afora				
	Refugis del Hospital														
1	Sebastian Segui Serra	x	x	x	x	x			Pelota			110	✓	93	50
2	Jaime Selvano Canosa	x	x	x	x	x			"			110	✓	93	50
3	Carlos Vinuesa Santaflauta	x	x	x	x	x			Peo			110	✓	90	-
4	Alfredo Molina Ortiz	x	x	x	x	x			"			110	✓	90	-
5	Olaz Diez Gabriel								Oficinas				✓	92	-
6	Luis Torres Marcilla								"				✓	42	-
	Gonage														
7	Alberto Vidal								Lecionario			Vacanci	✓	102	
	Escolas														
8	Mariano Fernandez	x	x	x	x	x						Vilarde	✓	35	
												Importe Pelotas		638	30
	autorizado L'Alcalde. E. Batlle														

Document 81. Lliuraments d'obres públiques de la setmana del 6 al 11 de desembre de 1937. (AHSCG, Caixa 219, Lliuraments 1937).

AJUNTAMENT DE GRAMENET DEL BESÒS

EXERCICI DEL 193 7

Setmana del 20 d Desembre al 25 d Desembre

RELACIÓ dels jornals dels operaris, carros i atzembles que s'han esmerçat en els dies de la susdita setmana en les obres públiques municipals de

Núm. d'ordre.	NOMS Semana 52.	Dilluns	Dimars	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissapte	Diumenge	Total de jornals Peo	Carro	Atzembles	Preu per dia Pts.	Cts.	IMPORT Pessetes	Cts.
											Afora.				
	Refugis Hospital														
1	Sebastia Segui Serra Rebut. Sebastià Segui	x	x	x	x	x			Pelota			110		105	
2	Jaime Selvano Canosa Rebut. Jaime Selvano	x	x	x	x	x			"			110		105	
3	José Ros Blaya. Rebut. José Ros Blaya	x	x	x	x	x			Peo			110		100	
4	Juan Fernandez Andres Rebut. Juan Fernandez Oficinas Racionament i Estadística	x	x	x	x	x			-			110		100	
5	Olaz Diez Gabriel Rebut. Ebre										Oficinas			92.	
6	Luis Torres Marcilla Rebut.								-		Peo			42.	
														544	

Document 82. Lliuraments d'obres públiques de la setmana del 20 al 25 de desembre de 1937. (AHSCG, Caixa 219, Lliuraments 1937).

AJUNTAMENT DE GRAMENET DEL BESÒS

EXERCICI DEL 1938

Setmana del 17 d Febrer **al** 21 d Febrer

RELACIÓ dels jornals dels operaris, carros i atzembles que s'han esmerçat en els dies de la susdita setmana en les obres públiques municipals de Vorera

Núm. d'ordre.	NOMS Hermano S.	DIES Dilluns	Dimarts	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissabte	Diumenge	Total de jornals Peu	Carro	Atzembla	Preu per dia Pts.	Cts.	IMPORT Pessetes	Cts.
	Refugiat Hospital														
1.	Sebastià Segú Serra Rebut. Sebastià Segú	x	x	x	x	x			Paleta			16		105	
2.	Jaime Solano Canela Rebut. Jaime Solano	x	x	x	x	x			"			16		105	
3	José Montes Ortega Rebut. José Montes Ortega	x	x	x	x	x			Peó			16		100.	
4.	Carlos Tenorio Santa Marta Carlos Tenorio Rebut.	x	x	x	x	x			"			16		100	
	Germán														
5	Alberto Viró Rebut. Alberto Viró	x	x	x	x	x			Germán					102	
									Jornals setmana					512	

Document 83. Lliuraments d'obres públiques de la setmana del 17 al 21 de gener de 1938. (AHSCG, Caixa 298, Lliuraments i càrrecs gener 1938).

DICTAMEN DE LA COMISSIO DE FOMENT

La Comissió de Foment que sotasigna, vista la instància de diversos veïns dels carrers Amèrica i Ciutadella Alta demanant l'Ajut de l'Ajuntament per a la consolidació d'un refugi que han construit, i entenent que aquest assumpte correspon preferentment resoldre'l a la Comissió o Junta de Defensa Passiva, té a bé proposar a l'Ajuntament es serveixi acordar que la predita instància passi a aquesta darrera Comissió.

L'Ajuntament, no obstant, amb millor criteri, acordarà el que cregui pertinent.

Gramenet del Besòs, 6 de desembre del 1937.

DILIGENCIA

El present dictamen fou aprobat per l'Ajuntament en sessió celebrada el dia 9 de desembre de 1937.

Santa Coloma de Gramenet a 16 de desembre de 1937.

Document 84. Resposta de la Comissió de Foment als veïns del carrer d'Amèrica i de la Ciutadella Alta. (AHSCG, Caixa 281, Instàncies a l'Ajuntament 1938, núm. 281/10, 22/10/1937).

Núm. _____

AYUNTAMIENTO

DE

Santa Coloma de Gramanet

Año 194 1

Expediente relativo a los gastos ocasionados con motivo de la retirada de tierras de la via pùblica y procedentes del refugio de las calles Rambla de S. Sebastian, calle 27 de Enero y General Mola

Empieza el ____ de _____ de 194__

Termina el ____ de _____ de 194__

Consta de _____ folios

Imp. S. Roda Barer

Document 85. Expedient sobre el refugi de la rambla de Sant Sebastià, el carrer 27 de Enero i el carrer del General Mola. (AHSCG, Caixa 225, Instàncies sobre urbanisme, Foment, Instàncies i expedients, núm. 225/2).

AYUNTAMIENTO DE SANTA COLOMA DE GRAMANET

COMISION DE FOMENTO

Reparto formado entre los vecinos que constribuyeron a la construcción del refugio sito entre las calles 27 Enero, General Mola y Rambla S.Sebastián, de esta localidad, para sufragar los gastos ocasionados con motivo de la retirada de tierras de la via pública y procedentes del indicado refugio.

Nombre	Domicilio	A pagar Ptas.
1 - D. José Anadón	27 Enero	15'--
2 - D. Manuel Bedin	Rambla S.Sebastian	15'--
3 - D. Luis Bayá	id id	15'--
4 - D. Gregorio Beroy	Valldovina	15'--
5 - Dª R.Cañete Vda.Socorro	Rambla S.Sebastian	15'--
6 - D. Sebastian Casals	id id	15'--
7 - D. Juan Coll	id id	15'--
8 - D. Marcelino Esteve	27 Enero	15'--
9 - Dª Teresa Fita	27 Enero	15'--
10 - D. Pedro Folguera	Rambla S. Sebastian	15'--
11 - Lorenzo Fornells	General Mola	15'--
12 - D. Felipe Garreta	Juan Rafols	15'--
13 - D. Andrés Gaspar	General Mola	15'--
14 - D. Fernando Girbau	id id	15'--
15 - D. Andrés Guinart	Ciudadela Alta	15'--
16 - Dª Coloma Guinart	Rambla S. Sebastián	15'--
17 - D. Rafael Lopez	General Mola	15'--
18 - D. Adolfo Llopis	27 Enero	15'--
19 - D. José Matias	Sagarra	15'--
20 - Dª Francisca Oliver	27 Enero	15'--
21 - D. Juan Puigbó	General Mola	15'--
22 - D. José Ribó	Rambla S.Sebastián	15'--

Document 86 (1/4 pàgines). Llistat de l'expedient del refugi de la rambla de Sant Sebastià, el carrer 27 de Enero i el carrer del General Mola i nota de les despeses per la retirada de terres. (AHSCG, Caixa 225, Instàncies sobre urbanisme, Foment, Instàncies i expedients, núm. 225/2).

Nombre	Domicilio	a pagar Ptas.
	Suma anterior.....	330'--
23 - D. Francisco Roig	Rambla S. Sebastian	15'--
24 - Dª Magdalena Saladrigas	San Ignacio 2	15'--
25 - D. José Segú	27 Enero	15'--
26 - D. Isidro Suñé	General Mola	15'--
27 - D. Francisco Torelló	San Pedro 5	15'--
28 - D. Isidro Torrents	General Mola	15'--
29 - D. José Vergés	Rambla San Sebastian	15'--
30 - D. Anselmo Vila	Travesia Padró 4	15'--
31 - D. José Viñas	27 Enero	15'--
	Total Pesetas...	465'--

Importa el presente reparto las figuradas CUATROCIENTAS SESENTA Y CINCO PESETAS.

Santa Coloma de Gramanet, 2 de abril de 1.941

La Comisión de Fomento

Document 86 (2/4 pàgines).

Argumento del C. de F.

Comisión de Fomento.

Nota de gastos ocasionados en la limpieza de tierras procedentes del refugio de la Rambla S. Sebastián y calles 27 Enero y General Mola:

Por 15 jornales peón	— 14 pts.	210'- pts.
" 2 " carro	— 40 "	80'- "
" 3/2 " camión	— 230 "	175'- "
	Total —	465'- pts

Sta. Coloma de Gramanet, 2 de marzo 1.941.

La Comisión de Fomento.

Document 86 (3/4 pàgines).

AYUNTAMIENTO DE SANTA COLOMA DE GRAMANET

COMISION DE FOMENTO

Nota de los gastos ocasionados en la limpieza de tierras del refugio de las calles Rambla de san Sebastian, 27 de Enero y General Mola y que estaban depositadas en la Rambla de San Sebastian.:

Por	15	jornales de peon	14,- Ptas.	210.- Ptas.
"	2	" carro	40,- "	80,- "
"	3/4	" peon	230,- "	175,- "
			Total	465,- Ptas.

Santa Coloma de Gramanet, 28 de Marzo de 1941

La Comision de Fomento

Document 86 (4/4 pàgines).

8

JEFATURA DEL AIRE E. M. INFORMACION

RESUMEN DE INFORMACION SOBRE LA CIUDAD DE BARCELONA

Secreto

Indice de objetivos por su naturaleza.

Referencia al Plano

Coords.	Num.	
		Artillería
C-14	28	Batería del Astillero.
E-22	31	" " Cementerio.
E-25	32	" " Campo de la Beta.
D-8	33	Castillo de Montjuich:
		a).- 3 c. a.a.
		b).- 3 c. viejos.
		c).- 3 c. de Artillería ligera.
D-10	35	Batería de Buenavista.
D-9	35	" de Alvarez de Castro.
V-12	38	Tibidabo.
E-5	69	Zona artillada comprendida por el triángulo.- Pedralves.
T-4	73	Falda del monte de San Pedro Martir, artillada.
S-5	74	Fent del Llef.
X-9	96	Zona artillada de Vallvidrera.
S-3	168	Zona artillada con baterías de costa.- San Pedro Martir.
U-10	169	Batería de costa.- Tibidabo.
R-3	206	Batería.- Torre aguas Llobregat.
		Base hidros
B-9	1	Muelle del Morrot.

Document 87 (1/2 pàgines). Objectius militars de l'aviació franquista, informe realitzat per la Jefatura del Aire el dia 11 de juny de 1938, on figura la fàbrica Sanchís. (Archivo Històrico del Ejército del Aire, AHEA-A02094).

12

- 9 -

Coords.	Num.	
B-22	42	Catalana Gas y Electricidad.- Productos químicos.
E-18	46	Fundición Torras.- Planchas y bombas.
E-23	64	" Girona.- Material vario.
K-11	65	Cía.- Gramófonos.- Cartuchería.
H-03	67	Unión Española Colorantes y Explosivos (Pedro IV).- Material vario.
J-9	94	Aragón 53.- Cartuchería.
H-11	95	Villarroel 32.- Cartuchería.
G-18	102	"Hispano Olivetti".- Granadas.
J-29	105	"Polydor".- Armas y municiones.
H-23	109	Metalúrgica S. Martín.- Granadas.
N-9	111	Chamón y Triana.- Crtra. Sarriá.- Material vario.
L-17	117	"Industrias Forb".- Cartuchería.-
G-19	118	"Industrias metálicas".- Cartuchería.
H-5	119	"Industrias mecánicas".- Cartuchería.
F-20	120	"Metales Rivera".- Cartuchería.
J-11	125	"Leach y Alsina".- Cápsulas fusil.
L-19	129	"Orphee Sincronic".- Cápsulas fusil.
L-13	130	"Industrias Matas".- Cápsulas fusil y fulminantes.
M-9	131	"Industrias del aluminio".- Municiones.
J-9	132	"F. Canals".- Cásulas fusil y ametralladora.
F-19	133	"Riviere".- Cápsulas fusil y ametralladora.
G-21	134	"Constructora Field".- Material vario.
G-22	136	"Talleres Oliva".- Recambios de fusil.
J-15	137	"Mas Bagá".- Aceros rápidos.
N-9	138	"Fábrica contadores S.A.".- Material vario.
M-12	139	"Pallarols".- Cápsulas.
F-[illegible]	144	"Schilling".- Armas.
I-28	146	"Sanchís".- Cápsulas.
E-23	148	"Material protección" - Caretas antigas.
G-22	149	"Tusell".- Caretas antigas.
C-27	150	"U. E. Colorantes y Explosivos".-Caretas antigas.

Document 87 (2/2 pàgines).

GENERALITAT DE CATALUNYA
INDÚSTRIA DE GUERRA
FÀBRICA N.º 11
BARCELONA

AJUNTAMENT DE GRAMENET del BESÒS
REGISTRE ENTRADA
Nº 916
Dia 12 ABR. 1938 mes ... any ...

GENERALITAT DE CATALUNYA
COMISSIÓ DE LA INDÚSTRIA DE GUERRA
SECCIÓ ADMINISTRATIVA
FÀBRICA N. 11
10-4-38
Ref. N.º OT NÚM. 1372
SORTIDA

En cumplimiento al requerimiento que se nos formula en su oficio nº 342,de fecha de ayer,con el presente adjuntamos una relación en la que se especifica el personal tecnico y de oficios cuyos servicios se consideran de caracter imprecindible á los efectos de nuestra produción de material de guerra. La documentación legal del caso se halla en periodo de tramitación en la Subsecretaria de Armamento del Ministerio de Defensa Nacional, solicitada por la Comisión de la Industria de Guerra de la Generalidad de Cataluña.

Salud y República

Gramanet del Besós á 10 de Abril de 1938

GENERALITAT DE CATALUNYA
INDÚSTRIA DE GUERRA

Al Camarada Alcalde Presidente del Ayuntamiento de Gramanet del Besós.

Document 88 (1/2 pàgines). Personal tècnic i d'oficis imprescindible a l'F11. (AHSCG, Caixa 304, Lligall 89, Correspondència 1938).

GENERALITAT DE CATALUNYA
INDUSTRIA DE GUERRA

FABRICA Nº 11

RELACION NOMINAL DEL PERSONAL TECNICO Y DE OFICIOS CUYOS SERVICIOS SE CONSIDERAN DE CARACTER IMPRESCINDIBLES.

NOMBRES	QUINTAS	CARGOS U OFICIOS
Julian Garcia Gasque	1934	Técnico Mecánico - Oficina Técnica
Manuel Aguado Culebras	1936	" " - Dibujos
Emilio Brugueras Padró	1935	" Químico - Explosivos
José Acosta Gomez	1931	" " - Pólvoras
Antonio Vingarro Esteve	1934	Ayudante " - Revisión de Artificios
Fermin Ezio Pena	1935	Auxiliar " - Explosivos
Fulgencio Gavilar Planas	1934	Tornero Mecánico
Salvador Monfort Sturmans	1931	" "
Eduardo Gisbert Martí	1933	" "
José Pibol Gas	1935	" "
Jose Mª Chapartegui	1924	" "
Diego López Hernandez	1927	" "
Juan Sopena Giraman	1923	Mecánico Matricero
Francisco Rojas Llori	1937	Electricista

Granamet del Bendó a 10 de Abril de 1938.-

CONTROL
CENSO DE LA INDUSTRIA DE GUERRA
AUXILIAR
FABRICA Nº 11
10-4-38
NOM: 07 1872
SORTIDA

Document 88 (2/2 pàgines).

JUZGADO INSTRUCTOR PROVINCIAL
DE
RESPONSABILIDADES POLÍTICAS Nº 1
Paseo de Gracia, 85, entlo.
BARCELONA

AYUNTAMIENTO DE SANTA COLOMA DE GRAMANET
REGISTRO ENTRADA
Núm. 489
Día 22 mes Febrero año 43

N.º 14-Jud.
SIRVASE CITAR ESTE N.º AL CONTESTAR

Instruyéndose en este Juzgado, por orden de la Superioridad, expediente de responsabilidades políticas contra:

María Guiu Gasca, obrera, soltera, de 27 años, hija de Manuel-Paula, natural de Alcañiz, de esa vecindad

y a los fines que se dispone en el art. 29 de la Ley de referencia, ruego a V que en el término de *CINCO DIAS*, que señala el art. 48 de la misma, me remita informes acerca de los antecedentes políticos y sociales del mencionado inculpado, anteriores y posteriores al 18 de Julio de 1936 y

en especial sobre Iba por la calle con pistola, asistió al asalto de la finca "Torre Segarra"; asistía a los asesinatos en Campo de la Bota y excitaba a las masas

así como de los bienes de toda clase que de su pertenencia conozca, de los de su cónyuge y cargos familiares, todo ello por separado.

Le encarezco que cada contestación, urgente, se refiera solamente al citado presunto responsable.

Dios guarde a V muchos años.

Barcelona, a 16 de Febrero de 194 3

EL JUEZ INSTRUCTOR,

Sr. Alcalde de Sta. Coloma de Gramanet

Conducta 67 - 1º 1ª Primer 150

María Guiu Gasca

Averiguar si tomó parte en el asalto a la "Torre Segarra y si asistia a los fusilamientos del Campo de la Bota

Segun los vecinos de la calle y de del vecindario es 67 - 1º 1ª fue vivir en este domicilio unos 6 meses despues de iniciado el movimiento y que rehusando de esto

Sta. Coloma de Gramanet 26 de febrero de 1.943.

El Guardia

Document 89. Expedient de responsabilitats polítiques contra Maria Guiu Gasca (AHSCG, Caixa 401, Juzgados).

Aquesta Alcaldia té el sentiment de manifestar-vos que ha tingut la sorpresa de que sense raó ni justificació de cap mena ha estat desconectat el telèfon que la Comissió de Proveïments tenia instalat en la Torre Sagarra d'aquesta localitat, i que corresponia al número 44.

Per tant, sou pregat de disposar sigui novament conectat dit telèfon o, en altre cas, manifestar a aquesta Alcaldia les raons que haveu tingut per a pendre tal resolució, tota vegada que havent preguntat a l'encarregada de la Central d'aquesta localitat a què obeïa tal disposició ha contestat que ho ignorava.

Visqueu molts anys.

Gramenet del Besòs a 12 de Febrer del 1938.

L'Alcalde,

Sr. Cap de la Companyia Telefònica Nacional d'Es-

Document 90. Comunicat de l'Ajuntament a la Compañía Telefónica Nacional de España demanant sigui connectat el telèfon de la Torre Sagarra. (AHSCG, Caixa 308, Lligall 90, Esborranys oficis alcaldia, 308/5).

Sou pregat de disposar sigui instalat per compte i a nom d'aquest Ajuntament, en el local conegut per Torre Sagarra, Avinguda de la República, telèfon públic baix l'epígraf de "Comissió Municipal de Proveïments".

Visqueu molts anys.

Gramenet del Besòs el 8 de Setembre del 1938.

L'Alcalde,

Companyía Telefònica Nacional d'Espanya.

Document 91. Comunicat de l'Ajuntament a la Compañía Telefónica Nacional de España demanant instal·lar un telèfon a la Torre Sagarra. (AHSCG, Caixa 308, Lligall 90, Esborranys oficis alcaldia, 308/5).

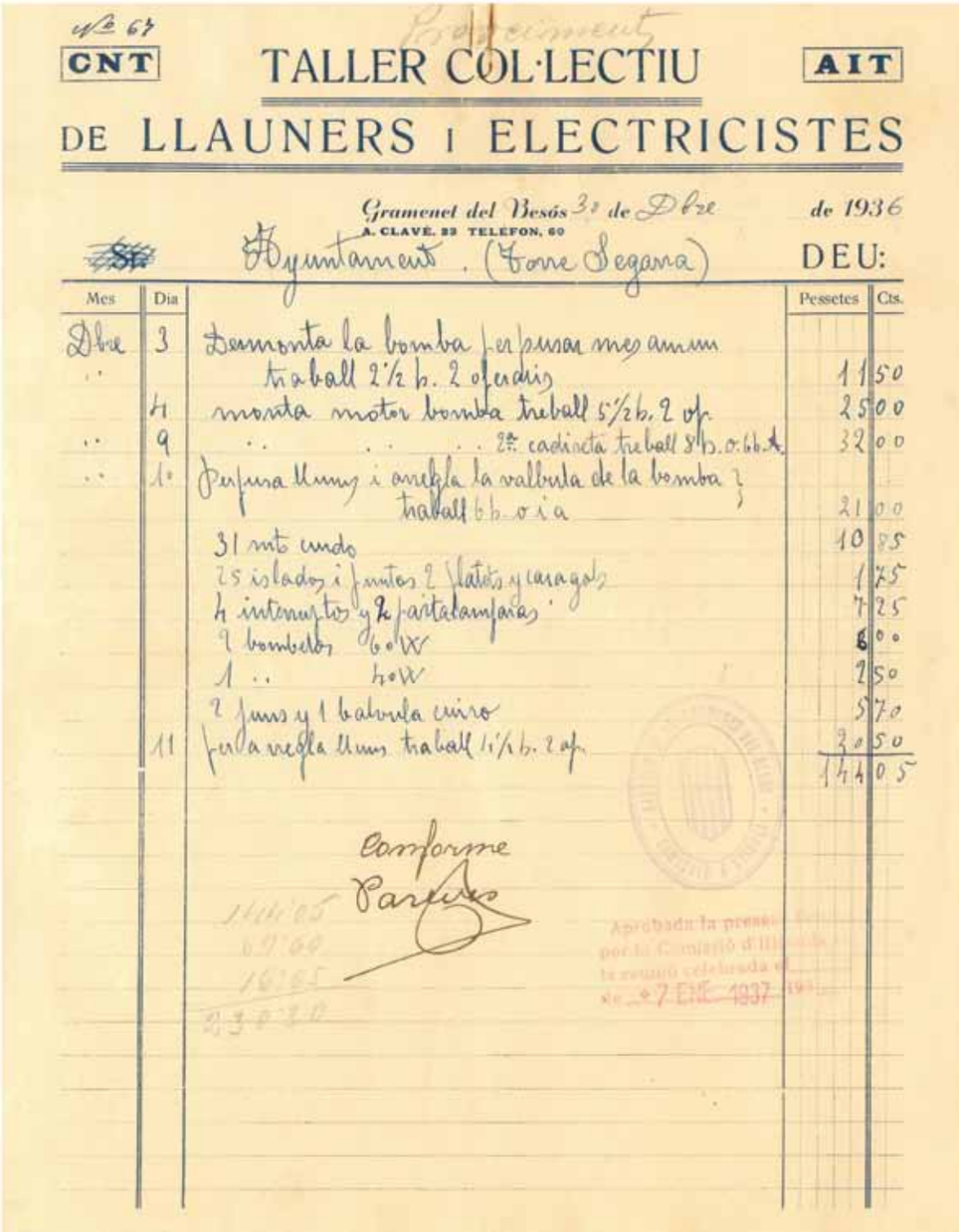

nº 67

CNT — TALLER COL·LECTIU — AIT

DE LLAUNERS I ELECTRICISTES

Gramenet del Besós 30 de Dbre de 1936

A. CLAVÉ, 23 TELÉFON, 60

Sr. Ayuntament. (Torre Segara) DEU:

Mes	Dia		Pessetes	Cts.
Dbre	3	Desmonta la bomba per pusar mes amun treball 2½ h. 2 ofardis	11	50
..	4	monta motor bomba treball 5½ h. 2 of.	25	00
..	9	.. .. .. 2ª cadiscta treball 8 h. o. 6 h. A.	32	00
..	1º	Pupusa llums i arregla la valbula de la bomba treball 6 h. o i a	21	00
		31 mts cordo	10	85
		25 islados i funtes 2 platets y caragols	1	75
		4 interruptos y 2 portalamparas	7	25
		2 bombetes 60 W	6	00
		1 .. 40 W	2	50
		2 funs y 1 balvula cuiro	5	70
	11	per arregla llums treball 1½ h. 2 of.	30	50
			144	05

Conforme

Parcuera

144'05
69'60
16'05
230'70

Aprobada la presente por la Comisió d'Hisenda en la reunió celebrada el dia 7 ENE 1937

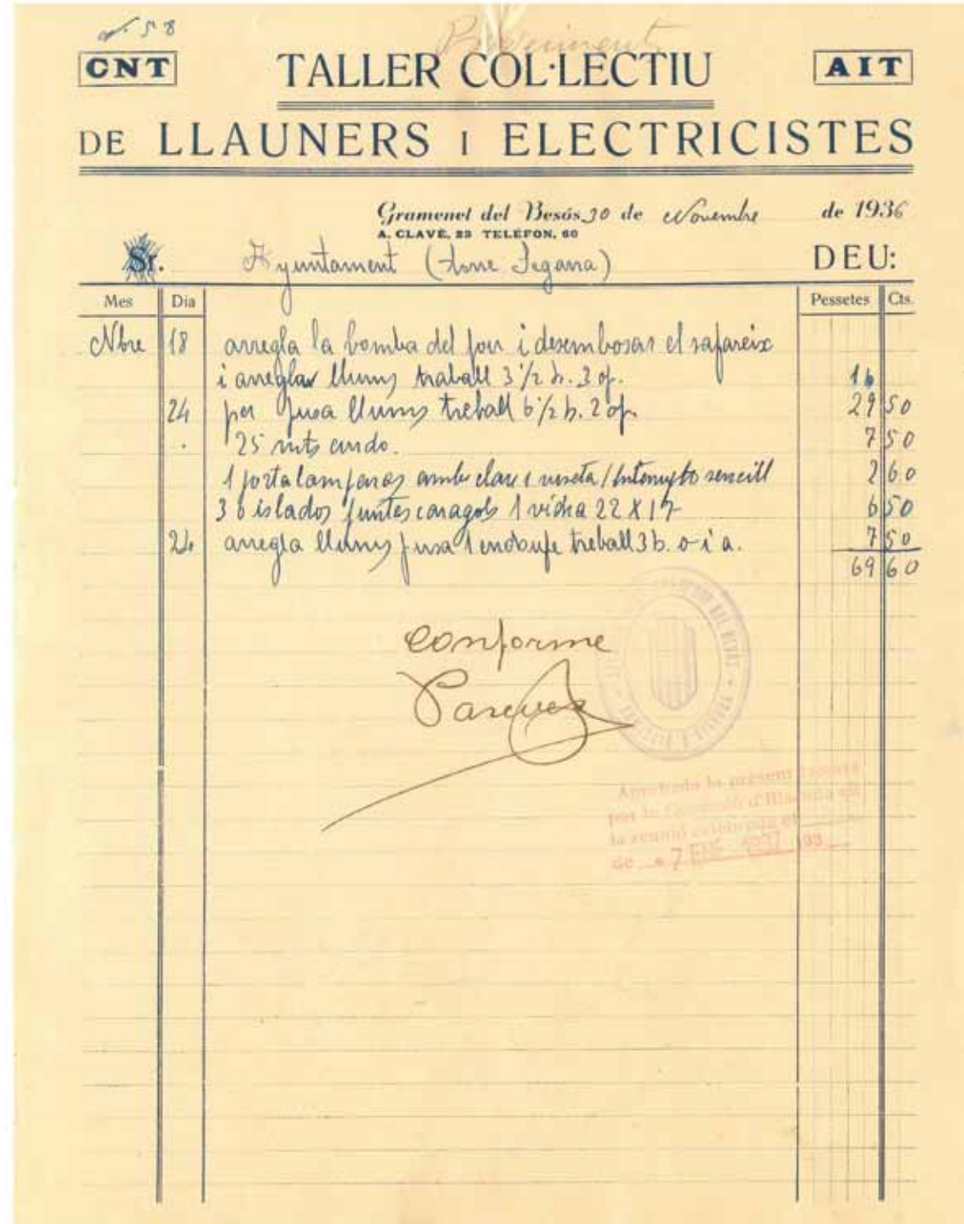

nº 58

CNT — TALLER COL·LECTIU — AIT

DE LLAUNERS I ELECTRICISTES

Gramenet del Besós 30 de Novembre de 1936

A. CLAVÉ, 23 TELÉFON, 60

Sr. Ayuntament (Torre Segara) DEU:

Mes	Dia		Pessetes	Cts.
Nbre	18	arregla la bomba del pou i desembosar el safareix i arreglar llums treball 3½ h. 3 of.	16	
	24	per pusa llums treball 6½ h. 2 of.	29	50
	.	25 mts cordo.	7	50
		1 portalamparas amb clau i roseta / interrupto senzill	2	60
		3 islados funtes caragols 1 vidra 22 X 17	6	50
	26	arregla llums pusa 1 endoufe treball 3 h. o i a.	7	50
			69	60

Conforme

Parcuera

Aprobada la presente por la Comisió d'Hisenda en la reunió celebrada el dia 7 ENE 1937

Document 92 (1/2 pàgines). Factures adreçades a l'Ajuntament on figuren treballs d'electricitat realitzats a la Torre Sagarra els mesos de novembre i desembre de l'any 1936. (AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs gener 1937).

Document 92 (2/2 pàgines).

ARMA DE AVIACION REGION [illegible] *Mes de* [illegible] *de 193*

Justificante de Revista para la Administrativa del mes de la fecha.

SUELDO	FECHA DE LA DISPOSICION QUE LE CONCEDE													EMPLEO	NOMBRES	Número	DESTINO O SITUACION
	La Cruz	Los Premios			Las Gratificaciones												
		Efectividad	%		Vuelo	Servicio	Destino	Industria	Profesorado	Instrucción							
														Capitan	D.FRANCISCO TARAZACA MOYA	1	Jefe del Servicio
														1d.	D.EUGENIO FERNANDEZ DE VILLARCO ARRANZ	1	Jefe Sección 1E,Gramenet del Resdo.
															Total.....	2	
														Sargento	D.FRANCISCO DIAZ MUÑOZ	1	Sección 1E, Gramenet
														1d.	D.JOSE MOLES MARTI	1	Parque, Gramenet
															Total.....	2	
														Cabo	ANTONIO GARCIA RAMOS	1	Sección 1E, Gramenet
														1d.	MANUEL GUARCH CORCELLAS	1	1d. 1d.
															Total.....	2	
														Soldado sin empleo	[illegible]	1	Sección 1E, Gramenet
														1d.	JORGE MOTERES VIDAL	1	1d. 1d.
															Total.....	2	

REVISADO
El Interventor,

Barcelona 1 de Enero de 1.939
EL JEFE DEL SERVICIO FOTOGRAFICO

Document 93. Militars del Servicio Fotogràfic del Arma de Aviació instal·lats a la Torre Sagarra. (AHSCG, Caixa 314, Lligall 94, Correspondència, 1939).

Ajuntament de Gramanet de Besòs

EXERCICI DEL 1937

Setmana del 22 **de** febrero **al** 27 **del** mismo.

RELACIÓ dels jornals dels operaris, carros i atzembles que s'han esmerçat en els dies de la susdita setmana en les obres públiques municipals de _____

Imp. "El Secretariat Català", de S. Rusta

Núm. d'ordre	NOMS		DIES Dilluns	Dimarts	Dimecres	Dijous	Divendres	Dissabte	Diumenge	Total de jornals Peu	Carro	Atzemble	Preu per dia Ptas.	Cts.	IMPORT Pessetes	Cts.	
	Refugio almacen																
1	Gabriel Hernandez Garcia	- Pta	X	X	X	X	X					40			81	40	X
2	Miguel Garcia Ruiz	"	X	X	X	X	X					40			81	40	X
3	Ginés Solano Conesa	"	X	X	X	X	X					40			81	40	X
4	Miguel Alegre Martin	- Peón	X	X	X	X	X					40			60		X
5	Antº Rodriguez Garcia	"	X	X	X	X	X					40			60		X
6	José Bermuezo Clemente	"	X	X	X	X	X					40			60		X
7	Ramón Carrillo Encina	"	X	X	X	X	X					40			60		X
8	Juan Ramirez Cabrera	"	X	X	X	X	X					40			60		X
9	Teodoro Lorent Casas	"	X	0	0	0	0					8.			12.		X
10	Cristobal Izquierdo Sanchez	"	X	X	X	X	X					40			60		X
11	Pedro Polo Martinez	"	X	X	X	X	X					40			60		X
12	Juan Selma Bastida	"	X	X	X	X	X					40			60		
13	José Blanch Salvó	"	X	X	X	X	X					40			60		X
14	Diego Bermuezo Clemente	- Lª	X	X	X	X	X					40			72.		X
	Matadero																
15	Isidro Badia Carbonell	- Pta	X	X	X	X	X					40			81	40	X
16	Esteban Roger Coromines	"	X	X	X	X	X					40			81	40	X
17	José Guzmán Sanchez	"	X	X	X	X	X					40			81	40	X
18	Esteban Garcia Victoria	"	X	X	X	X	X					40			81	40	X
19	Juan Gorreta Fernandez	- Peón	X	X	X	X	X					40			60	0	X
20	José Ribó Defans	"	X	X	X	X	X					40			60		X
															1313	80	

Document 94. Lliuraments d'obres públiques de la setmana del 22 al 27 de febrer de 1937. (AHSCG, Caixa 295, Lliuraments i càrrecs febrer 1937).

PROVIDENCIA/

En Santa Coloma de Gramanet a quince de marzo de mil novecientos cuarenta y uno.

Debiendo constituirse la Jefatura Local de Defensa Pasiva en este término, con arreglo a lo dispuesto en el Decreto del Ministerio del Ejército, de fecha 23 de enero próximo pasado (Boletin Oficial del Estado del día 5 de febrero), y lo ordenado por el Excmo. Sr, Gobernador Civil de la provincia en Circular de fecha 1º de los corrientes, inserta en el Boletin Oficial de la Provincia número 61 correspondinte al día 12 y al objeto de que dichas disposiciones tengan el debido cumplimiento, cítense por medio de oficios credenciales a las personas que deben integrar dicha Jefatura Local y que son las siguientes:

Presidencia.

Nata Alcaldia.

Secretario.

D. Joaquin Saiz Garcia.- Como Jefe del Ejército de Tierra

Vocales.

D. Jaime Bartroli Vallés.- Como Jefe Local de F.E.T. y de las J.O.N.S.

D. Ramón Rodicio - Como Jefe u Oficial de Marina.

D. Juan Vilaseca Segalés.- Como Inspector Municipal de Sanidad.

D. José Alemany Juvé.- Como Arquitecto Municipal.

Dª Serafina Saiz de San Miguel.- Como Delegada Compañia Telefonica Nacional de España.

D. Manuel Badia Brandia.- Como Presidente Asamblea Local Cruz Roja.

D. Isidro Torrents Torrent.- Como Delegado Local de Prensa y Propaganda.

a todos los cuales se convocará a la sesión que se celebrará en estas Casas Consistoriales el día treinta y uno del actual y hora de las doce, al objeto de constituir la expresada Jefatura

Document 95 (1/3 pàgines). Expedient de la constitució de la Jefatura Local de Defensa Pasiva de Santa Coloma de Gramanet el 31 de març de 1941. (AHSCG, Caixa 371, Defensa passiva 1941-1943).

Local de Defensa Pasiva de esta población.

Lo mandó y firma el Sr. Alcalde Presidente de la Comisión Gestora del Ayuntamiento de este pueblo, D. Francisco Badiella Dinaré certifico

El Alcalde — El Secretar

DILIGENCIA/

En el siguiente día hábil y en virtud de lo ordenado en la anterior providencia, han sido entregadas las credenciales oficiales a los señores que en la misma se indican, uniéndose los duplicados a est expediente.

Santa Coloma de Gramanet diecisiete de marzo de mil novecie tos cuarenta y uno.

El Secretario

Document 95 (2/3 pàgines).

Ayuntamiento de Santa Coloma de Gramanet

Negociado..... Núm.....

Ordenada la constitución de la Jefatura Local de Defensa Pasiva de este término y debiendo V. formar parte de la misma en concepto de Secretario por su calidad de Jefe del Ejército de Tierra con arreglo a lo dispuesto en el Decreto del Ministerio del Ejército de 23 de enero último insertomen el Boletin Oficial del Estado del día 5 de febrero y a la Circular del Excmo. Sr. Gobernador Civil de la provincia, de fecha 1º de los corrientes, por la presente, que le servirá de credencial en forma, se invita a V. para que el día 31 del actual y hora de las 12, comparezca en estas Casas Consistoriales al objeto de constituir la citada Jefatura Local.

Para su unión al expediente, suplico a V. se sirva acusar recibo en el duplicado adjunt

Dios guarde a V. muchos años.

Sta. Coloma de Gramanet, 17 de marzo de 1.941.

El Alcalde

Recibí el duplicado

Sr. D. Joaquin Saiz Garcia - Jefe del Ejército de Tierra

Sta. COLOMA DE GRAMANET

Document 95 (3/3 pàgines).

BIBLIOGRAFIA

ALBERTÍ, Elisenda; ALBERTÍ, Santiago (2004). *Perill de bombardeig! Barcelona sota les bombes 1936-1939.* Barcelona: Albertí Editor.

ARNABAT I MATA, Ramon (ed.) (2009). *Els refugis antiaeris de Barcelona. Criteris d'intervenció patrimonial.* Barcelona: Museu d'Història de Barcelona, Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona.

ARNABAT, Ramon; ÍÑIGUEZ, David (2013). *Atac i defensa de la reraguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tar-ragona i Terres de l'Ebre 1936-1939.* Tarragona: Cossetània Edicions.

BERRUEZO SILVENTE, José (1987). *Por el sendero de mis recuerdos (1920-1939).* Santa Coloma de Gramenet: Grupo de Estudios Histórico-Sociales.

BESOLÍ I MARTÍN, Andreu (2004). "Los refugios antiaéreos de Barcelona: pasado y presente de un patrimonio arcano". *Ebre 38: Revista Internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, núm. 2, p. 181-202. Barcelona: Universitat de Barcelona.

CARRERAS, Montserrat; RUÍZ, Helena (1986). *La República i la Guerra Civil a Sta. Coloma de Gramenet.* Santa Coloma de Gramenet: Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet.

CONTEL I RUIZ, Josep Maria (2008). *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis. El subsòl com a supervivència.* Barcelona: Taller d'Història de Gràcia.

d. a. (2016). *Repensar Bonpastor. Tejiendo historias urbanas de Barcelona desde el umbral de las Casas Baratas.* Barcelona: Col·lectiu Repensar Bonpastor.

DE MADARIAGA FERNÁNDEZ, Francisco Javier (2005). *Las industrias de guerra de Cataluña durante la Guerra Civil.* Tarragona: Universitat Rovira i Virgili (tesi doctoral inèdita).

DOMÈNECH, Xavier; ZENOBI, Laura (2007). *Quan Plovien Bombes. Els bombardeigs i la ciutat de Barcelona durant la guerra civil.* Barcelona: Museu d'Història de Catalunya i Ciutat del Coneixement de l'Ajuntament de Barcelona.

GALLARDO, Juan José; MÁRQUEZ, José Manuel (1997). *Revolución y guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939).* Barcelona: Grupo de Estudios Históricos Gramenet del Besòs.

GESALÍ, David; ÍÑIGUEZ, David (2012). *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939).* Barcelona: Rafael Dalmau Editors.

GESALÍ, David; ÍÑIGUEZ, David; CASALS, Josep R. (2017). *Sota les bombes. Els atacs aeris a Catalunya durant la Guerra Civil.* Barcelona: Angle Editorial.

MIQUEL LÓPEZ, Júlia (2020). *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al* carrer *d'Enric Sanchís, 29U/ carrer del Foc Follet, 80U. Refugi Fàbrica Sanchís, Barcelona (Barcelonès)* Codi:056/18. Barcelona: Ajuntament de Barcelona (inèdita).

MORALES RAMÍREZ, Gabriela (2015). *El inicio de la vivienda obrera en Barcelona. Las Casas Baratas (1928-1931), origen, evolución y final de una tipología: un testimonio del desarrollo urbano de la ciudad.* Barcelona: Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya (tesi doctoral inèdita).

PORTELLI, Stefano (2015). *La ciutat horitzontal: urbanisme i resistència en un barri de cases barates de Barcelona.* Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. (Temes d'Etnologia de Catalunya; 26).

PUJADÓ I PUIGDOMÈNECH, Judit (1998). *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris a Barcelona, 1936-1939.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

RICO VILLORIA, Agustina (1986). *La família Sagarra a Santa Coloma.* Santa Coloma de Gramenet: Centre de Normalització Lingüística L'Heura. (Quaderns Santa Coloma i la seva gent; 3).

SALAS RAMOS, Xavier (2016). "Bon Pastor (Barcelona) Un territorio en construcción". *On the w@terfront*, vol. 43, núm. 0, p. 7-46. Barcelona: Universitat de Barcelona.

SOLÉ, Josep Maria; VILLARROYA, Joan (1986). *Catalunya sota les bombes 1936-1939.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

VICENTE CASTELLS, Joan (1999). *Els hipogeus de Santa Coloma de Gramenet, en la recerca dels seus orígens.* Santa Coloma de Gramenet: Societat d'Història Natural. (Sèrie monogràfica Geografia-Història; 1).

VILLARROYA FONT, Joan (2017). *Badalona sota les bombes, 1936-1939.* Badalona: Museu de Badalona.

FONS DOCUMENTALS I GRÀFICS CONSULTATS

- Archivo General Militar de Ávila (AGMA)
- Archivo General Militar de Madrid (AGMM)
- Archivo Histórico del Ejército del Aire (AHEA)
- Arxiu Fotogràfic de Barcelona (AFB)
- Arxiu Històric de la Ciutat de Badalona (AHBDN)
- Arxiu Històric del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya (AHCOAC)
- Arxiu Històric de Santa Coloma de Gramenet (AHSCG)
- Arxiu Municipal de Santa Coloma de Gramenet (AMSCG)
- Arxiu Nacional de Catalunya (ANC)
- Arxiu de Serveis Territorials de Santa Coloma de Gramenet (ASTSCG)
- Banc de Memòria Oral Museu Torre Balldovina
- Biblioteca de Catalunya (BC)
- Biblioteca Histórico Militar de Barcelona (BHMB)
- Biblioteca Nacional de España (BNE)
- Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca (CDMHS)
- CRAI Biblioteca del Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona (BPRUB)
- Fundació Josep Irla
- Fundació Nous Horitzons
- Fundación Pablo Iglesias, Madrid
- Parlament de Catalunya, Col·lecció Josep Fornas
- Ufficio Storico delle'Aeronautica Militare de Roma (USAM)

HEMEROTECA

- *Diari de Barcelona*
- *La Humanitat*
- *La Vanguardia*
- *Treball*
- *Via Libre*